

ใบรับรองวิทยานิพนธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)

ปริญญา

รัฐศาสตร์

รัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์

สาขา

ภาควิชา

เรื่อง นโยบายการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”

Political Implication in “Sae Pha Khun Chang - Khun Phaen”

นามผู้วิจัย นายกิตติศักดิ์ เจิมสิทธิประเสริฐ

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(รองศาสตราจารย์โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, กศ.ด.)

หัวหน้าภาควิชา

(รองศาสตราจารย์วัลลภ คำพาย, ร.ด.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์กัญญา ธีระกุล, D.Agr.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ..... เดือน ..... พ.ศ. ....

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”

Political Implication in “Sae Pha Khun Chang - Khun Phaen”

โดย

นายกิตติศักดิ์ เจริญศิริประเสริฐ

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)
พ.ศ. 2552

กิตติศักดิ์ เจิมสิทธิประเสริฐ 2552: นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์) สาขาวิชารัฐศาสตร์
ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก:
รองศาสตราจารย์โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, กศ.ค. 230 หน้า

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษานัยทางการเมืองในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับ
หอพระสมุดวชิรญาณ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายนัยทางการเมือง ทั้งในมิติของความคิดทาง
การเมืองที่ปรากฏในตัวบท ตลอดจนบริบท และวาระทางการเมืองที่ขับเคลื่อนให้เกิดการตรวจ
ชำระและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2460 ด้วยการตีความตัวบทอย่างละเอียด และการ
วิเคราะห์เชิงบริบท

ผลการวิจัยพบว่า ตัวบทของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ
สามารถเป็นภาพแทนความจริงของสังคม ที่จะเน้นย้ำให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่าง
ผู้คนในชนชั้นต่างๆ ทั้งยังแฝงไว้ด้วยแนวคิดเรื่องความจงรักภักดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ของ
ข้าราชการทหารต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเมื่อพิจารณาควบคู่ไปกับสถานะและบทบาทของ
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สถานายกหอพระสมุดฯ ขณะนั้น รวมถึงบริบทของประเทศไทย
ในช่วงเวลาดังกล่าว ทำให้สันนิษฐานได้ว่า การเกิดขึ้นของหนังสือเล่มนี้ มีนัยที่จะเป็นไปเพียง
เพื่อ “รักษาหนังสือกลอนเป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวร” ดังที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ กระทั่ง
ยึดถือกันในปัจจุบัน เท่านั้น หากแต่น่าที่จะเป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ทางการเมือง ที่ทรงมุ่งหมาย
จะปลูกฝังความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชน โดยอาศัยภาพ
แทนความจริงดังกล่าวเป็นตัวแบบ

Kittisak Jemsittiparsert 2009. Political Implication in “Sae Pha Khun Chang - Khun Phaen”. Master of Arts (Political Science), Major Field: Political Science, Department of Political Science and Public Administration. Thesis Advisor: Associate Professor Kovit Wongsurawat, Ph.D. 230 pages.

This research is a study of the political implication in the book namely “Sae Pha Khun Chang - Khun Phaen” of the National Library version with its purposes to describe the political implication which appeared in texts as political thought dimension. And, there appeared the whole contexts with a political agenda to drive to the advents of archives scrutiny and settling publications in 1917 under the deliberately-particular performance of interpretation and contextual analysis.

The research has revealed that texts in this aforementioned, “Sae Pha Khun Chang - Khun Phaen” book in the version of the National Library, had portrayed the real figures of society, particularly, it had represented the relationships among people’s caste in vertical power with disguising loyalty of militant bureaucrats to the monarch. As the study has pursued the status and roles of Prince Damrong Rajanubhab, the president of the National Library, with the Thai State’s scenario at that time, we have come to attribute that the advent of the aforementioned book wasn’t likely to maintain only the poet scheme orderly in Thai language’s system as ultimately perfect as anticipated but also to maintain the political ideology for establishing the monarchism’s loyalty and adoration among Thai citizens by resorting the deeply-disguised figures as typically formed.

Student’s signature

Thesis Advisor’s signature

___ / ___ / ___

กิตติกรรมประกาศ

การจัดทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คงมีอาจสำเร็จลุล่วงไปได้ หากปราศจากซึ่งคุณธรรมสำคัญ คือ พรหมวิหาร 4 ประการ อันประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ของ “ประธานกรรมการที่ปรึกษา” รองศาสตราจารย์ ดร.โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ที่มีต่อผู้วิจัยตลอดมา แม้มีบางคราวที่ผู้วิจัย (แอบ) เกล่เกล็ด กระทบตนเหลวไหล ออกนอกกลุ่มนอกทางที่ควรจะเดินไปบ้าง ท่านก็มีได้ถือโทษโกรธเคืองแต่อย่างใด กลับยังคงเป็นห่วงเป็นใย และกระตุ้นเตือนถึงเงื่อนไขอันมีอยู่อย่างจำกัดของผู้วิจัยอยู่เสมอ ซึ่งผู้วิจัยปรารถนา (แต่มีความเคอะเขินตามประสาผู้ชาย) ที่จะเรียนท่านว่า ผู้วิจัยซาบซึ้งถึงความกรุณาดังกล่าวเป็นอย่างดี และขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงต่อท่านไว้ ณ ที่นี้

นอกเหนือจากประธานกรรมการที่ปรึกษาแล้ว ผู้วิจัยขอใช้พื้นที่อันจำกัดนี้ เพื่อกล่าวคำขอบคุณต่อความกรุณาของบุคคล และหน่วยงานเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้เหล่านี้ ซึ่งมีส่วนช่วยเหลือทั้งทางตรงและทางอ้อม ให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นรูปเป็นร่าง และสำเร็จลุล่วงในที่สุด

รองศาสตราจารย์ ดร.สมเกียรติ วันทะนะ “ประธานการสอบ” และ “อาจารย์ที่ปรึกษา” (ระดับปริญญาตรี) สำหรับวิธีคิดและมุมมองที่แตกต่าง รวมถึงประเด็นสำคัญๆ ที่ท่านได้กรุณาชี้ให้เห็นชัดเพื่อปรับปรุงวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

รองศาสตราจารย์นงลักษณ์ วัฒนสิงหะ “ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก” นับตั้งแต่ที่กรุณารับเป็นผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกภายใต้เงื่อนไขอันจำกัดก่อนสอบเพียง 7 วัน ซึ่งท่านได้กรุณาอ่านวิทยานิพนธ์ฉบับนี้โดยละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องของการสะกดที่ถูกต้องและการใช้คำที่เหมาะสม อันถือเป็นข้อบกพร่องประการสำคัญของผู้วิจัยเอง

ดร.ธนาพล ลีมอภิชิต “อาจารย์” ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับโอกาสในการเข้าสัมภาษณ์ รวมถึงคำแนะนำอันมีคุณค่าของเรื่อง **“The Prescription of Good Books: The Formation of the Discourse and Cultural Authority of Literature in Modern Thailand (1860s - 1950s)”** ตลอดจนข้อคิดอันทรงคุณค่าหลายต่อหลายประการ อันมีประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งนี้ ตลอดจนการวิจัยที่อาจมีขึ้นของผู้วิจัยในอนาคต เพื่อต่อยอดองค์ความรู้ที่ได้เหล่านี้ ต่อไป

นายพิณณศ นิภารัตน์ “รุ่นพี่” (OSK 92) ที่ปรึกษาพิเศษด้านภาษาอังกฤษ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับบทคัดย่อของบทความวิชาการทั้งหลายของผู้วิจัยที่ผ่านมา รวมถึงวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ด้วย

นายอาทิตย์ ศรีจันทร์ (ดราฟท์) “เพื่อน” ที่เรียกผู้วิจัยว่าพี่มาตลอดระยะเวลา 2 ปี ทั้งๆ ที่เรียนรุ่นเดียวกัน ซึ่งผู้วิจัยได้ซักถามเรื่องราวทางด้านวรรณคดี รวมถึงซักซ้อมเสนอแนวคิดใหม่ๆ ที่มักจะเพิ่งคิดได้สดๆ ร้อนๆ จากการอ่านหนังสือที่ยังไม่เคยอ่านมาก่อนหน้านั้น เสมอๆ

นายปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์ (โอพัง) “รุ่นน้อง” ชาวปากพ่อง ที่คอยช่วยเหลือ และได้เคียงในประเด็นที่ไม่เห็นด้วยอย่างตรงไปตรงมา เตือนสติให้ผู้วิจัยได้คิดอย่างรอบครอบยิ่งขึ้นทุกครั้งไป

“คณาจารย์” ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้แก่ รองศาสตราจารย์ ดร.วัลลภ ลำพวย รองศาสตราจารย์ ดร.วัชรินทร์ ชาญศิลป์ และ อาจารย์ ดร.อรนนท์ กลั่นทประ สำหรับโอกาสในการทำงานที่มีความสำคัญ และท้าทายความสามารถ รองศาสตราจารย์สุพัตรา จุณณะปิยะ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ลลิตา สุนทรวิภาต และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์จุฑาทิพ คล้ายทับทิม สำหรับความเอ็นดู และความเปี่ยมห่วงเป็นใย รวมถึง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ศรีรัฐ โกวงศ์ อาจารย์ศาสตรินทร์ ต้นสุน และ อาจารย์วีเชียร ปรีชาธรรมวงศ์ สำหรับมิตรภาพ และกำลังใจที่มีให้แก่กันเสมอมา

เหนือสิ่งอื่นใด ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณ นายชูเกียรติ และนางนิชนันท์ เจิมสิทธิประเสริฐ “บิดา” และ “มารดา” ผู้ให้กำเนิด ความรัก ความอบอุ่น และลักษณะนิสัย แนวความคิด ภายในตัวตนอันมีเอกลักษณ์เช่นนี้ของผู้วิจัย ตลอดจนอดทนส่งเสริม รวมถึงส่งเสริม ให้ผู้วิจัยได้ร่ำเรียนมาอย่างต่อเนื่องกว่า 20 ปี

ท้ายที่สุดนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ สถาบันพระปกเกล้า “ผู้ให้ทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์” ภายใต้โครงการให้ทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ ประจำปี 2551-2552 จำนวน 14,000 บาท และ คุณทวีติยา สิ้นธุพงศ์ “เจ้าหน้าที่” ผู้ประสานงาน และให้ข้อมูล รวมถึงอำนวยความสะดวกเป็นอย่างดีในการขออนุญาตขยายระยะเวลาส่งเล่มวิทยานิพนธ์ฉบับสมบูรณ์นี้

กิตติศักดิ์ เจิมสิทธิประเสริฐ

พฤษภาคม 2552

สารบัญ

หน้า

สารบัญตาราง	(3)
สารบัญภาพ	(4)
บทที่ 1 บทนำ	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	8
ประโยชน์ที่ได้รับ	9
วิธีการวิจัย	9
ขอบเขตการวิจัย	10
บทที่ 2 การตรวจเอกสาร	11
แนวคิดเกี่ยวกับวรรณคดี	11
แนวคิดเกี่ยวกับคหิชาชาวบ้าน	18
แนวคิดเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง	25
แนวคิดเกี่ยวกับชาติ	32
ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	40
สมมติฐาน	47
บทที่ 3 “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” วรรณคดีประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ของวรรณคดี	48
“เนื้อเรื่องโดยสังเขป” ของเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน	48
“ประวัติศาสตร์ของวรรณคดี” เรื่องขุนช้างขุนแผน	60
เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ในฐานะที่เป็น “วรรณคดีประวัติศาสตร์”	76
บทที่ 4 นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”	85
การวิเคราะห์ “ตัวบท”	86
การวิเคราะห์ “บริบท”	130
นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”	143

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	150
สรุปผลการวิจัย	150
ข้อเสนอแนะ	154
เอกสารและสิ่งอ้างอิง	158
ภาคผนวก	185
ภาคผนวก ก เรื่องสมเด็จพระพันวษา	186
ภาคผนวก ข บันทึกว่าด้วยความเสื่อมชามและความเจริญของประเทศ	193
ภาคผนวก ค คำพิพากษาโทษ เรื่องนายทหารบก นายทหารเรือ และบุคคลพลเรือน ซึ่งก่อการกำเริบ ร.ศ. ๑๓๐	200
ประวัติการศึกษา และการทำงาน	230

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	รายชื่อผู้แต่งบทเสภาตอนต่างๆ	69
2	รายชื่อ “หนังสือแต่งดี” ของวรรณคดีสโมสร	123
3	จำนวนและร้อยละ ของทหารบกและทหารเรือที่ถูกทางราชการจับกุมตัวได้ (จำแนกตามชั้นยศ)	142

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	ความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กับประสบการณ์ในโลกของความเป็นจริง	15
2	ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดี (ในฐานะโลกแห่งจินตนาการ) กับสังคมศาสตร์ (ในฐานะโลกแห่งความเป็นจริง)	15
3	อิทธิพลระหว่างกวีและสังคม	17
4	เอกลักษณ์	35
5	ชุมชนที่ประกอบสร้างเอกลักษณ์	36
6	เอกลักษณ์แห่งชาติ: ชาติ = “ชุมชนในจินตนาการ”	36
7	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงฉายพระรูปกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระยาทเวะวงศ์โรปการ	133
8	ประเทศไทย พ.ศ.2458 แสดงเขตปกครองแบบมณฑล	137
9	แผนภาพแสดงการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	140
10	ไม่สามารถบอกได้แน่ชัดว่าเป็นรูปอะไร	155
11	รูปหน้าการ์ตูนของวัว	155

(5)

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่

หน้า

12 ส่วนลำตัวของรูปการ์ตูนหญิงสาวยืนไปอยู่

156

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ในบรรดาวรรณคดีของไทย นับตั้งแต่อดีตจวบจนกระทั่งปัจจุบัน “ขุนช้างขุนแผน” ถือเป็นเพชรน้ำเอก (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2527: 7; นุชจรี ใจเก่ง, 2551: 61) ที่มีผู้กล่าวขานและนิยมอ่านกันมากเป็นลำดับต้นๆ¹ (คมทวน คันธนู, 2543: 41; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538: 41; กรมศิลปากร, 2545: คำนำ) ความนิยมเช่นนี้ทำให้มีสนใจผู้นำเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ไปดัดแปลงรูปแบบคำประพันธ์เพื่อเผยแพร่ในรูปแบบที่หลากหลาย อาทิ บทละคร ร้อยแก้วฉบับตัดย่อ นวนิยาย ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ และการ์ตูน เป็นต้น (ณรงค์ศักดิ์ สอนใจ, 2548: 72) ทั้งนี้ เนื่องมาจากความพิเศษจากวรรณคดีอื่นๆ ที่ตัวละครสำคัญๆ ของเรื่องเป็นสามัญชนแทบทั้งสิ้น (วรนนท์ อักษรพงษ์, 2516: 1; ฉัฐ สุขสว่าง, 2535: 3; กตัญญู ชูชื่น, 2543: 6) มิใช่เจ้าชายหรือเจ้าหญิงอย่างเรื่องจักรววงศ์ฯ ซึ่งเต็มไปด้วยคำว่า พระทรงศรี หรือ เทวีเยววยอด (สุกร บุนนาค, 2518: 1-2) รวมถึงมีกษัตริย์เป็นตัวเอก (ฉัฐ สุขสว่าง, 2535: 3; ธนาพล ลิมอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 47) เช่นเรื่องอื่นๆ ในยุคเดียวกัน จึงมิใช่เรื่องอัศจรรย์อันใดที่วรรณคดีเรื่องนี้จะได้รับการยกย่องอย่างกว้างขวางในฐานะที่สามารถสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน รวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อย่างครบถ้วน (กองวิชาการ เขมมบรรณกิจ, 2504: ข; สุธงษสกลโก (อินทศักดิ์), 2539: 3; คมทวน คันธนู, 2541: 128; จันทร์ศรี นิตยฤกษ์, 2543: 3; กรมศิลปากร, 2545: คำนำ; ชุมสาย สุวรรณชมภู, 2549: 185) จนถือกันว่าเป็นตัวแทนชีวิตแบบไทยๆ อย่างแท้จริง (สุกร บุนนาค, 2518: 5)

---

¹ คมทวน คันธนู (2543: 41-42) หรือ ประสาทพร ภูษิตปรีชร์ นักเขียนรางวัลซีไรต์ ประจำปี 2526 จำแนกกลุ่มก่อนของผู้อ่านวรรณคดีเรื่องนี้ออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ (1) นักเรียนนักศึกษา ที่อ่านเพราะฟังต้องอ่านตามหน้าที่ (2) ครูบาอาจารย์ (ที่ต้องการนำไปใช้ประโยชน์) ที่อ่านเพราะต้องอ่าน (3) ผู้กำลังใส่ใจวรรณคดี ที่อ่านตามคณมิจื่อยึดถือถือว่าเป็นวรรณคดีแบบไทยแท้จริง และ (4) ผู้ที่กำลังมุ่งมั่นการแต่งร้อยกรอง ที่อ่านเพราะมียากขึ้นนาม ถูกหยามว่าล้ำสมัย

หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 434-435) นักวิชาการ นักการเมือง และศิลปินแห่งชาติสาขาวรรณศิลป์ ประจำปี 2528 บรรยายถึงคุณค่าของวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ที่มีต่อการศึกษาเรื่องเมืองไทยและเรื่องของคนไทยในยุคสมัยหนึ่ง ไว้อย่างสอดคล้อง สามารถยืนยันข้อเขียนของผู้วิจัยในย่อหน้าก่อนนี้ได้เป็นอย่างดี ในหนังสือ (หรือเรียกให้ถูกต้องเกี่ยวกับที่มาของผลงานชิ้นดังกล่าวว่า “บทความรวมเล่ม”)² เรื่อง “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่” ความว่า

... เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน จึงเท่ากับว่าเป็นบันทึกเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณี และชีวิตของคนไทย อาจเรียกได้ว่า ในสมัยอยุธยาทั้งหมดลงมาจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ บันทึกนี้มีค่ามากในการศึกษา เกือบจะเรียกได้ว่าทุกอย่างเกี่ยวกับคนไทย ตั้งแต่ระบอบการปกครอง ระบบสังคม วัฒนธรรม ประเพณี และรายละเอียดต่างๆ เกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของคนในเมืองไทย เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน จึงเป็นวรรณกรรมเรื่องหนึ่งซึ่งจะต้องรักษาไว้ให้จงได้ และเมื่อรักษาไว้ได้แล้ว ก็จะต้องมีการศึกษาหาความเข้าใจให้ได้มากที่สุดจากวรรณกรรมเล่มนี้... อันเปรียบเสมือนชุมทรัพย์อันใหญ่...

พิจารณาจากข้อเด่น ดังที่ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช รวมถึงนักวิชาการ นักคิด นักเขียนท่านต่างๆ ล้วนลงความเห็นไปในทิศทางเดียวกันนี้ “ขุนช้างขุนแผน” จึงเปรียบเสมือนแหล่งข้อมูลสำคัญทางวิชาการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ที่จะสามารถนำวรรณคดีเรื่องนี้ไปศึกษาในมิติต่างๆ ได้อย่างกว้างขวางและหลากหลาย

หากแต่เมื่อผู้วิจัยทำการตรวจเอกสาร เพื่อสืบค้นผลงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง กลับพบว่าการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องนี้ มักถูกจัดทำขึ้นโดยนักวิชาการ และมหาบัณฑิตทางด้านภาษาไทยเกือบทั้งสิ้น โดยเน้นเฉพาะการศึกษา “ตัวบท” (Text) จำพวก แก่นเรื่อง (ปริศยานวลประกอบ, 2542) สถาปสังคมและวัฒนธรรม (วรรณท์ อักษรพงษ์, 2516; ณัฐ สุขสว่าง, 2535; วัลลพ โหรวชิต, 2546) ค่านิยม (วิชาญ สว่างวงศ์, 2530; ชีรเดช ชื่นประภาณุสรณ์, 2538) ความเชื่อ

² หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนบทความ หรือเรื่องทั้งหมดในหนังสือเล่มดังกล่าว ลงคอลัมน์ “ชอยสวนพลู” ของหนังสือพิมพ์ “สยามรัฐ” รายวัน ติดต่อกันเป็นประจำทุกวัน นับตั้งแต่วันเสาร์ ที่ 20 สิงหาคม จนถึง วันเสาร์ ที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ.2531 (คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2532 จากสำนักพิมพ์)

(ทัศนีย์ สุจินะพงษ์, 2516; จันทร์ศรี นิตยฤกษ์, 2543) คุณค่าเชิงวรรณคดี (ศักดิ์ ปั่นแห่งเพชร, 2517) และวรรณศิลป์ (ยมโดย เพ็งพงศา, 2543; อัครวิทย์ เรื่องรอง, 2543) ตลอดจนลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของตัวละคร (ประจักษ์ ประภาพิตยากร, 2508, 2527; สุนันทา โสรจัจ, 2520; อัครศิริธรรมโชติ, 2532; สุนันท์ จันทรวิเมลือง และ มิ่งขวัญ ทองพรมราช, 2543ก, 2543ข, 2543ค, 2543ง; ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2513, 2550) ที่ปรากฏในบทเสภาเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” เป็นสำคัญ โดยไม่ปรากฏว่าได้มีการนำวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” และหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ไปศึกษาในมิติทางด้านรัฐศาสตร์อย่างจริงจังมาก่อนแต่อย่างใด

ที่พอจะใกล้เคียงนั้น เห็นจะมีเพียงการศึกษาวิจัยในมิติของ “ก่านิยม” ทางด้านการเมืองการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เท่าที่ปรากฏในบทเสภา ด้วยการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างพระมหากษัตริย์กับตัวละครสามัญชน (สุจิตา ยิมัสซา, 2541; สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2541; สิริขวัญ สิงห์เกลี้ยง, 2546) ซึ่งผลการศึกษาวิจัยส่วนใหญ่ ล้วนออกมาในลักษณะเดียวกันกับที่ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2514: 121) ได้เคยแสดงทัศนะไว้แล้ว ความว่า

... ขุนช้างขุนแผนเป็นนิยายการเมือง ส่งเสริมอำนาจของพระมหากษัตริย์ ผู้แต่งเจตนาให้คนอ่านหรือคนฟังเสภาเห็นว่า พระพันทวนั้นเป็นองค์เดียวกัน ตลอดจนปกครองคนตั้งแต่ปู่ย่า ตายาย ลงมาถึงหลาน เหลน โหลน เป็นอำนาจที่เที่ยงแท้แต่องค์เดียว ตระกูลขุนแผนมีวิชาอาคม มีฤทธิ์ มีอำนาจยิ่งกว่าผู้ใดในอยุธยา แต่ก็ต้องพ่ายแพ้พระเดชานุภาพ ขุนไกรที่มีวิชานั้น พระพันทวนาก็ตัดหัวเสีย ขุนแผนเก่งยิ่งกว่าขุนไกรก็ต้องเข้าคุก นางวันทองอันเป็นที่รักของขุนแผนแต่คนเดียว ก็ถูกราชทัณฑ์ถึงประหารชีวิต ลูกหลานขุนแผนมีวิชาความรู้อย่างไร ก็ต้องไขว้วิชาเพื่อประโยชน์แห่งแผ่นดินและเอาตัวรอดก็ด้วยความจงรักภักดีเกรงกลัว พระเดชานุภาพเท่านั้น คิดคบฏเป็นต้องตาย อาคมเสื่อมทันที...

อาทิ ประจักษ์ ประภาพิตยากร (2527: 143) เสवालักษณ์ อนันตสานต์ (2527: 80) ฉัฐสุขสว่าง (2535: 166) สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา (2541: 59) ปรีดา นवलประกอบ (2542: 230) กัตัญญ ชูชื่น (2543: 7) และ สิริขวัญ สิงห์เกลี้ยง (2546: 82) เป็นต้น

หากแต่ข้อสรุปในทำนองเดียวกันเช่นนี้ ได้ถูกตั้งคำถามจากนักวิชาการด้านสังคมศาสตร์ อย่าง สมเกียรติ วันทะนะ (2524: 421) ตลอดจน คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2551: 136) อันเนื่องมาจากคำพูดของสมภารคง เมื่อครั้งเณรแก้วเดินทางไปหายังวัดแค ที่มีได้แสดงถึงความจงรักภักดี หรือยำเกรงต่อพระมหากษัตริย์แต่อย่างไร ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 120-121)

ครานั้นท่านสมภารได้ฟังว่า	ออ้อจริงหาหาสิไม่
กุขอบซิดเป็นมิตรกับขุนไกร	ยังแค้นใจที่มันม้วยไม่ต่อมือ
โดยจะสิ้นความคิดวิथा	จะชานมาหากูไม่ได้หรือ
ถ้าใครกล้าตามมาไม่มีครือ	จะฟันเสียให้ลือเป็นแทงลาว
ถึงยกทัพนับหมื่นเต็มพื้นภพ	จะผูกผ้าพยนต์รับรับให้ฉาว
ไม่ทันล่วงราตรีให้หนีกราว	กลัวจะยกธงขาวไม่ชิงชัย
.....	.....
กูเห็นแก่ขุนไกรที่ตายแล้ว	อ้ายเณรแก้วนี้ก็เหมือนมันหนักหนา
อย่าอาวรณ์กูจะสอนสิ้นตำรา	มิให้ฆ่าเหมือนพ่อของมึงนี่

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาถึงองค์ความรู้ในปัจจุบันเกี่ยวกับ “บริบท” (Context) ของวรรณคดีเรื่องนี้ พบว่าผลการศึกษาวิจัยส่วนมาก มักตั้งอยู่บนข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาธรรมราชา นภาพ ที่ทรงแสดงไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานเสภา” (กรมศิลปากร, 2545: (1)-(42)) “อธิบายบทเสภาเล่ม ๒” (กรมศิลปากร, 2545: (43)-(48)) และ “อธิบายบทเสภาเล่ม ๓” (กรมศิลปากร, 2545: (49)-(52)) เพื่ออธิบายประกอบการตรวจชำระบทเสภา และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เมื่อปี พ.ศ.2460 และ พ.ศ.2461 เป็นสำคัญ

โดยเชื่อไปในทิศทางเดียวกันว่า เรื่องราวที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องนี้ มีเค้าเรื่องจริงเกิดขึ้น ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2034 ถึง พ.ศ.2072 หรือก่อนรัชสมัยของ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นอย่างน้อย (วรนนท์ อักษรพงศ์, 2516: 3; ศักดา ปั่นแห่งเพชร, 2517: 12; ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2527: 4; เสาวลักษณ์ อนันตสานต์, 2527: 13; ดวงมน จิตรจำนงค์, 2528: 29; วชิร รมยนันท์, 2533: 17; คมทวน คันธนู, 2541: 128; ปริดา นวลประกอบ,

2542: 24-26) ด้วยมีปรากฏหลักฐานยืนยันอยู่ในพระราชพงศาวดารคำให้การชาวกรุงเก่า “เรื่อง สมเด็จพระพันวษา”³

เมื่อเวลาผ่านไป เรื่องราวดังกล่าวจึงกลายเป็นนิทานเล่าสืบต่อกันมา จนกวีได้คิดแต่งเป็น กลอนเพื่อเอาไปขับเป็นเสภาในภายหลัง กระทั่งกรุงศรีอยุธยาพ่ายแพ้ต่อพม่าในสงครามคราวเสีย กรุงฯ ครั้งที่ 2 (พ.ศ.2310) หนังสือเสภาที่ (อาจจะ)⁴ พอมืออยู่จึงได้ถูกเผาทำลาย และสูญหายไปเสีย จนหมดสิ้น มาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้มีการรื้อฟื้นแต่งขึ้น ใหม่โดยเหล่ากวีราชสำนัก และรวบรวมเป็นเรื่องเขียนลงสมุดไทยในรัชกาลถัดมา⁵ กระทั่งในปี พ.ศ.2415 โรงพิมพ์ของหมอสมิธจึงนำไปจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มขึ้นครั้งแรก (วรรณท์ อักษรพงศ์, 2515: 1; ประจักษ์ ประกายพิทยากร, 2527: 5-6; เสวตลักษณ์ อนันตสานต์, 2527: 18; ชุมสาย สุวรรณชมภู, 2534: 1-3; พิเชฐ แสงทอง, 2543: 156; กรมศิลปากร, 2545: (14)-(33))

³ ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538: 41) กล่าวถึงความเห็นของ สมพันธ์ เลอะพันธุ์ ที่เคยให้ไว้ว่า อาจมีบทเสภาที่เป็นลายลักษณ์อักษรมาแต่ครั้งอยุธยาแล้วก็ได้ โดยอ้างถึงบทเสภาเก่า 1-2 หน้า ซึ่งพบที่อำเภอเสาให้ จังหวัดสระบุรี อย่างไรก็ตาม สมพันธ์ เลอะพันธุ์ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าบทเสภาที่พบนั้นเป็นของสมัยอยุธยาจริง และแม้จะมีบทเสภาถูกจดเอาไว้ในสมัยอยุธยาอยู่บ้าง แต่ก็มีได้หมายความว่า เสภาได้พัฒนามาเป็นวรรณคดีในจารีตของ วรรณคดีลายลักษณ์ตั้งแต่ครั้งอยุธยาแล้ว

⁵ ความเข้าใจโดยมาก ณ ปัจจุบัน เกี่ยวกับการรวมเล่มเป็นเรื่องติดต่อกันครั้งแรกของวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้าง ขุนแผน” ตั้งอยู่บนข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนาน เสภา” ซึ่งจัดพิมพ์เพื่ออธิบายประกอบการตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เมื่อปี พ.ศ.2460 ความว่า “บทเสภาสำนวนหลวงนับว่าบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๓ แต่งขึ้นแทนบทเดิมเกือบจะตลอดเรื่องขุนช้างขุนแผน เมื่อมีบทสำนวนหลวงบริบูรณ์แล้ว เห็นจะมีเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง หรือขุนนางผู้ใหญ่คนใดคนหนึ่ง ที่เล่นเสภาและปีพาทย์เมื่อในรัชกาลที่ ๓ คิดอ่านให้รวบรวมเสภาเข้าเรียบเรียง เป็นเรื่องติดต่อกัน อย่างฉบับที่เราได้อ่านกันในทุกวันนี้” (กรมศิลปากร, 2545: (29)-(30)) หากแต่มีค้อยมีผู้ใดที่จะอ้างถึงข้อวินิจฉัยในภายหลังของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “เมื่อแต่งตำนานเสภาพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ข้าพเจ้าได้กล่าวว่ามีเสภาฉบับหลวงเป็นฝีมืออาลักษณ์เขียนในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นผิดไป มาพิจารณาโดยละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เห็นว่าเป็นฝีมืออาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ จึงต้องลงความเห็นใหม่ว่า บทเสภายังมิได้รวบรวมในรัชกาลที่ ๓” (ดำรงราชานุภาพ, 2497: 43) เท่าที่พบ เห็นจะมีเฉพาะบทความเรื่อง “ศักราช ๑๔๑ ปีที่เป็นปัญหาในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ของ ชุมสาย สุวรรณชมภู (2545) เท่านั้น

แต่ด้วยลักษณะอัน “เป็นจลาจล” ของหนังสือเสภาในขณะนั้น (พ.ศ.2458) กล่าวคือ กระบวนกลอนและถ้อยคำของบทเสภาแต่ละฉบับมีความแตกต่างกันมาก คณะกรรมการหอพระสมุดฯ มีสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ และพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา เป็นสำคัญ จึงตัดสินพระทัยทำการตรวจชำระบทเสภาสำนวนต่างๆ⁶ และจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2460 (เล่มที่ 1-2) และ พ.ศ.2461 (เล่มที่ 3) เพื่อให้เป็น “ฉบับมาตรฐาน” (พิเชฐ แสงทอง, 2543: 157; นุชจรี ใจเก่ง, 2551: 61; Baker, 2008: 3) ด้วยมีความประสงค์เพียงเพื่อจะ “รักษาหนังสือกลอนเป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวร เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาตัวเรื่องขุนช้างขุนแผน” ไว้ (กรมศิลปากร, 2545: (36)-(40))

องค์ความรู้เช่นว่านี้ ได้รับการยอมรับและยึดถือกันว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องอยู่พอสมควรในปัจจุบัน จึงไม่พบว่ามีนักวิชาการ หรือผลการศึกษาวิจัยที่ตั้งข้อสงสัยหรือคำถามต่อสาเหตุหรือแรงจูงใจ (Motivation) อันใดที่ส่งผลให้สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงตัดสินพระทัยที่จะตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ขึ้นอย่างจำเพาะในขณะนั้นเลยแม้สักชิ้นเดียว ทั้งๆ ที่มีให้เห็นอยู่โดยทั่วไปว่าการเกิดขึ้นของวรรณคดี รวมถึงตำรับตำราเป็นจำนวนมากในช่วงเวลานั้น ส่วนหนึ่งมีความเกี่ยวพัน และเป็นไปเพื่อสนองต่อนโยบายทางการเมือง และความมั่นคงของรัฐ โดยเฉพาะสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ (กรรกริรมย์ สุวรรณานนท์, 2524: 195-209; อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2525: 40-41; อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538: 249-251; พิชัย ศรีภูเฒ่า, 2542: 163-180; แฉมสุข นุ่มนนท์, 2545: 183; Stumm, 2006: 144-149) ดังมีตัวอย่างปรากฏให้เห็นชัดเจนอยู่ในคำนำ ของบทกลอนละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2515: ข-ค) เรื่อง “ขอมคำคืน”⁷ เป็นอาทิ ความว่า

⁶ ในการตรวจชำระบทเสภาเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” เมื่อปี พ.ศ.2458 คณะกรรมการหอพระสมุดฯ ได้เสภาฉบับต่างๆ มาสอบทานถึง 8 ฉบับ (ชุมสาย สุวรรณชมภู, 2534: 3) โดยฉบับที่สำคัญมี 4 ฉบับคือ (1) ฉบับที่ได้มาจากพระบรมมหาราชวัง ฝีมืออาลักษณ์ครั้งรัชกาลที่ 3 เขียน (2) ฉบับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาวิชัยญาติ ฝีมือเขียนรัชกาลที่ 4 (3) ฉบับหลวงในรัชกาลที่ 5 อาลักษณ์เขียนเมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช 1231 และ (4) ฉบับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เขียนในรัชกาลที่ 5 เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช 1231 (กรมศิลปากร, 2545: (36))

⁷ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนเรื่องขอมคำคืนนี้ตั้งแต่วันที่ 1 ธันวาคม ร.ศ.131 และแล้วเสร็จเมื่อวันที่ 8 ธันวาคม ปีเดียวกัน (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515: ข)

... แต่หวังใจว่าจะไม่ให้เป็นที่อ่านเล่นอย่างเดียว หวังใจว่าจะเป็นเรื่องบำรุงใจให้ผู้อ่านรำพึงถึงตำนานแห่งชาติไทยเรา และให้รู้ว่าชาติเราไม่ใช่ชาติที่เกิดขึ้นใหม่ เป็นชาติเก่าอันมีตำนานดีมาแล้ว... เราทั้งหลายจะได้มีมานะตั้งใจรักษาความเป็นไทยแห่งชาติเราอันได้มาโดยยากนั้นไว้ให้มั่นคงอยู่ ข้าพเจ้าเห็นว่าพระร่วงเป็นตัวอย่างอันดีแห่งผู้ที่รักชาติยิ่งกว่าตัว ขอมตกระกำลำบากและแม้แต่ชีวิตก็ยอมสละเพื่อมิให้ชนที่อยู่ในความปกครองต้องได้รับความเดือดร้อนพลอยล้มตาย... เพราะฉะนั้นการที่ละไว้ได้เป็นนิสรภาพพ้นจากอำนาจขอมได้ ต้องถือว่าเพราะพระร่วงเป็นผู้จุดไฟขึ้นก่อน แล้วชาวเมืองละไว้จึงลุกขึ้นตามโดยความจงรักภักดี เป็นที่น่าชมสมเจ้าสมข้ากัน สมควรที่ไทยเราในชั้นหลังนี้จะถือเป็นคติใส่ใจไว้ได้...⁸

เมื่อพิจารณาถึงบริบททางประวัติศาสตร์ในขณะนั้น (พ.ศ.2458) ไม่ว่าจะเป็นกระแสการก่อตัวของ “รัฐชาติไทย” ที่เริ่มปรากฏรูปร่างตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (Sturm 2006: 14; โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ม.ป.ป.: 46) เรื่อยมาจนกระทั่งการปรากฏตัวขึ้นของคำที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด คือ “ชาติ” (Nation) ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว⁹ (สมเกียรติ วันทะนะ, 2530: 78; อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538: 247; สุกฤษณ์ ศิวรักษ์, 2541: 41; Reynolds, 2005: 27; Anderson, 2006: 101; ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2552: 187) รวมถึงเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองร่วมสมัยซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบอย่างกว้างขวาง ทั้งในขณะนั้นและ

⁸ ศานติ ภักดีคำ (2544: (21)) นักวิชาการด้านภาษาไทยและภาษาเขมร ตั้งข้อสังเกตต่อบทพระราชนิพนธ์นี้ไว้ในบทความเรื่อง “บทพระราชนิพนธ์เรื่องพระร่วง สี่สำนวน” ว่าสามารถแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความตั้งพระทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในอันที่จะให้พระร่วงเป็นสัญลักษณ์ของการต่อสู้เพื่ออิสรภาพ เป็นตัวอย่างแห่งความมีน้ำหนึ่งใจเดียวกันในด้านการเมืองการปกครอง และทรงเน้นความรักชาติ ขอมเสียดสละแม้ชีวิตเพื่อดำรงไว้ซึ่งชาติ อันเป็นแนวความคิดเรื่อง “ชาตินิยม” ที่เห็นได้อย่างชัดเจน

⁹ แต่เดิมคนไทยใช้คำแทนชื่อประเทศว่า ราชอาณาจักร ราชอาณาจักร แผ่นดิน หรือ เมือง เป็นต้น (อัจฉราพร กุมทิตสมัย, 2525: 7)

ระยะเวลาต่อมา อย่างเช่น คดีกบฏ ร.ศ.130¹⁰ (กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, 2524: 86-103; อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2525: 27-48, 2542: 220-236; แฉมสุข นุมนนท์, 2545: 171-192; ชนิตา พรหมพยัคฆ์ เผือกสม, 2546: 81-82; Bachtold, 2005: 14) ซึ่งล้วนเป็นเงื่อนไขและวาระหลักทางการเมืองของรัฐไทยในขณะนั้น แต่กลับไม่เคยปรากฏ หรือถูกนำมาพิจารณาในผลงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับวรรณคดี หรือหนังสือเล่มนี้เลย ทั้งๆ ที่มีแนวคิดและทฤษฎีเป็นจำนวนมากที่เสนอ และอธิบายถึงความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญ ระหว่างการเกิดขึ้นของวรรณคดีกับปัจจัยแวดล้อมทางสังคมและการเมืองในขณะนั้นๆ (Scott, 1968; ชลธิรา กัลล้อยู่, 2517; Haberty, 1976; สุวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2525; ยุธัตถ์ บุญสนิท, 2529; Horton and Baumeister, 1996; พิชัย ศรีภูฟ้า, 2542; สันธิกร วรวรรณ, 2542; Gupta, 2000; วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2544; Xingjian and Lee, 2001; Bertens, 2003; สมบัติ จันทร์วงศ์, 2547; Negash, 2004; บุญยเสนอ ตริวิเศษ, 2550)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

สภาพปัญหาข้างต้น อันเกิดจากประเด็นโต้แย้ง (Argument) เกี่ยวกับความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่ปรากฏในตัวบท (Text) ผวนกับความบกพร่องในองค์ความรู้เกี่ยวกับบริบท (Context) ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมิติทางด้านรัฐศาสตร์ งานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอกรอบแนวคิดและคำอธิบาย เกี่ยวกับนัยทางการเมืองของหนังสือเล่มดังกล่าว ทั้งในมิติของความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่ปรากฏในตัวบท (Text) ตลอดจนบริบท (Context) และวาระทางการเมือง (Political Agenda) ที่น่าจะมีส่วนขับเคลื่อนให้เกิดการตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2460 ในลักษณะของงานจุดประกาย (Open Site) ให้เกิดการศึกษาค้นคว้าอย่างต่อเนื่องต่อไป มากกว่าที่จะเป็นงานซึ่งเสร็จสิ้นสมบูรณ์ หรือมีคำตอบอันตายตัวเรียบร้อยแล้ว

¹⁰ ภายหลังการยึดอำนาจปกครองโดยคณะราษฎร เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 แล้ว พระยาพลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) ได้เชิญผู้นำของกลุ่มกบฏ ร.ศ.130 ไปพบ และกล่าวกับขุนทวยหาญพิทักษ์ (เหล็ง ศรีจันทร์) ว่า “ถ้าไม่มีคณะคุณ ก็เห็นจะไม่มีคณะผม” และหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) ก็ได้กล่าวในโอกาสเดียวกันนี้ด้วยว่า “พวกผมถือว่า การปฏิวัติครั้งนี้เป็นการกระทำต่อเนื่องกันมาจากการกระทำเมื่อ ร.ศ.130...” (เหรียญ ศรีจันทร์ และ เนตร พูนวิวัฒน์, 2517: 36-37)

ประโยชน์ที่ได้รับ

1. ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อดัชนี (Text) ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ซึ่งอาจหมายถึงรวมถึง สภาพสังคมไทยในสมัยอยุธยาตอนปลาย และรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย

2. ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อบริบท (Context) ของหนังสือเล่มดังกล่าว โดยเฉพาะในมิติทางประวัติศาสตร์สังคมการเมือง นับตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2392) ตลอดจนรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (พ.ศ.2393-2475)

3. ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อนัยทางการเมือง (Political Implication) ของหนังสือเล่มดังกล่าว ทั้งในมิติของดัชนี (Text) และบริบท (Context) อันจะเป็นข้อเสนอ และกรอบความรู้ทางเลือกใหม่ที่กว้างขวางยิ่งขึ้นเกี่ยวกับหนังสือเล่มนี้ ต่อไป

4. กระตุ้นให้เกิดข้อคำถามในแนวทางใหม่ๆ ที่แตกต่างไปจากข้อคำถามในแนวทางเดิมๆ ซึ่งสามารถใช้องค์ความรู้ที่หลากหลายมาเพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับหนังสือเล่มนี้ โดยอาจนำมาซึ่งคำตอบที่ถูกต้องและชัดเจนยิ่งขึ้นกว่าการศึกษาที่ผ่านมา มา รวมถึงการศึกษารุ่นนี้ด้วย ต่อไป

วิธีการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยใช้หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เป็นดัชนีหลัก และใช้เอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง อาทิ เอกสารชั้นต้น (Primary Sources) หรือเอกสารโบราณ ซึ่งสามารถค้นคว้าได้จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ รวมถึงเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ต่างๆ เพื่อประกอบการวิเคราะห์ด้วยการตีความดัชนีอย่างละเอียด (Text Analysis) รวมถึงการวิเคราะห์เชิงบริบท (Context Analysis) ไปพร้อมๆ กัน และนำเสนอผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ขอบเขตการวิจัย

ด้านตัวบท (Text) ผู้วิจัยใช้หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ จำนวนทั้งสิ้น 43 ตอน¹¹ (ตั้งแต่ตอนที่ 1 กำเนิดขุนช้างขุนแผน ถึงตอนที่ 43 ระเบิดภูเขาถล่มถ้ำ) เป็นตัวบทหลักสำหรับการตีความ และนำวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ในตำนาน¹² ตลอดจนรูปแบบคำประพันธ์ประเภทอื่นๆ¹³ มาประกอบ ด้านบริบท (Context) นั้น พิจารณาถึงปัจจัยแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นก่อนหน้า และ/หรือกำลังดำรงอยู่ในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัจจัยหรือเหตุการณ์อันเป็นที่ยอมรับกันว่าส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจที่จะกระทำ หรือไม่กระทำการใดๆ ของชนชั้นปกครองของไทยในห้วงเวลานั้น

¹¹ นอกจากหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ทั้ง 43 ตอน ที่ผู้วิจัยนำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้แล้วนั้น เมื่อปี พ.ศ.2509 กรมศิลปากรยังได้จัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง ขุนแผน ภาคปลาย” จำนวนทั้งสิ้น 33 ตอน (ตั้งแต่ตอนที่ 43 ระเบิดภูเขาถล่มถ้ำ ถึงตอนที่ 75 อุบัติภัยกับสมภารลาวจับพลายเพชรได้) เพื่อเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงเชื้อ ชลธารวินิจฉัย (เชื้อ ชลานุเคราะห์) โดยสอบชำระจากหนังสือเสภาเก่าซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มิได้ทรงชำระและจัดพิมพ์ในคราวเดียวกันกับฉบับหอพระสมุดฯ เมื่อปี พ.ศ.2460 ดังที่ได้ทรงปรารภความถึงเรื่องขุนช้างขุนแผนภาคปลายนี้ไว้พระนิพนธ์เรื่อง “ว่าด้วยการชำระหนังสือเสภา” ความว่า “กรรมการหอพระสมุดฯ มีความประสงค์จะรักษาหนังสือกลอนที่เป็นอย่างดีไว้ให้ถาวร เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาเรื่องขุนช้างขุนแผน ด้วยเหตุนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูหนังสือเก่าที่มีอยู่ เห็นว่าเป็นเรื่องดีและกลอนดีอยู่เพียง 38 เล่ม ซึ่งได้เข้าใจว่าเป็นตอนที่ได้รวบรวมขึ้นเป็นครั้งแรกคือตั้งแต่ต้น (ตอนที่ ๑ กำเนิดขุนช้างขุนแผน) มาถึงตอนขับนางสร้อยฟ้า ไปถึงเมืองเชียงใหม่ (ตอนที่ ๔๒ นางสร้อยฟ้าศรีมาลาลุยไฟ) นั้น จึงยุติว่าจะชำระพิมพ์เพียงเท่านั้น ตอนต่อไปนั้น คือ ตอนพลายขงไปเมืองจันทรี ตอนพลายเพชรพลายบัว (ออกศึก) ก็ดีเห็นไม่มีสาระในทางวรรณคดี จึงไม่พิมพ์” (กรมศิลปากร, 2510 ก-ค)

¹² ได้แก่ บทเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับลายมือเขียน ทั้งสมุดไทยคำและสมุดไทยขาว ที่มีเนื้อความอยู่ในขอบเขตของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ณ ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก กองหอสมุดแห่งชาติ จำนวนทั้งสิ้น 216 เล่มสมุดไทย

¹³ ได้แก่ บทละคร บทร้อยกรอง ร้อยแก้วฉบับตัดย่อ นวนิยาย สารคดี ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ เพลง และการ์ตูน

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

ในการวิจัยเรื่อง นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจเอกสารที่เป็นกรอบแนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการวิจัย จำแนกออกได้เป็น 5 ประเด็น ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวรรณคดี
2. แนวคิดเกี่ยวกับคตินิเวศน์
3. แนวคิดเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง
4. แนวคิดเกี่ยวกับชาติ
5. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับวรรณคดี

กรอบแนวคิดแรกที่ผู้วิจัยเลือกทำการศึกษา และนำมาเรียบเรียงไว้ ณ ที่นี้ คือ “แนวคิดเกี่ยวกับวรรณคดี” เนื่องจากเป็นที่เห็นพ้องต้องกันอยู่ในที่แล้ว ณ ปัจจุบัน เกี่ยวกับสถานะความเป็น “วรรณคดี” ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” นับตั้งแต่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรให้เป็นวรรณคดีที่เลิศในประเภท “กลอนสุภาพ” (ปรุงศรี วัลลิโภดม, 2524: 653; ธนาพล ลีมอภิชชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 56) และปรากฏชื่ออยู่อย่างค้ำคั่น ชัดแจ้ง ทั้งในหนังสือ ตำรา ผลงานวิจัย รวมทั้งบทความทางวิชาการเกี่ยวกับวรรณคดีไทยโดยทั่วไป อาทิ หนังสือเรื่อง “วิเคราะห์หรรษาวรรณคดีไทย” ของ บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2543) ตำราเรื่อง “วรรณคดีไทย” ของ กุหลาบ มัลลิกะมาส (2517) และ วิทยานิพนธ์เรื่อง “การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตก

มาใช้วิจารณ์วรรณคดีไทย” ของ ชลธิรา สัตยาวัฒนา (2513) รวมถึง บทความเรื่อง “ข้อจำกัดทางประวัติศาสตร์ของวรรณคดีจีนเอก ขุนช้างขุนแผน” ของ พิเชฐ แสงทอง (2543) เป็นต้น

ความหมายของวรรณคดี

พิจารณาตามรากศัพท์ คำว่า “วรรณคดี” โดยรูปศัพท์เป็นคำสมาส ประกอบด้วยคำว่า “วรรณ” จากรากศัพท์สันสกฤต วรรณ ซึ่งแปลว่า หนังสือ และคำว่า “คดี” จากรากศัพท์บาลี คติ ซึ่งแปลว่า การดำเนิน การไป ความเป็นไป แบบอย่าง ทาง หรือลักษณะ เมื่อรวมเข้าด้วยกัน “วรรณคดี” จึงหมายถึง แนวทางของหนังสือ นั้นเอง (สิทธา พินิจภูวดล และคณะ, 2515: 3)

นักวิชาการเป็นอันมากพยายามให้คำจำกัดความ และอธิบายความหมายของคำว่า “วรรณคดี” ไว้อย่างหลากหลาย ทั้งในความหมายอย่างกว้างและอย่างแคบ ทั้งที่เหมือนกัน คล้ายกัน และต่างกัน ดังพอที่จะยกมาเป็นสังเขปไว้ ดังนี้

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 27-31) ศาสตราจารย์ด้านวรรณคดี และราชบัณฑิตในประเภท วิชาสังคมศาสตร์ กล่าวถึง “วรรณคดี” ไว้ในหนังสือสำคัญของท่าน เรื่อง “วรรณคดี และวรรณคดีวิจารณ์” ว่าเป็นคำที่เราบัญญัติขึ้นเพื่อใช้แทนคำว่า “Literature” ในภาษาอังกฤษ หมายถึง บทประพันธ์ที่มีรูปศิลปะ (Form) ซึ่งสามารถดึงดูดใจผู้อ่าน ตลอดจนปลูกมโนคติ (Imagination) ทำให้ผลิตเพลลินและเกิดอารมณ์ต่างๆ ละม้ายคล้ายคลึงกับอารมณ์ของผู้ประพันธ์ โดยขยายความว่า วรรณคดีอาจสามารถสอนใจเราได้ทางอ้อม แต่ไม่ใช่หนังสือเทศน์ และอาจเปิดหูเปิดตาเราโดยให้ เราได้เห็นชีวิตและแง่ต่างๆ ของชีวิต แต่วรรณคดีไม่ใช่ตำรา ยกตัวอย่างเช่น หนังสือศาสนาอาจเป็น วรรณคดีได้ ถ้าบังเอิญมามีลักษณะทางวรรณคดีเข้า ในทำนองเดียวกัน ตำราบางอย่างก็อาจ สงเคราะห์เข้าเป็นวรรณคดีได้เหมือนกัน เช่น ตำราที่แต่งเป็นบทกลอนเพราะพริ้ง ทำให้เรา ผลิตเพลลินไปในรสกลอนจนลืมนึกถึงใจความ

พระยาอนุমানราชชน (2507: 1-2) ศาสตราจารย์ และปราชญ์ใหญ่ด้านภาษาและวัฒนธรรม ท่านสำคัญของไทย อธิบายถึง “วรรณคดี” ไว้ว่า คำดังกล่าวมีปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในหนังสือราชการของไทยครั้งแรก ในพระราชกฤษฎีกาวรรณคดีสโมสร ลงวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ.2457¹⁴ และด้วยเหตุที่คำว่า “วรรณคดี” เป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งเข้าใจตรงกันว่าบัญญัติขึ้นเพื่อใช้แทนคำว่า “Literature” ในภาษาอังกฤษ พระยาอนุমানราชชน (2507: 4-5) จึงเริ่มพิจารณาความหมาย และอรรถาธิบายของคำดังกล่าว จากที่ปรากฏอยู่ในพจนานุกรม (Dictionary) และหนังสือสารานุกรม (Encyclopedia) ในภาษาอังกฤษหลายต่อหลายเล่ม และสรุปไว้ว่า “วรรณคดี” ในความหมายอย่างกว้าง อาจหมายถึงข้อเขียนที่แต่งขึ้นเป็นหนังสือ ไม่ว่าจะแต่งดีหรือไม่ดี เป็นเรื่องดีหรือเลว หรือเป็นหนังสือของชาติใดภาษาใด ตลอดจนยุคใดสมัยใด ก็ได้ชื่อว่าเป็นวรรณคดีทั้งสิ้น แม้กระทั่งจะไม่ได้จัดเป็นหนังสือขึ้นไว้ ก็อนุโลมได้เหมือนกัน เรียกว่า “วรรณคดีมุขปาฐ” (Oral Literature) ส่วนในความหมายอย่างแคบนั้น อาจหมายถึงบทประพันธ์ซึ่งมีลักษณะเด่นในเชิงประพันธ์ มีค่าทางอารมณ์และความรู้สึกแก่ผู้อ่านผู้ฟัง กล่าวคือ “วรรณคดีมีวรรณศิลป์”

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2514: 50 อ้างใน พิชัย ศรีภูไฟ, 2542: 15) นักวิชาการด้านภาษา และวรรณคดีไทย กล่าวถึงความหมายของ “วรรณคดี” ไว้ว่า วรรณคดีนั้นมีทั้งเอาความหมายอย่างแคบ คือจำกัดใช้สำหรับวรรณกรรมที่ได้รับความยกย่องแล้วจากกลุ่มคนที่ได้รับความนับถือจากคนหมู่มากอีกต่อหนึ่ง และที่เอาความอย่างกว้าง คือเป็นงานสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่ใช้ภาษาเป็นสื่อ นัยนี้ คำว่า “วรรณคดี” จึงเป็นคำกลางๆ ไม่ใช่เป็นเรื่องของการตีคุณค่าใดๆ

ในทำนองเดียวกัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 ก็ได้ให้ความหมายของ “วรรณคดี” ไว้ว่าคือ วรรณกรรมที่ได้รับความยกย่องว่าแต่งดีมีคุณค่าเชิงวรรณศิลป์ถึงขนาด เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน มัทนะพาธา สามก๊ก และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2551ค)

¹⁴ ก่อนหน้านี้มักใช้คำว่า “หนังสือ” หรือมีจะนั้นก็เรียกชื่อหนังสือประกอบกับลักษณะคำประพันธ์ของหนังสือ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “วินิจฉัยเรื่องกฤษณาสนนึ่ง” ที่ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2433 ความว่า “หนังสือที่มีชื่อนี้ (กฤษณาสนนึ่ง) ได้พบตีพิมพ์เป็นคำฉันท์ ว่าสมเด็จพระปรมาธิบดีทรงแต่งฉบับหนึ่ง ภายหลังมีผู้แต่งลงในหนังสือปฏิทินบัตรเป็นคำกลอน ยักเยื้องถ้อยคำไปจากคำฉันท์เดิมบ้างตามโวหารใหม่ แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นเรื่องมีมาในบาปตลอดจนคำสอนทั้งปวงนั้น แต่ครั้งเมื่ออ่านหนังสือมหากาธะ พบชื่อนางกฤษณามีพระสามี 5 องค์” (คณะกรรมการจัดงานวันสารทศกฐณิกภาคทักษิณ, 2516: 60)

เจือ สตะเวทิน (2508: 1) ศาสตราจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านภาษาไทย กล่าวว่า ตามหลักวิชานั้น “วรรณคดี” เป็นวิชาการแขนงหนึ่งซึ่งมีเทคนิคหรือวิธีการเป็นพิเศษ มุ่งที่ความไพเราะในกระบวนรสต่างๆ มีลักษณะครบเกณฑ์แห่งศิลปะการประพันธ์ จุดหมายสำคัญอยู่ที่การให้เกิดอารมณ์ ต้องการให้กระทบกระเทือนใจผู้อ่าน ผู้ฟัง เพื่อให้เป็นเชื้อแห่งความคิดเห็นและมีความชัดเจนต่อโลกและชีวิต ส่วนใหญ่เมื่ออ่านแล้วย่อมเกิดความปิติ และเพลิดเพลิน

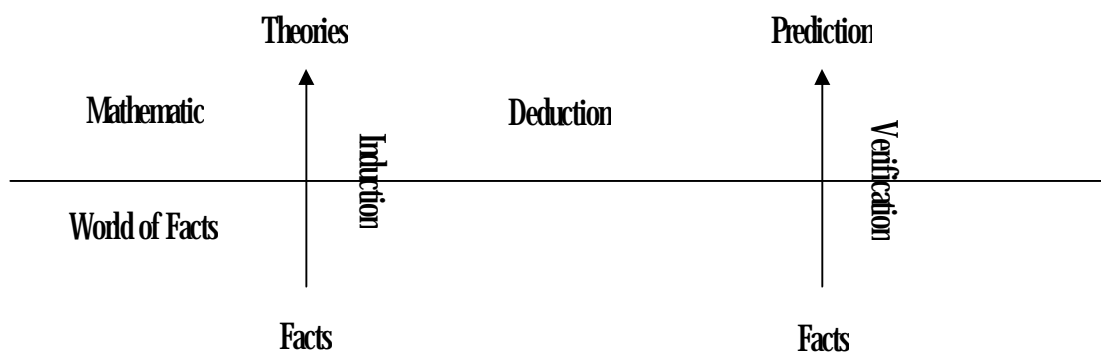
ทั้งนี้ ด้วยเหตุที่ทั้งคำว่า “วรรณคดี” และ “วรรณกรรม” ต่างบัญญัติขึ้นมาเพื่อใช้แทนคำว่า “Literature” ในภาษาอังกฤษเช่นเดียวกัน (กตัญญู ชูชื่น, 2543: 2) จึงมีนักวิชาการบางท่าน เสนอว่า คำทั้งสองควรจะเป็นคำไวพจน์กัน และน่าที่จะสามารถใช้แทนกันได้ (วิภา กงกะนันท์, 2533: 2; กุสุมา รักรัษย์มณี, 2534: 17; สุวิมล อิศระธนาชัยกุล, 2546: 7) หากแต่เมื่อพิจารณาคำจำกัดความอันเป็นที่ยึดถือในวงวิชาการที่เกี่ยวข้องซึ่งได้ยกมากล่าวไว้ข้างต้น ก็พอที่จะสรุปได้ว่าคุณสมบัติที่ทำให้ “วรรณคดี” แตกต่างจาก “วรรณกรรม” ก็คือ “วรรณศิลป์”¹⁵ (The Art of Literature) นั่นเอง (กุหลาบ มัลลิกะมาส, 2526 อ้างใน กตัญญู ชูชื่น, 2550: 1)

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม

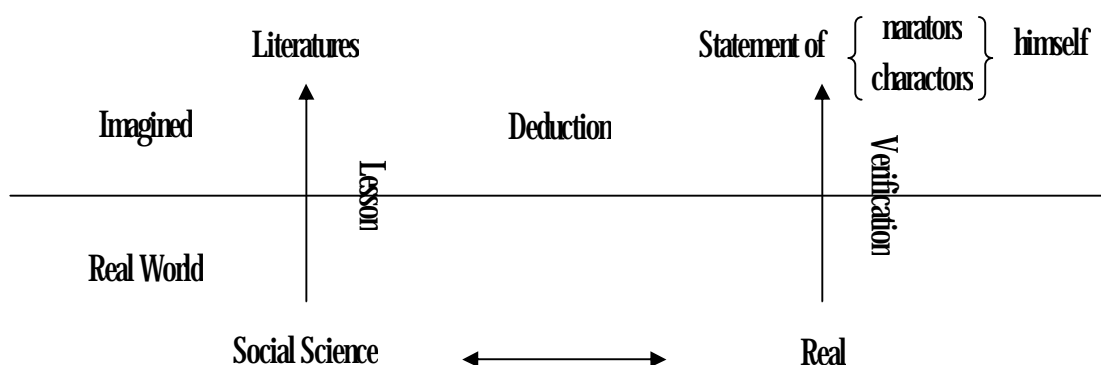
ความสัมพันธ์ระหว่าง “วรรณคดี” กับ “สังคม” ถือเป็นแนวคิดที่นักวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ในปัจจุบัน ให้การยอมรับกันแล้วอย่างกว้างขวาง (Negash, 2004: 186) ดังเช่นที่ ยุรฉัตร บุญสนิท (2529: 139-140) นักวิชาการด้านภาษาไทย กล่าวยืนยันหนักแน่นว่า วรรณคดีกับสังคมนั้น ย่อมจะมีความสัมพันธ์กันชนิดที่แยกออกจากกันได้ยาก เนื่องจากไม่ว่าจะในยุคใดสมัยใด วรรณคดีมักจะได้รับหน้าที่ในการเป็นกระจกเงาสะท้อนภาพของสังคมขณะนั้นอยู่เสมอๆ ซึ่งแนวความคิดในทำนองเดียวกันเช่นนี้ ต่างก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อมั่นร่วมกันที่ว่า “วรรณคดีมิได้เกิดขึ้นจากความว่างเปล่า” (Rohberger, 1968: 8) หากแต่เป็นไปเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2550: 50)

¹⁵ “วรรณศิลป์” หมายถึง ศิลปะของการเรียบเรียงถ้อยคำ หรือกลวิธีในการแต่งอันสามารถใช้ถ้อยคำสำนวนผสมผสานกันได้อย่างประณีต มีองค์ประกอบ 6 ประการ ได้แก่ อารมณ์สะเทือนใจ ความนึกคิดหรือจินตนาการ การแสดงออก ท่วงทำนองการเขียน เทคนิค และ องค์ประกอบ (กุหลาบ มัลลิกะมาส, 2517: 7-35)

สุรพงษ์ โสธนะเสถียร (2526) ศาสตราจารย์ด้านการสื่อสาร และเมธีวิจัยอาวุโส สาขา
 บริหารการสื่อสาร ประจำปี 2548 อธิบายถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวในทางทฤษฎี ไว้ในวิทยานิพนธ์
 ระดับคุณวุฒิปบัณฑิต เรื่อง “รามเกียรติ์: การแปลความหมายทางการเมือง” โดยพิจารณาจากแนวคิด
 ของ Kemery (1959: 85-103) นักคณิตศาสตร์ชาวอังกฤษเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎี
 ทางสังคมศาสตร์กับประสบการณ์ในโลกของความเป็นจริง ดังภาพที่ 1 และ แนวคิดของ Berger
 (1977: 214-215) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดี (ในฐานะโลก
 แห่งจินตนาการ) กับสังคมศาสตร์ (ในฐานะโลกแห่งความเป็นจริง) ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กับประสบการณ์ในโลกของความเป็นจริง
 ที่มา: สุรพงษ์ โสธนะเสถียร (2526: 20)

ภาพที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดี (ในฐานะโลกแห่งจินตนาการ) กับสังคมศาสตร์ (ในฐานะ
 โลกแห่งความเป็นจริง)

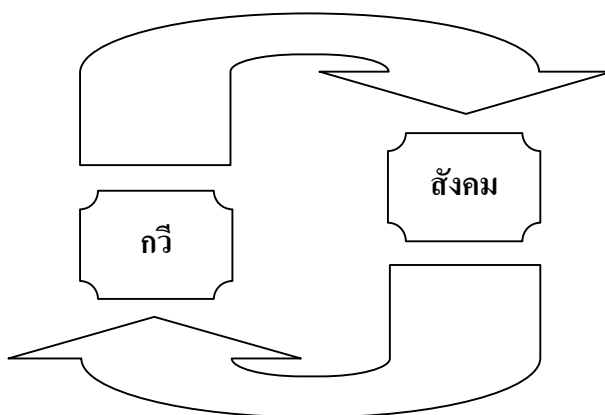
ที่มา: สุรพงษ์ โสธนะเสถียร (2526: 21)

โดยการเทียบกรอบความคิดดังกล่าวข้างต้น สุรพงษ์ โสภนะเสถียร (2526: 21) พบว่า โลกของข้อมูล หรือข้อเท็จจริงในทางสังคมศาสตร์นั้น ก็คือสภาพความเป็นจริงในทางวรรณคดี (ไม่ว่าเนื้อหาวรรณคดีจะปฏิเสธความจริง หรือถ้าความจริงอยู่ข้าง แต่เราก็อาจทราบความจริงได้โดยการตีความประกอบประวัติศาสตร์) ทั้งนี้ การสรุปข้อเท็จจริงให้เป็นนามธรรมทางทฤษฎี ถือเป็นกระบวนการในโลกคณิตศาสตร์ ซึ่งในโลกแห่งความเป็นจริงก็สามารถให้บทเรียนแก่นักประพันธ์ในการสร้างวรรณคดีตามจินตนาการที่วางไว้ได้เช่นเดียวกัน ระบบสัญลักษณ์แห่งจินตนาการ (อย่างมีตรรกะแบบธรรมชาติของคณิตศาสตร์) จึงสามารถนำมาซึ่งข้อสรุปในทางวรรณคดี ซึ่งข้อสรุปที่เป็นจินตนาการนามธรรมดังกล่าว สามารถนำไปอธิบายความคิดหรือสภาพความเป็นจริงของสังคมได้ เพราะข้อสรุปอันมีลักษณะที่เป็นจินตนาการนามธรรมนั้น ล้วนมีรากฐานมาจากประสบการณ์ซึ่งได้รับอิทธิพลของโลกที่เป็นอยู่เสมอ นำมาซึ่งข้อสรุปที่ว่า การเมือง (ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคม) สังคม และวรรณคดีจึงเป็นสิ่งซึ่งแยกออกจากกันเสียมิได้

คำอธิบายในเรื่องเดียวกันนี้ ของ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 196-197) เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่จะช่วยก่อให้เกิดภาพที่มีความเป็นรูปธรรมได้ง่าย และชัดเจนมากยิ่งขึ้น เริ่มจากการพิจารณาถึงลักษณะและการปฏิบัติงานของกวี ว่ากวีคนหนึ่งๆ ย่อมประกอบไปด้วยสถานะ (Status) ถึง 3 สถานะ พร้อมๆ กัน กล่าวคือ นอกจากเป็นนักประพันธ์/ช่างแต่งหนังสือแล้ว เขายังเป็นหน่วยหนึ่งของคนรุ่นนั้น สมัยนั้น รวมถึงเป็นพลเมืองของรัฐด้วย ด้วยเหตุนี้ นอกจากการที่จะต้องตระหนักในอาชีพนักประพันธ์ของตนในฐานะกวีแล้ว ในฐานะที่เป็นหน่วยหนึ่งของคนสมัยนั้น ก็ย่อมจะทำเป็นเอาหูไปนาเอาตาไปไร่ต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นร่วมสมัย ซึ่งเห็นอยู่แก่ตาประจักษ์อยู่แก่ใจได้ไม่ และในฐานะที่เป็นพลเมือง ก็ย่อมต้องรับรู้/ใส่ใจในเหตุการณ์บ้านเมือง ความเคลื่อนไหวของประเทศชาติ ตลอดจนของชนชั้นและอาชีพที่ตนเป็นหน่วยหนึ่งอยู่ด้วย ส่งผลให้กวีจึงมีอาจที่จะหลีกเลี่ยงการตกอยู่ภายใต้อำนาจ/อิทธิพลของสังคมไปได้โดยง่าย

อย่างไรก็ดี วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 204) ยอมรับด้วยเช่นกันว่า กวีเองก็หาได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจ/อิทธิพลของสังคมไปเสียทุกสิ่งทุกอย่างไม่ หากแต่ในบางครั้งบางคราวสังคมก็อาจที่จะไม่มีอำนาจหรืออิทธิพลเหนือกวีเลย กวี (ในฐานะผู้ประพันธ์) เองต่างหากที่อาจผันตัวมาเป็นผู้มีอำนาจเหนือ และมีอิทธิพลต่อสังคมโดยตรง

ฉะนั้น การพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการมีอำนาจหรืออิทธิพลเหนือ กระทั่งการตกอยู่ภายใต้ อำนาจและอิทธิพลดังกล่าว ระหว่างกวีและสังคม จึงเป็นสิ่งซึ่งแสวงหาคำตอบที่เบ็ดเสร็จเด็ดขาด ได้ไม่ง่ายนัก ว่า “ฝ่ายใดที่ เป็นผู้กำหนด และฝ่ายใดที่ เป็นผู้ถูกกำหนด ?” คล้ายๆ กันกับปัญหาที่ว่า “ไก่อีก่อนไข่ หรือว่าไข่เกิดก่อนไก่อีก่อน ?” วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 204) จึงเสนอแผนภาพ เพื่อสรุปอิทธิพลระหว่างกวีและสังคมที่ส่งผลต่อกันและกันไว้แต่เพียงสังเขป ดังนี้

ภาพที่ 3 อิทธิพลระหว่างกวีและสังคม
ที่มา: วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 205)

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับการเมือง

ในทำนองเดียวกันกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีและสังคม “วรรณคดี” กับ “การเมือง” (Politik) ก็เป็นสิ่งที่สัมพันธ์ และมีอิทธิพลแก่กันจนแยกออกจากกันได้ยากยิ่ง ทั้งในลักษณะ องค์ประกอบเชิงซ้อนที่ผู้ประพันธ์ไม่ได้ตั้งใจ และทั้งที่อาจจะเป็นการจงใจ (สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2525: 85) ทั้งนี้ เนื่องจาก วรรณคดี ในฐานะที่เป็นศิลปะ (Art) และวัฒนธรรม (Culture) รูปแบบ หนึ่ง ล้วนแล้วแต่มีต้นกำเนิดมาจากวาทกรรมทางการเมือง (Political Discourse) และความคิดความ เชื่อเกี่ยวกับการเมือง (Beliefs about politics) ทั้งสิ้น (Negash, 2004: 186 cited Edelman, 1995) อย่างไรก็ตาม ระบบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีและการเมืองนั้น เป็นไปในลักษณะที่เลื่อนไหล สามารถถ่ายเทกันไปมาได้ กล่าวคือ การเมือง (สามารถถูกทำให้) กลายเป็นเรื่องทางวัฒนธรรม และ วัฒนธรรมก็ (สามารถถูกทำให้) กลายเป็นเรื่องทางการเมืองได้ (Greenhill, 2002: 226) เช่นกัน

สืบเนื่องจากความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าว หลายต่อหลายครั้ง วรรณคดีจึงถูกนำไปใช้เป็นเครื่องมืออันทรงพลัง และครอบคลุมกว้างขวางสำหรับการโฆษณาชวนเชื่อ (Propaganda) เพื่อสนองต่ออำนาจ และผลประโยชน์ทางการเมืองในรูปแบบต่างๆ โดยได้รับการประดิษฐ์ขึ้นอย่างจงใจและชาญฉลาด (Contrived) เพื่อให้เป็นบทสวดประจำชาติ (The hymn of the nation) ธงของชาติพันธุ์ (The flag of the race) รวมถึงกระบอกเสียงของพรรคการเมือง ชนชั้น หรือกลุ่มก้อนทางการเมืองต่างๆ (The mouthpiece of a political party or the voice of a class or a group) (Xingjian and Lee, 2001: 594)

ตัวอย่างปฏิบัติการ อันเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เช่นว่านี้ ได้แก่ การนำวรรณคดีไปใช้เพื่อสร้างและบ่งความเป็น “ชาติ” (Nation) เดียวกัน ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544: 246-259) อธิบายว่า “วรรณคดี” และ “ชาติ” ต่างมีความสัมพันธ์ต่อกันและกันอย่างแนบแน่น โดยวรรณคดีถือเป็นเครื่องสำคัญของวิญญูณแห่งประชาชาติอย่างแท้จริง และสามารถพิสูจน์ให้เห็นถ้อยแท้ว่าใครมีความรู้สึกเกี่ยวกับชาติแรงเพียงไร โดยยกตัวอย่างถึงกรณีของประเทศอิตาลี และประเทศเยอรมัน ซึ่งอาศัยวรรณคดี อันเป็นลักษณะร่วมที่สามารถบ่ง และเร้าใจผู้คนถึงความ เป็นชาติเดียวกัน ได้ดีที่สุดในเนื้อลักษณะร่วมของผู้คนลักษณะอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี กระทั่งระบอบการปกครอง เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมกันว่าเป็นคนที่มีเลือดเนื้อเดียวกัน ร่วมกัน เป็นพวกเดียวกัน รวมไปถึงการสนับสนุนให้เกิดความรักชาติอย่างแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

แนวคิดเกี่ยวกับคติชาวบ้าน

นอกจากความเป็น “วรรณคดี” แล้ว จุดเริ่มต้นที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการศึกษาหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชิงประวัติ ซึ่งผู้สนใจ ทำการศึกษาจำเป็นต้องรับรู้ร่วมกันก็คือ บ่อเกิดของวรรณคดีประเภทกลอนสุภาพเรื่องนี้ มีที่มาจาก “นิทานชาวบ้าน” (พิเชฐ แสงทอง, 2543: 156, สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 49) ดังที่ สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวินิจฉัยไว้ในบทพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานเสภา” เกี่ยวกับมูลเหตุของการขับเสภา โดยทรงสันนิษฐานว่าคงสืบเนื่องมาจากการเล่านิทานให้คนฟัง (กรมศิลปากร, 2545: (2)-(3)) ซึ่งในวงวิชาการทางด้านสังคมวิทยามานุษยวิทยานั้น ได้จำแนกหมวดหมู่ของนิทานชาวบ้าน ไว้ว่าเป็นข้อมูลชนิดหนึ่งของศาสตร์ที่มีชื่อว่า “คติชาวบ้าน” ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ความหมายของคติชาวบ้าน

นักวิชาการในสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ต่างยอมรับร่วมกันว่า “คติชาวบ้าน” นั้น ถือเป็นศาสตร์แขนงใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศแถบทวีปยุโรป ราวศตวรรษที่ 19 และเจริญเติบโตทั้งในทวีปยุโรปเอง รวมถึงทวีปอเมริกาด้วย อันเนื่องมาจากการที่ประเทศเหล่านี้เล็งเห็นถึงความสำคัญ และพยายามสร้างความเข้าใจทางวัฒนธรรมต่อประเทศที่ตนอาศัยอยู่ ผ่านข้อมูลทางคติชาวบ้าน ซึ่งนับเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ได้รับความสะดวกและทำได้ง่าย และทำให้เข้าใจวัฒนธรรมของกลุ่มชนได้ทั้งระบบ โดยผลงานที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นงานบุกเบิกทางคติชาวบ้าน ก็คือ การรวมนิทานของพี่น้องชาวเยอรมัน ตระกูล Grimm ที่มีชื่อว่า Wilhelm และ Jacob (ขนิษฐา จิตชินะกุล, 2545: 1)

ในภาษาไทย คำว่า “คติชาวบ้าน” เป็นศัพท์บัญญัติทางสังคมวิทยา ของราชบัณฑิตยสถาน ที่บัญญัติขึ้นเพื่อใช้แทนคำว่า “Folklore” (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2529: 1) ซึ่ง Thoms นักอนุรักษนิยมชาวอังกฤษ เป็นผู้บัญญัติขึ้นเมื่อปี ค.ศ.1846 (เสาวลักษณ์ อนันตศาสน์, 2543: 18) โดยที่เขาอธิบายถึงที่มาของการบัญญัติศัพท์คำนี้ไว้ว่า เขาขอใช้คำว่า “คติชาวบ้าน” (Folklore) ซึ่งหมายถึง “คติของประชาชน” (The lore of the people) แทนคำว่า “สิ่งโบราณของประชาชน” (Popular Antiquities) หรือ “วรรณคดีของประชาชน” (Popular Literature) ที่ใช้กันมาแต่เดิม เนื่องจากคติชาวบ้านมีลักษณะเป็น “คติ” (Lore) มากกว่าวรรณคดี ครอบคลุมถึงเรื่องราว วิถีชีวิต ประเพณีปรัมปรา สิ่งที่คนถือปฏิบัติ ความเชื่อ และโชคลาง ของคนชั้นสามัญ และมักเป็นกลุ่มคนที่ด้อยการศึกษา ซึ่งจะมีวิถีทางการดำเนินชีวิตแตกต่างกับกลุ่มชนที่เจริญด้วยอารยธรรมแล้ว (Dundes, 1965: 4-6)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 ให้ความหมายของ “คติชาวบ้าน” ไว้ว่าเป็นเรื่องราวของชาวบ้านที่เป็นของเก่าเล่าต่อปาก และพฤติกรรมสืบๆ กันมาหลายชั่วอายุคน ในรูปคติ ความเชื่อ ประเพณี นิยาย นิทาน เพลง ภาษิต ปริศนา บทกวี ศิลปะ สถาปัตยกรรม ตลอดจนการเล่นของเด็ก รวมถึงวิชาที่ว่าด้วยเรื่องเหล่านี้ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2551ก)

ส่วนพจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ - ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2524 นั้น ให้ความหมายของ “Folklore” ไว้ว่า คติชาวบ้าน ความเชื่อ เรื่องเทพนิยาย เรื่องนิยาย หรือประเพณีที่เหลือรอดมา รวมเรียกว่าเป็นความรู้หรือปัญญาแบบชาวบ้าน (เสาวลักษณ์ อนันตศาสน์, 2542: 23)

นอกเหนือจากคำว่า “คติชาวบ้าน” แล้ว นักวิชาการทางด้านภาษาศาสตร์ และมานุษยวิทยา ยังได้มีการบัญญัติศัพท์ทางวิชาการอื่นๆ เพื่อใช้สื่อความหมายถึงคำว่า “Folklore” อีกหลายคำ เช่น “คติชน” (สิราพร ณ ถลาง, 2548) “คติชนวิทยา” (กิ่งแก้ว อุตถากร, 2519) “คติชนชาวบ้าน” (ประมวญ ดิಕ್ಕินสัน, 2521) และ “วัฒนธรรมพื้นบ้าน” (ทบวงมหาวิทยาลัย และ คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ, 2520) เป็นต้น¹⁶

ทั้งนี้ นักวิชาการบางท่านตั้งข้อสังเกตว่า คำจำกัดความของ “คติชาวบ้าน” ที่เราใช้กันอยู่ทุกวันนี้ ยังคงมีลักษณะคลุมเครือไม่ชัดเจนอยู่มาก (Luomola, 1996 อ้างใน เสาวลักษณ์ อนันตศาสนต์, 2542: 34) เนื่องจากยังเป็นที่ถกเถียง และไม่สามารถตกลงกันได้เด็ดขาด (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2529: 5) รวมถึงไม่มีความหมายใดที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างแน่นอน (Thompson, 1996 อ้างใน เสาวลักษณ์ อนันตศาสนต์, 2542: 38) ตลอดจนในช่วง 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา ก็มีการเปลี่ยนแปลงขอบเขตของศาสตร์อยู่อย่างมากที่สุด (สิราพร ณ ถลาง, 2548: 373) เช่นเดียวกับที่ Utley (1974 อ้างใน เสาวลักษณ์ อนันตศาสนต์, 2543: 45) นักคติชาวบ้านชาวอเมริกัน ได้กล่าวไว้ว่า ไม่ว่าใครก็ตามที่ได้ยินได้ฟังคำว่า “Folklore” แล้ว จะทราบได้โดยสัญชาตญาณว่าคำนี้คืออะไร แต่หากจะให้อธิบายให้เข้าใจได้ชัดเจนแล้ว การอธิบายก็คงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก

สืบเนื่องจากปัญหาเช่นว่านี้ ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ (2529: 5-11) นักวิชาการด้านมานุษยวิทยา จึงเสนอให้แยกพิจารณาคำว่า “คติชาวบ้าน” ออกเป็นคำว่า “คติ” (Lore) และคำว่า “ชาวบ้าน” (Folk) โดยอธิบายว่า “คติ” นั้น หมายถึงความรู้ประเภทต่างๆ ส่วน “ชาวบ้าน” หมายถึงกลุ่มของประชาชนที่มีลักษณะร่วมกันบางประการ เช่น อาชีพ ภาษา หรือ ศาสนา เป็นต้น นอกจากนั้น กลุ่มดังกล่าวยังจะต้องมีประเพณีบางอย่างเพื่อเป็นเอกลักษณ์ ซึ่งสมาชิกต้องรับรู้ว่าประเพณีอย่างนั้นๆ เป็นของกลุ่มตน โดยที่สมาชิกของกลุ่มไม่จำเป็นต้องรู้จักสมาชิกคนอื่นๆ ทั้งหมดก็ได้

¹⁶ กิ่งแก้ว อุตถากร (2519: 4) ได้เสนอความเห็นที่เห็นว่า “คติชาวบ้าน” มีนัยเป็นเรื่องของชาวบ้านในชนบทเท่านั้น คำว่า “คติชน” จึงน่าจะเหมาะสำหรับแทนคำภาษาอังกฤษว่า Folklore ยิ่งกว่า เพราะเป็นคำกลางๆ ส่วนคำว่า “คติชนวิทยา” ควรจะเป็นชื่อของวิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับคติชน อย่างไรก็ตาม ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกใช้คำว่า “คติชาวบ้าน” เนื่องจากเป็นศัพท์บัญญัติของราชบัณฑิตยสถาน รวมทั้งเมื่อกล่าวถึงเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ในเชิงประวัติ นักวิชาการต่างก็เชื่อกันว่ามีพื้นฐานมาจากเรื่องเล่าพื้นบ้านของชาวบ้านในชนบท กล่าวคือสุพรรณบุรี และกาญจนบุรี อีกด้วย

พร้อมกันนี้ ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ ยังได้สรุปลักษณะของคติชาวบ้านไว้ 3 ประการ ด้วยกัน คือ

1. คติชาวบ้านหมายถึงความรู้ในด้านต่างๆ ของชาวบ้าน เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ นิทานประเภทต่างๆ พิธีกรรม สุภาษิต เพลง และคำพังเพย เป็นต้น

2. คติชาวบ้านมักใช้ภาษาพูดเป็นวิธีถ่ายทอดเป็นส่วนมาก

3. คติชาวบ้านเป็นความรู้ที่แพร่หลายทั่วๆ ไปที่ชาวบ้านสั่งสมกันมานานจากประสบการณ์ การเรียนรู้สืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคนในฐานะที่เป็นความรู้ธรรมดาๆ แตกต่างจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์

ประเภทของคติชาวบ้าน

Dorson (1972: 2-5) นักประวัติศาสตร์ผู้ได้รับการยกย่องให้เป็น “บิดาแห่งคติชาวบ้านอเมริกัน” (Nichols, 2004) ได้จำแนกประเภทของคติชาวบ้านออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. วรรณกรรมมุขปาฐะ (Oral Literature) ซึ่งครอบคลุมถึง เรื่องเล่าพื้นบ้าน เพลงหรือกวีนิพนธ์พื้นบ้าน สุภาษิต คำพังเพย ปริศนาคำทาย และคำกล่าว เป็นต้น

2. วัฒนธรรมวัตถุ (Material Culture) คือการศึกษาวัตถุ หรือสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่เข้ามามีบทบาทในการดำรงชีวิตของมนุษย์ เช่น ที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า เครื่องมือเครื่องใช้ และอาหาร เป็นต้น

3. ประเพณีพื้นบ้านทางสังคม (Social Folk Custom) คือประเพณีหรือพิธีกรรมต่างๆ ที่มนุษย์กำหนดขึ้นมาสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม และเกี่ยวกับความเชื่อ เช่น การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน ความเชื่อทางศาสนาบางอย่าง และการละเล่น เป็นต้น

4. การแสดงศิลปะพื้นบ้าน (Performing Folk Arts) คือการแสดงออกของคนทางด้านศิลปะและการใช้กริยาท่าทาง เช่น การเล่นดนตรี การรำยรา และละครพื้นบ้าน เป็นต้น

ขอบข่ายของข้อมูลคติชาวบ้าน

Burne (1996: 4) นักคติชาวบ้าน และอดีตประธานซึ่งเป็นผู้หญิงคนแรกของสมาคมคติชาวบ้าน แห่งประเทศอังกฤษ (The Folklore Society - FLS) (Ashman and Bennett, 2000) ได้เสนอกรอบการจำแนกประเภทของข้อมูลคติชาวบ้านโดยทั่วไป ออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. ความเชื่อและการปฏิบัติ (Belief and Practice) อันเกี่ยวข้องกับเรื่องต่างๆ ได้แก่ โลกและสวรรค์ (The Earth and the Sky) โลกของพืช (The Vegetable World) โลกของสัตว์ (The Animal World) มนุษย์ (Human Beings) สิ่งที่มีมนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น (Things made by Man) วิญญาณและชีวิตหลังความตาย (The Soul and Another Life) สิ่งมีชีวิตเหนือมนุษย์ (Superhuman Beings) ลางบอกเหตุและการทำนาย (Omens and Divination) การใช้เวทมนตร์คาถา (The Magic Art) ตลอดจน โรคภัยไข้เจ็บและการแพทย์ (Disease and Leechcraft)

2. ขนบธรรมเนียม ประเพณี (Customs) อันเกี่ยวข้องกับเรื่องต่างๆ ได้แก่ สถาบันทางสังคมและการเมือง (Social and Political Institutions) พิธีกรรมต่างๆ สำหรับชีวิตของปัจเจกบุคคล (Rites of Individual Life) อาชีพและการอุตสาหกรรมทั่วไป (Occupations and Industries) เทศกาลรื่นเริงตามปฏิทิน (Calendar Fasts and Festivals) ตลอดจนการละเล่น กีฬา และเครื่องหย่อนใจต่างๆ (Games, Sports, and Pastimes)

3. เรื่องราว เพลง และคำกล่าว (Stories, Songs, and Sayings) อันเกี่ยวข้องกับเรื่องต่างๆ ได้แก่ เรื่องราว (Stories) ซึ่งแยกย่อยออกได้เป็น เรื่องที่เล่าแบบเป็นเรื่องจริง และ เรื่องที่เล่าเพื่อความสนุกสนาน เพลงและบัลลาด (Songs and Ballads) สุภาษิตและเกมทายปริศนา (Proverbs and Riddles) ตลอดจนจังหวะของสุภาษิต และคำกล่าวของท้องถิ่น (Proverbial Rhymes and Local Sayings)

สำหรับการกำหนดขอบข่ายของข้อมูลคติชาวบ้านของประเทศไทยโดยเฉพาะนั้น ผลงานของ พระยาอนูมานราชชน เรื่อง “Essay on Thai Folklore” ถือได้ว่าเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวถึง เนื่องจากมีความพยายามที่จะแบ่งเนื้อหาของคติชาวบ้านของไทย ออกเป็นหมวดหมู่ที่น่าสนใจ ดังนี้ (Rajadhon, n.d.)

บทที่ 1 เรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประกอบด้วยหัวข้อย่อยๆ ได้แก่ การแนะนำประเทศไทย และวัฒนธรรมไทยอย่างกว้างๆ วัฒนธรรมประเพณีของไทย การฟื้นฟูและการอนุรักษ์ ตัวอย่าง วัฒนธรรมเรื่อง “ลอยกระทง”

บทที่ 2 ภาษาและวรรณกรรม ประกอบด้วยหัวข้อย่อยๆ ได้แก่ วรรณกรรมไทยที่มีความสัมพันธ์กับการแพร่กระจายของวัฒนธรรม ธรรมชาติและวิวัฒนาการของภาษาไทย

บทที่ 3 นิทานพื้นบ้าน ประกอบด้วยหัวข้อย่อยๆ ได้แก่ การศึกษานิทานพื้นบ้านของไทย การศึกษาด้านคติชาวบ้านบางประการ เช่น “ยาสั่ง”

บทที่ 4 เรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา ประกอบด้วยหัวข้อย่อยๆ ได้แก่ เจดีย์ การเทศน์มหาชาติ การแสดงความเคารพ (กราบ ไหว้)

บทที่ 5 พิธี และพิธีกรรม ประกอบด้วยหัวข้อย่อยๆ ได้แก่ พิธีเกี่ยวกับความสมบูรณ์ พิธีเกี่ยวกับขวัญ พิธีทำขวัญเดือน พิธีสมรส เกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง การเสี่ยงโชค ความเชื่อเรื่องโชคกลางเกี่ยวกับพืชและต้นไม้

หน้าที่ของคติชาวบ้าน

มิติหนึ่งที่นักวิชาการทางด้านมานุษยวิทยาให้ความสนใจอย่างยิ่งในการศึกษาเกี่ยวกับ “คติชาวบ้าน” ก็คือ “คติชาวบ้านให้อะไร?” หรือ “มีหน้าที่อย่างไร?” (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2529: 100)

Bascom(1954: 342-347) นักมานุษยวิทยาวัฒนธรรมชาวอเมริกัน กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของคติชาวบ้าน ไว้ในบทความชิ้นสำคัญของเขา เรื่อง “Four Functions of Folklore” จำแนกหน้าที่ของคติชาวบ้านโดยภาพรวมออกเป็น 4 ประการ ได้แก่

1. เป็นเครื่องสะท้อนทัศนคติและค่านิยมของสังคม โดยเฉพาะส่วนที่ไม่อาจแสดงออกโดยเปิดเผย ทั้งนี้ การสะท้อนสังคมที่ปรากฏย่อมไม่ใช่เรื่องตรงไปตรงมาเหมือนส่องกระจก แต่ก็สามารถที่จะสะท้อนความคิดหรือสำนึกของสังคมที่เป็นอยู่จริงๆ และที่ควรจะเป็นออกมาได้

2. เป็นเครื่องยืนยันและให้เหตุผลแก่พิธีกรรมและสถาบันสังคมที่มีอยู่เป็นเครื่องเสริมความมั่นคงให้แก่ขนบธรรมเนียมประเพณี หรือสร้างความชอบธรรมให้แก่สถาบันสังคม เห็นได้ชัดจากนิทานพื้นบ้าน โดยเฉพาะนิยายปรัมปรา (Myth)

3. ให้การศึกษาแก่ผู้ไม่รู้หนังสือ บทบาทของคณาจารย์บ้านต่อการศึกษามีมาก เช่น สอนศีลธรรม ปรัชญาชีวิต คติธรรม ค่านิยม และแบบแผนความประพฤติ เป็นต้น

4. ธารรักษาความเป็นระเบียบในการปฏิบัติตามแบบแผนพฤติกรรมหรือเครื่องควบคุมสังคม (Social Control) เนื้อหาของคณาจารย์บ้านที่กล่าวถึงแบบแผนพฤติกรรม ถือเป็นเกณฑ์หรือบรรทัดฐานทางสังคม มีอำนาจในการบังคับอยู่เหนือผู้เบี่ยงเบนไปจากความดีงาม ถูกต้อง โดยการแสดงความไม่เห็นด้วย การเยาะเย้ย การวิพากษ์วิจารณ์ การทำให้อายหรือการเตือนใจผู้ที่ทำผิด

อาศัยพื้นฐานจากแนวความคิดดังกล่าวของ Bascom ศิราพร ณ ถลาง (2548: 320-367) นักวิชาการด้านคณาจารย์บ้าน สามารถสรุปบทบาทหน้าที่ของคณาจารย์บ้านในฐานะที่เป็นข้อมูลทางวัฒนธรรม ว่าสามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประการหลักๆ ได้แก่

1. บทบาทในการอธิบายกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม
2. บทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคม รักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม
3. บทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

นอกเหนือจากหน้าที่ในทางทฤษฎี ตามแนวความคิดของ **Bascom** และ ศิราพร ณ ถลาง ดังที่ผู้วิจัยได้อ้างถึงไว้แล้วข้างต้น มิติทางการเมือง ยังเป็นอีกแง่มุมหนึ่งที่คณาจารย์บ้านถูกนำไปปรับใช้ อยู่เสมอๆ เนื่องด้วยคณาจารย์บ้าน ถือเป็นแก่นของอัตลักษณ์ และมรดกทางวัฒนธรรมของแต่ละ ประเทศโดยเฉพาะ (**Goldstein, 1998: 119**) ในหลายต่อหลายครั้ง รัฐบาลจึงนำเอาคณาจารย์บ้านมา เป็นสัญลักษณ์ของ อัตลักษณ์ (**Identity**) ดินแดน (**Territorial**) ชชาติพันธุ์ (**Ethnic**) รวมทั้งความเป็น เอกภาพ หรือหน่วยทางการเมือง (**Political Unity**) (**Ortiz, 1999: 480**) และชาติ (**Nation**) ตลอดจน ความต่อเนื่องของหมู่ชนทั้งหลาย (**Tuohy, 1991: 190**) เพื่อแสดงและนิยามตัวตนของชาติ (**Nation's self-identification and self-definition**) (**Silveman, 1983: 56**) รวมถึงคนในชาติอีกด้วย

ปรากฏการณ์อันถือเป็นตัวอย่างของการนำอุดมการณ์เช่นว่านี้ไปใช้ ได้แก่ ลัทธิชาตินิยม สมัยใหม่ของยุโรป (**Modern European Nationalism**) ระบอบเผด็จการ (**Totalitarian Regime**) รวมถึงระบบคอมมิวนิสต์ (**Communist System**) ในยุโรปตะวันออก เช่นเดียวกันกับ ลัทธิฟาสซิสต์ (**Fascism**) ในฟากฝั่งตะวันตก กระทั่งการสร้างความชอบธรรมของระบอบเผด็จการฟรังโก (**Franco Regime**) ในประเทศสเปน (**Ortiz, 1999: 480-481**) เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง

ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ตอนต้นถึงวัตถุประสงค์ของการวิจัยในครั้งนี้ ว่าตั้งอยู่บน ฐานของความพยายามในการศึกษาและเสนอกรอบแนวคิด ตลอดจนคำอธิบายเกี่ยวกับนัยทาง การเมืองของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมิติ ของความคิดทางการเมือง (**Political Thought**) ที่ปรากฏอยู่ในตัวบท (**Text**) ของหนังสือเล่มนี้ ฉะนั้น การทำความเข้าใจ “แนวคิดเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง” ณ ที่นี้ จึงมีความสำคัญไม่ยิ่ง หย่อนไปกว่าการทำความเข้าใจ “แนวคิดเกี่ยวกับวรรณคดี” หรือ “แนวคิดเกี่ยวกับคณาจารย์บ้าน” เลย

ความหมายของความคิดทางการเมือง

สมเกียรติ วันทะนะ (2551: 6) นักรัฐศาสตร์ร่วมสมัยคนสำคัญของไทย กล่าวถึง “ความคิด ทางการเมือง” ไว้ว่าเป็นเรื่องที่มีขอบข่ายกว้างใหญ่ไพศาล เพราะรวมถึงความคิด (**Thinking**) นานา ชนิด และนานาระดับที่เกี่ยวข้องกับ “การเมือง” ความคิดทางการเมืองในความหมายอย่างกว้าง จึง

รวมตัวตั้งแต่ข้อคิดเกี่ยวกับการเมือง (**Political Ideas**) ซึ่งใครๆ ก็มีได้ ไปจนกระทั่งถึงทฤษฎีการเมือง (**Political Theory**) ซึ่งน้อยคนที่จะกล้ากล่าวอ้างว่าตนมี หรือปรัชญาทางการเมือง (**Political Philosophy**) ซึ่งมีความหมายลึกล้ำสูงส่งยิ่งไปกว่าทฤษฎีทางการเมืองขึ้นไปอีก

เป็นไปในลักษณะเดียวกัน ธวัช ทน โดภาส (2542: 2) นักวิชาการทางด้านรัฐศาสตร์ ให้ความเห็นไว้ว่า “ความคิดทางการเมือง” นั้น หมายถึงความคิดเกี่ยวกับการเมืองอย่างกว้างๆ โดยมีแนวโน้มหนักไปทางด้านพรรณนา (**Descriptive**) มักเน้นนักคิดเชิงประวัติศาสตร์ คือเรียงลำดับว่าใครคิดเมื่อไร อย่างไร ปกติมักไม่มีการแยกออกเป็นหัวข้อวิเคราะห์ ซึ่งความคิดทางการเมืองนี้เป็นเรื่องที่มีผลกระทบต่อคนหมู่มาก โดยเฉพาะในระดับประเทศชาติ นอกเหนือจากนี้ ความคิดทางการเมืองยังอาจแยกออกเป็นประเภทต่างๆ ได้แก่ ลัทธิการเมือง (**Political Ism**) อุดมการณ์ทางการเมือง (**Political Ideology**) และปรัชญาการเมือง (**Political Philosophy**)

สมบัติ จันทร์วงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523: 4) สองศาสตราจารย์อาวุโสด้านรัฐศาสตร์ของไทย แสดงความเห็นเกี่ยวกับ “ความคิดทางการเมือง” ว่ามักถูกกำหนดโดยสภาพสังคม เป็นระบบความคิดที่เป็นแนวทางปฏิบัติที่ผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองใช้เป็นเครื่องมือในการโจมตี หรือสนับสนุนสถาบันใดสถาบันหนึ่ง และต้องการแพร่ขยายให้มวลชนรับรู้และปฏิบัติตาม ซึ่งในลักษณะนี้ ความคิดทางการเมืองจึงมีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับอุดมการณ์ทางการเมืองมากกว่าปรัชญาทางการเมือง ทั้งนี้ ความคิดทางการเมืองอาจเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลสมัย ในกรณีที่ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีมาก ความคิดทางการเมืองก็มักจะแปรเปลี่ยนไปด้วย ในสังคมที่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจมีน้อย เรามักจะพบว่าความคิดทางการเมืองความคิดหนึ่งจะมีความต่อเนื่องอย่างมากคาบสมัย

สำหรับทัศนะของนักรัฐศาสตร์ชาวอเมริกัน อย่าง Meehan (1967: 1-2) แล้ว มองว่า “ความคิดทางการเมือง” นั้น เป็นเรื่องของความคิดเห็นเชิงประเมินค่าทางการเมือง ซึ่งบางครั้งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับการเมืองที่เป็นจริง หรืออาจเป็นความคิดเห็นที่ยากแก่การทำให้เป็นจริงก็ได้ แม้ว่าการศึกษาความคิดทางการเมืองจะเกี่ยวข้องกับการปรากฏการณ์ทางการเมืองในระดับหนึ่งก็ตาม

Strauss (1988: 12) ศาสตราจารย์ด้านปรัชญาการเมืองชาวออสเตรีย กล่าวถึง “ความคิดทางการเมือง” ไว้ว่า โดย (การทำความเข้าใจ) ความคิดทางการเมือง เราจะเข้าใจถึงภาพสะท้อนตลอดจนคำอธิบายของข้อคิดเกี่ยวกับการเมือง (**Political Idea**) และโดยข้อคิดเกี่ยวกับการเมืองนี้ เราสามารถที่จะเข้าใจความหมายของสิ่งต่างๆ อันมีความสำคัญ และเกี่ยวข้องกับรากฐานทางการเมือง ไม่ว่าจะ เป็น ภาพลวงตา (**Phantasm**) ความคิดความเชื่อ (**Notion**) ประเภท (**Species**) หรืออะไรก็ตามที่เกี่ยวกับสิ่งซึ่งจิตใจหรือความทรงจำ สามารถที่จะส่งผ่านไปในการคิดได้

แนวทางการศึกษาความคิดทางการเมือง

ไชยันต์ ไชยพร (2536: 1-7) นักวิชาการด้านรัฐศาสตร์ กล่าวถึงแนวทางการศึกษาความคิดทางการเมืองไว้ว่าสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 แนวทางใหญ่ๆ ด้วยกัน คือ

1. แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง
2. แนวทางการศึกษาปรัชญาการเมือง
3. แนวทางการศึกษาทฤษฎีการเมือง

กระนั้นก็ดี ไพรัตน์ เทศพานิช (2541: 24) มหาบัณฑิตทางด้านรัฐศาสตร์ ในวิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต เรื่อง “ความคิดทางการเมืองในสามก๊กและเจ้าผู้ปกครอง” ภายใต้การควบคุมของไชยันต์ ไชยพร กล่าวถึงแนวทางการศึกษาปรัชญาการเมือง และแนวทางการศึกษาทฤษฎีการเมืองว่า มีนักวิชาการหลายท่านเห็นว่าเป็นสิ่งซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ ฉะนั้น การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกพิจารณาเพียง 2 แนวทาง คือ แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง และแนวทางการศึกษาปรัชญาการเมือง เท่านั้น

1. แนวทางศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง (**History of Political Thought**) เป็นการศึกษาความคิดของนักคิด โดยมีความเชื่อหรือปรัชญาอันเป็นพื้นฐานของความเชื่อที่ว่า คนเรานั้นมิได้นึกคิดอะไรขึ้นมาได้ลอยๆ ความคิดของคนเกิดขึ้นจากการตอบสนองต่ออิทธิพลของสิ่งแวดล้อมรอบๆ ตัว ซึ่งความคิดทางการเมืองเองก็เช่นเดียวกัน ย่อมเกิดขึ้นจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อนักคิดคนนั้นๆ ฉะนั้นเราจะเข้าใจความคิดของนักคิดคนหนึ่งๆ ได้อย่างทะลุปรุโปร่ง เราก็ต้องเข้าใจสิ่งแวดล้อมของเขาเป็นสำคัญ สิ่งแวดล้อมที่ว่านั้นได้แก่ ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัว นับตั้งแต่ สภาพภูมิประเทศ การเลี้ยงดู การศึกษา สถานภาพ และครอบครัวของนักคิด กระทั่ง เพศของนักคิด สิ่งเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลในการกำหนดความคิดความอ่านของนักคิดทั้งสิ้น

การศึกษาวิเคราะห์ความคิดของนักคิดโดยอาศัยบริบท (**Context**) หรือประวัติศาสตร์ (**History**) ของนักคิดเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายถึงความคิดของแต่ละคนนี้ เรียกว่า “การวิเคราะห์เชิงบริบท” (**Context Analysis**) หรือ “การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์” (**Historical Analysis**) ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของระเบียบวิธีวิเคราะห์แนวประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง โดยเชื่อว่าเราจะไม่สามารถเข้าใจตลอดจนอธิบายความคิดของนักคิดได้อย่างถูกต้อง หากปราศจากซึ่งความเข้าใจในบริบทต่างๆ ในสมัยที่นักคิดมีชีวิตอยู่ เนื่องจากบริบทมีความสำคัญในฐานะที่มีอิทธิพลในการก่อร่างสร้างความคิดของนักคิด โดยลำพังความคิดของนักคิดที่เป็นเพียงความคิดในหัวสมองของเขานั้น เราย่อมไม่มีทางที่จะรับรู้และศึกษาได้เลย ดังนั้น ความคิดที่ได้แสดงออกมาแล้วเท่านั้นที่เราจะสามารถรับรู้และศึกษาได้

ทั้งนี้ การแสดงออกทางความคิดต้องอาศัยสื่อหรือตัวกลาง คือ สัญลักษณ์ต่างๆ ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน โดยที่นักคิดหลายท่านมักแสดงความคิดออกทางข้อเขียนต่างๆ ข้อเขียนเหล่านั้นจึงเปรียบเสมือนวัตถุเป้าหมาย (**Object**) ในการศึกษา โดยเรียกข้อเขียนดังกล่าวว่าตัวบท (**Text**) ในขณะที่บริบท (**Context**) คือเงื่อนไขสภาวะแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ของนักคิด อันมีอิทธิพลต่อการก่อตัวของความคิด ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งการจะเข้าใจและรู้ว่าตัวบทมีความหมายอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับการที่เราเข้าใจความสัมพันธ์ที่บริบทมีต่อตัวบทหรือไม่มากนักน้อยเพียงไร

การทำความเข้าใจด้วยบท สามารถกระทำโดยการอ่านด้วยบท แต่การจะทำความเข้าใจบริบทนั้น จำเป็นต้องศึกษาทำความเข้าใจเงื่อนไขสภาวะแวดล้อมต่างๆ กล่าวคือ กระทำโดยการหาหลักฐานข้อมูลต่างๆ ในสังคมที่นักคิดนั้นอาศัยอยู่ เช่นหลักฐานข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์บ้านเมือง โดยปริมาณข้อมูลยิ่งมากเท่าใดก็จะทำให้สามารถเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น กระทั่งเข้าใจความคิดของนักคิดได้เหมือนตัวนักคิดคนนั้นเข้าใจ

2 แนวทางการศึกษาปรัชญาการเมือง

แนวทางการศึกษาปรัชญาการเมือง (**Political Philosophy**) หากพิจารณาความหมายตามลายลักษณ์อักษร อาจแปลได้ว่า ความรักในความรู้ในเรื่องกิจกรรมหรือการกระทำในกิจกรรมส่วนรวม ซึ่งความรู้ในที่นี้หมายถึง ภูมิปัญญา อันรวมไปถึงทักษะที่จะทำให้เรามีวิจารณญาณ และการตัดสินใจที่ดีในเรื่องกิจกรรมหรือการกระทำในกิจกรรมส่วนรวมดังกล่าว ทั้งนี้ ความรู้เช่นว่านี้มีได้หมายถึงความรู้ที่เป็นกฎเกณฑ์ตายตัว ที่กำหนดให้เราทำหรือไม่ทำอะไรอย่างหนึ่งอย่างใดเหมือนอย่างเช่นความรู้ในเรื่องศีลธรรม ประเพณีปฏิบัติ หรือความรู้เกี่ยวกับกฎหมายบ้านเมือง กระทั่งข้อบังคับต่างๆ ในสังคม หากแต่เป็นความรู้ในการออกกฎระเบียบ กฎหมาย หรือแม้แต่กฎศีลธรรมที่เหมาะสมสำหรับกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับส่วนรวม ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

คำกล่าวข้างต้น อาจทำให้เราคิดว่าความรู้ที่ว่านี้ เป็นความรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปได้เรื่อยๆ ตามยุคตามสมัย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ สถานการณ์อาจเปลี่ยนแปลงไป กฎระเบียบต่างๆ อาจเปลี่ยนแปลงไป แต่ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาซึ่งนำวิจารณญาณในการตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำ ในการกำหนดกฎระเบียบอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ไม่อาจเปลี่ยนแปลง และเนื่องจากการกระทำหรือการงดเว้นการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมือนกันของคนสองคน มิได้หมายความว่า เหตุผลวิธีคิด เจตนาที่กำหนดการกระทำของแต่ละคนจะต้องเหมือนกัน ในทำนองเดียวกัน การกระทำหรือการงดเว้นการกระทำที่ต่างกันก็ไม่จำเป็นที่จะต้องมาจากเหตุผล วิธีคิด และเจตนาที่ต่างกันด้วย ด้วยเหตุนี้เองที่เราสามารถกล่าวยืนยันได้ว่า ภูมิปัญญาความรู้เป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง แต่จากภูมิปัญญาความรู้นี้อาจทำให้เกิดการกระทำที่ต่างๆ กันออกไปได้ อาจทำให้เกิดกฎหมายที่แตกต่างกันได้ แต่หากพิจารณาให้อ่องแท้ถึงจุดมุ่งหมาย หรือเจตนาที่มาจากเหตุผลวิธีคิดภายใต้ภูมิปัญญานี้ จะเห็นได้ว่าการกระทำ หรือกฎระเบียบที่แตกต่างกันนั้น มิได้นำมาซึ่งผลที่แตกต่างกันในจุดมุ่งหมายเลย ซึ่งจุดมุ่งหมายที่ว่านี้ก็คือ “ความดี”

การศึกษาในแนวทางนี้ เชื่อว่าธรรมชาติของมนุษย์นั้นปรารถนาสิ่งที่ดี โดยมีเงื่อนไขว่า สิ่งที่ดีนั้นจะทำให้เขามีความสุข แต่ไม่ได้หมายความว่า สิ่งของแต่ละคนทำ หรือมุ่งหวังนั้นจะเป็นสิ่งที่ดีจริงๆ สำหรับตัวเขา เพราะถ้ามนุษย์ทุกคนรู้และเข้าใจว่าอะไรคือสิ่งที่ดีจริงๆ ที่จะนำความสุขที่แท้จริงมาให้เขา ปัญหาต่างๆ ก็ย่อมที่จะไม่เกิดขึ้น เพราะความดีที่แท้ย่อมนำมาซึ่งความสุข ความดีในการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ และถ้าเห็นพ้องต้องกันแล้ว ความขัดแย้งก็คงไม่เกิด และปรัชญาการเมืองก็คงไม่จำเป็นที่จะต้องเกิดขึ้น หรือดำรงอยู่อีกต่อไป และด้วยเหตุที่การศึกษาแนวความคิดของนักคิดทางการเมืองในแนวปรัชญาการเมืองนี้ เชื่อว่าธรรมชาติของมนุษย์นั้นปรารถนาสิ่งที่ดี เป็นเงื่อนไขหลักที่ดำรงอยู่มาตลอด เมื่อเงื่อนไขหลักเป็นเช่นนี้ จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ปัญหาภายใต้บริบทดังกล่าวนี้จะยังคงเป็นปัญหาเดิมๆ ที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด และปัญหาที่ทำให้เกิดการคิดแก้ปัญหาดังกล่าว กระทั่งการคิดแก้ปัญหาดังกล่าว ก็คือ การแสวงหา หรือความรักในความรู้ ในกิจกรรมหรือการกระทำในกิจกรรมส่วนรวม หรือก็คือองค์ความรู้ที่เรียกว่า “ปรัชญาการเมือง” นั่นเอง

จุดมุ่งหมายในการศึกษาความคิดทางการเมืองตามแนวทางนี้ คือการค้นหาคำตอบต่อคำถามอันไม่เปลี่ยนแปลง ปรัชญาการเมืองเชื่อว่า มีคำตอบที่เป็นสัจธรรม เชื่อว่ามีภูมิปัญญาที่แท้จริง (**Wisdom**) ที่จะใช้ตอบปัญหาต่างๆ ในทุกยุคทุกสมัย ซึ่งอาจจะตอบได้โดยตรง หรือโดยอ้อมที่ต้องอาศัยการประยุกต์ ภูมิปัญญาที่แท้จริงที่นักคิดค้นพบ ไม่ได้ตกอยู่ภายใต้กาลเวลากล่าวคือ ความคิดของเขาอยู่เหนือบริบทและประวัติศาสตร์ อยู่เหนือกาลเวลาและสถานที่ เห็นได้ว่าการศึกษานี้ใช้ฐานความคิดในเรื่องที่ว่า สรรพสิ่งในโลกนี้มีแก่นสัจธรรมความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง รวมถึงความเป็นไปของมนุษย์และโลก ซึ่งแม้ว่ารูปแบบของสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยของประวัติศาสตร์ แต่แก่นแท้ของมันก็จะไม่เปลี่ยน ซึ่งถ้าจะเปลี่ยนก็จะเป็นไปเฉพาะแต่เปลือกนอกเท่านั้น ส่วนที่ไม่เปลี่ยน หรือก็คือแก่นแท้นั้น เรียกว่า “ธรรมชาติ” (**Nature**) ดังนั้น การที่จะได้องค์ภูมิปัญญาความรู้ในเรื่องที่เกี่ยวกับกิจกรรมส่วนรวม หรือทางการเมืองนั้น จะต้องค้นหาคำตอบเกี่ยวกับธรรมชาติของการเมือง และธรรมชาติของมนุษย์

ทั้งนี้ ปรัชญาการเมืองเป็นการศึกษาอดีตหรือปัจจุบัน เพื่อปัจจุบันและอนาคต การที่นักคิดในอดีตคิดเสนอนั้นอาจจะเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับสังคมในอดีต ส่วนการแก้ปัญหาในปัจจุบัน จะแก้ด้วยความคิดของเราในปัจจุบัน แต่การค้นหาคำตอบของเรานั้น ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในหลัก

ความคิดของนักคิดสมัยโบราณ ในฐานะที่เป็นความรู้ภูมิปัญญาที่จะชี้แนะหรือเป็นกรอบความคิดนั้น นับเป็นจุดเริ่มต้น หรือบันไดพื้นฐานที่ขาดเสียมิได้

อย่างไรก็ตาม การศึกษาปรัชญาการเมืองจะไม่เน้นบริบทเท่ากับตัวบท เพราะเชื่อว่าการศึกษางานของนักคิดที่ยิ่งใหญ่นั้น ข้อเขียนหรือตัวบท (Text) ของนักคิดนั้น พอเพียงที่เราค้นหาภูมิปัญญาความรู้ ดังเช่นสโลแกน (Slogan) ของแนวทางการศึกษาแนวนี้ที่ว่า **“Text, and nothing but the text”** ซึ่งมุ่งสนใจอยู่แต่ในตัวบทเท่านั้น และจะต้องมุ่งมั่นที่จะค้นหาภูมิปัญญาสังเคราะห์ โดยใช้วิจารณ์ญาณเหตุผลที่มีอยู่ ตรวจสอบความคิดที่อยู่ในตัวบท กล่าวคือ จะต้องคุยกับหนังสือให้เหมือนหนึ่งคุยกับนักคิดเจ้าของหนังสือให้ได้ ยามเกิดข้อสงสัยในประเด็นใดในหนังสือ ก็จักต้องสมมุติตัวเองเป็นนักคิด และพยายามตอบข้อสงสัยที่มีให้จงได้ และเมื่อได้คำตอบที่ตอบตัวเองแล้ว ก็จะต้องตรวจสอบคำตอบนั้นต่อไป จนไปถึงรากที่ไม่ต้องสงสัย และไม่ต้องการคำตอบอีกต่อไป

หลักฐานสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิด

กล่าวโดยทั่วไป เอกสารทุกชนิดสามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดได้ทั้งสิ้น หากแต่หลักเกณฑ์ในการนำเอกสารเหล่านั้นมาใช้ ต้องประกอบไปด้วยวิจารณ์ญาณ เนื่องจากไม่มีเอกสารชนิดใดที่สามารถบอกเราได้มากกว่าที่ผู้เขียนเอกสารนั้นๆ คิด สิ่งที่ผู้เขียนคิดว่าเกิดขึ้นแล้ว หรือบางทีอาจเป็นสิ่งที่เขาคิดว่าสมควรที่จะเกิดขึ้น กระทั่งเป็นสิ่งที่ผู้เขียนคิดเอาเองว่าเขาคิดด้วยซ้ำ สิ่งต่างๆ เหล่านี้อาจถือได้ว่าไม่มีความหมายใดๆ เลย จนกว่านักประวัติศาสตร์จะได้ใช้ และถอดรหัสของมันออกมา (Carr, 1971: 22)

สมเด็จพระติ วันทนะ (2524: 407-438) ในบทความเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์ทางความคิดของไทย” ยกตัวอย่างประเภทของเอกสารหรือข้อมูลกลุ่มสำคัญๆ ที่นักประวัติศาสตร์ควรให้ความสนใจเป็นพิเศษไว้ 5 ประเภท ดังนี้

1. ข้อมูลประเภทกฎหมาย โดยอธิบายว่า เมืองหลังของลายลักษณ์อักษร อันเป็นตัวบทกฎหมายนั้น เมื่อศึกษาให้ดีย่อมพบรากฐานทางอุดมการณ์และนโยบายของรัฐหรืออาณาจักรนั้นๆ ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ตามยุคตามสมัย และผลพลอยได้อีกประการหนึ่งก็คือ เรา

จะได้เห็นทัศนคติต่างๆ กันของผู้ที่เขาไปศึกษา ที่มีพื้นฐานและการมองปัญหาต่างกัน ซึ่งเป็นการเปิดขอบฟ้าแห่งการค้นคว้าและถกเถียงให้กว้างขวางเป็นประโยชน์แก่วงวิชาการ

2 ข้อมูลประเภทพงศาวดาร จดหมายเหตุ และตำนาน ข้อมูลทางด้านพงศาวดารนั้น นอกจากจะเป็นหลักฐานพื้นเมืองที่เป็นหลักในการค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยโบราณแล้ว ยังสามารถนำมาศึกษาในแง่ของประวัติศาสตร์ทางความคิดได้ด้วย

3 ข้อมูลประเภทวรรณคดี ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ด้านประวัติศาสตร์ มีความเห็นว่า วรรณคดีก็ถูกกระทบด้วยแนวคิดที่เปลี่ยนไปเกี่ยวกับกษัตริย์ และรัฐ ในต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเช่นกัน การศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีด้วยแนวทางของประวัติศาสตร์ทางความคิดอย่างจริงจัง จึงสามารถให้ผลที่น่าตื่นเต้น ไม่น้อยกว่าข้อมูลอื่นใดเช่นกัน

4 ข้อมูลประเภทวรรณกรรมทางศาสนา สมเกียรติ วันทะนะ เห็นว่าข้อมูลทางด้านนี้ เป็นสิ่งทีละเลยมิได้สำหรับผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ทางความคิดของไทย ซึ่งเป็นสิ่งซึ่งน่าจะทำได้ไม่ยากนัก (แต่จะทำให้ดีก็จะต้องใช้ความพยายามไม่ใช่เล็กน้อย)

5 ข้อมูลจากแหล่งอื่นๆ อาทิ คติชาวบ้าน เป็นข้อมูลใหญ่อีกแหล่งหนึ่งที่จะทำให้เราได้ทราบถึงความรู้สึกนึกคิดของสามัญชนได้ดีขึ้น คติบางอย่างมีรากฝังลึกลงไปในอดีตนับร้อยปี นักประวัติศาสตร์ที่อยู่ว่างๆ จึงน่าจะช่วยกันศึกษาค้นคว้าในแนวนี้นี้ดูบ้าง โดยยกตัวอย่างว่า แม้แต่ “เพลงกล่อมเด็ก” ก็อาจจะเป็นบันทึกสภาพสังคมที่เป็นปัญหา เช่น การขโมยสัตว์เลี้ยง ได้

แนวคิดเกี่ยวกับชาติ

นอกเหนือจากความพยายามในการศึกษา และเสนอกรอบแนวคิด รวมถึงคำอธิบายเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่ปรากฏในตัวบท (Text) แล้ว การอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริบทแวดล้อม (Context) และวาระทางการเมือง (Political Agenda) ในช่วงเวลาดังกล่าว (พ.ศ.2458) กับการตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ยังเป็นอีกหนึ่งวัตถุประสงค์หลักของการวิจัยครั้งนี้เช่นเดียวกัน

พิจารณาในเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่าไม่มีบริบททางการเมืองใดๆ นับตั้งแต่รัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ที่จะได้รับการกล่าวถึง และยอมรับกันว่ามี ความสำคัญยิ่งไปกว่าประเด็นอันเกี่ยวข้องกับ “ชาติ” (Nation) และ “การสร้างชาติ” (Nation Building) ซึ่งเป็นกรอบแนวคิด (Concept) ใหม่ ที่รัฐไทยเพิ่งได้รับมาจากตะวันตก (วริศรา กิตติคุณเสรี, 2550: 236) และยิ่งทวีความสำคัญขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว ด้วยทรงถือเป็นพระบรมราโชบายหลักทางการเมือง ตลอดรัชสมัยของพระองค์ (ชนิดา พรหมพยัคฆ์ เผือกสม, 2546: 83)

ความหมายของชาติ

การตอบคำถามที่ว่า “คุณรักชาติหรือไม่?” น่าจะเป็นสิ่งที่ไม่ยากเย็นนักสำหรับผู้คน โดยทั่วไป แต่สำหรับคำถามที่ว่า “ชาติคืออะไร?” (Renan, 1990) คงเป็นสิ่งที่สร้างความกระอัก กระอ่วนใจให้แก่ผู้ถูกถามมิใช่น้อย เนื่องจากในวงวิชาการเอง ก็ยังมีอากาหันตามติเกี่ยวกับนิยาม ของคำดังกล่าวได้ คงมีการให้ความหมายของคำๆ นี้ไว้อย่างหลากหลาย (Keely, 1996: 1047) และ บ่อยครั้งที่มีผู้ใช้กันอย่างสับสน ระหว่างคำว่า “ชาติ” (Nation) “ประเทศ” (Country) และ “รัฐ”¹⁷ (State) (Heywood, 2004: 98) อีกด้วย

พิจารณาโดยรูปศัพท์ คำว่า “Nation” มาจากรากศัพท์ละติน Natio ซึ่งเป็นคำที่กระเดียดไป ในทางหยาบของชาวโรมัน ใช้พูดถึงคนต่างด้าวซึ่งมีสถานะทางสังคมต่ำชั้นกว่าประชาชนชาว โรมัน (Dawisha, 2002: 6) มีความหมายว่า เป็นของ หรือมาจากสถานที่ใดสถานที่หนึ่งโดยกำเนิด (สมเกียรติ วันทะนะ, 2551: 107) นั่นนี้ การเรียกบุคคลว่าเป็นคนชาติใดนั้น จึงต้องดูว่าเขาเกิดจาก คนชนิดใด และในสถานที่แบบไหน (Vincent, 1995: 238 อ้างใน สมเกียรติ วันทะนะ, 2551: 108)

¹⁷ นักรัฐศาสตร์ชาวไทยท่านหนึ่ง เสนอความเห็นที่แตกต่างออกไป ว่านี่อาจที่จะมิใช่ความสับสน หากแต่หลายต่อ หลายครั้ง ที่คำว่า “ชาติ” อาจจะใช้แทนที่กับคำว่า “รัฐ” หรือ “ประชาชนที่อยู่ในชุมชนแห่งรัฐร่วมกัน” หรือคำว่า “ประเทศ” ก็ได้ (กระมล ทองธรรมชาติ และคณะ, 2531: 52)

Renan (1990: 19) นักปรัชญาและนักเขียนชาวฝรั่งเศส ในคำบรรยายชิ้นสำคัญ เรื่อง “**What is a nation?**” อธิบายไว้ว่า “ชาติ” เป็นเรื่องของทัศนคติ (**Sentiment**) มีอารมณ์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ (**Spiritual Principle**) ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการมีความทรงจำร่วมกัน และลักษณะความเชื่อในอดีตอันรุ่งเรือง พร้อมๆ กับความสามารถในการลืมเหตุการณ์บางเหตุการณ์ที่น่าอับอาย และเหนือสิ่งอื่นใด คือการยอมรับร่วมกันของประชาชนในประเทศนั้นๆ

Anderson (2006: 6) ศาสตราจารย์ด้านนาชาติศึกษาชาวไอริช-อังกฤษ กล่าวถึง “ชาติ” ว่าเป็น ชุมชนทางการเมืองที่ถูกจินตนาการขึ้น (**Imagined Political Community**) พร้อมๆ กันกับทั้งขอบเขตอันจำกัดและอำนาจอธิปไตยเหนือขอบเขตนั้นๆ ซึ่งเหตุที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจาก สมาชิกของชาติที่แม้จะเล็กที่สุดก็ตาม แม้ว่าจะไม่เคยรู้จักเพื่อนสมาชิกร่วมชาติทั้งหมดของตน ไม่เคยพบเห็นพวกเขาเหล่านั้นทั้งหมด หรือไม่เคยแม้กระทั่งเพียงได้ยินชื่อของพวกเขาเหล่านั้น กระนั้นในจิตใจของสมาชิกแต่ละคนก็สามารถที่จะมีภาพลักษณ์ของความเป็นชุมชนร่วมกันอยู่

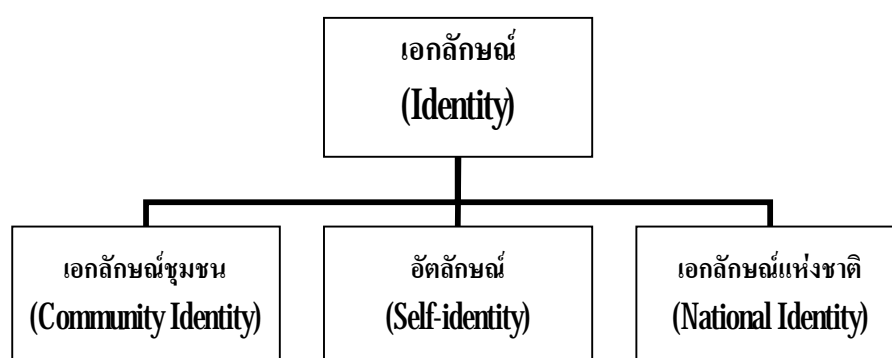
Smith (2001: 13) ศาสตราจารย์ด้านชาติพันธุ์วรรณาและชาตินิยมชาวอังกฤษ เสนอให้นิยาม “ชาติ” ว่าหมายถึง ชุมชนของมนุษย์ที่ครอบครองดินแดนเพื่อตั้งถิ่นฐาน และมีตำนานประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ รวมถึง สิทธิ และหน้าที่ต่อสมาชิกอื่นๆ ร่วมกัน

สำหรับความหมายของคำว่า “ชาติ” ในภาษาไทยนั้น พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (2519: 34-35) ทรงบัญญัติไว้ว่า หมายถึงรัฐที่เป็นเอกราช ซึ่งได้แก่ประชาชนที่ตั้งอยู่ในอาณาเขตเดียวกัน และอยู่ในความปกครองแห่งรัฐบาลเอกราชอันเดียวกัน คือ ชาติ **Nation** หรือในบางกรณีก็ ประชาชาติ เช่น สหประชาชาติ **United Nations** เพราะถ้าใช้สหชาติ ก็จะหมายความว่าเกิดปีเดียวกัน

หนังสือ “อักษราภิธานศรับท์” ของ แคนบิช แบรดเลย์ (2514: 179) ระบุไว้ว่า “ชาติ” หมายถึง บังเกิด หรือเอากำเนิด โดยมีการยกตัวอย่างคำที่ใช้คำคนบางคนว่าเป็น “ชาติหมา” หรือคำที่ใช้ชมคนบางคนว่าเป็น “ชาติหงส์” เป็นต้น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2545: 27) กล่าวถึง “ชาติ” ว่าเป็นผู้คนจำนวนมากมายที่ใจโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ได้มีส่วนในการทำให้คนอื่นๆ ดำรงอยู่ได้ จนต่างพากันสมัครใจเกาะเกี่ยวกันเป็นเครือข่าย นับตัวเองว่าเป็นคนในสังคมเดียวกัน อาจเกี่ยวกุดกันในบางครั้ง และอาจเบียดเบียนกันในบางครั้ง แต่ก็ยังพอใจจะเกาะเกี่ยวกันเป็นสังคมน่วมกันต่อมาได้ ทั้งนี้ สำนึกในความเป็นชาติดังกล่าว มิใช่สิ่งที่มีมาเองตามธรรมชาติอย่างทีมักจะนึกกันทั่วไป หากแต่มีปัจจัยหลายอย่างในประวัติศาสตร์ที่ทำให้สำนึกถึงความเป็นชาติเช่นนี้เฟื่องฟูขึ้น ซึ่งหนึ่งในปัจจัยหลายอย่างเหล่านั้น คือการกระทำของเจ้าหน้าที่ของรัฐ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538ก: 48)

ในทำนองเดียวกันกับ **Renan, Anderson** และนิธิ เอียวศรีวงศ์ นักวิชาการด้านรัฐศาสตร์อย่าง เกษียร เตชะพีระ (2550 อ้างใน วริศา กิตติคุณเสรี, 2550: 36-37) พยายามที่จะอธิบายถึง “ชาติ” โดยเริ่มจากการทำความเข้าใจเรื่องเอกลักษณ์ โดยให้เหตุผลว่า “ชาติ” เกิดจากการทำงานผ่านเอกลักษณ์ ซึ่งในสังคมไทยสมัยใหม่ สามารถแบ่งเอกลักษณ์ออกเป็น 3 ประเภท คือ เอกลักษณ์ชุมชน อัตลักษณ์ และเอกลักษณ์แห่งชาติ (ภาพที่ 4)

ภาพที่ 4 เอกลักษณ์

ที่มา: เกษียร เตชะพีระ (2550 อ้างใน วริศา กิตติคุณเสรี, 2550: 36)

ทั้งนี้ อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่บุคคลสามารถค้นพบเมื่อออกจากชุมชนหมู่บ้านเข้าไปอยู่ในสังคมเมือง เพราะสังคมเมืองมีเงื่อนไขเศรษฐกิจแบบตลาด ที่เอื้อให้บุคคลมีเสรีภาพที่จะเลือกในสิ่งต่างๆ ตามความต้องการ “ชาติ” จะเกิดขึ้นในกระบวนการที่มีการเปลี่ยนผ่านจากชุมชนหมู่บ้านไปสู่สังคมเมือง เพราะสังคมสมัยใหม่เป็นที่รวมของอัตลักษณ์และคนแปลกหน้าจำนวนมากที่เต็มไปด้วยความแตกต่าง ความขัดแย้ง และความไร้ระเบียบ การสร้างเอกลักษณ์แห่งชาติ จึงมีความจำเป็นใน

แง่ที่ช่วยให้คนในสังคมสมัยใหม่สามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยเอกลักษณ์จะก่อรูปขึ้นจากชุมชน ซึ่งชุมชนที่ประกอบสร้างเอกลักษณ์มีอยู่ 3 ลักษณะคือ ชุมชนที่เกิดจากความผูกพันกับสถานที่ ชุมชนที่เกิดจากความทรงจำจากการเข้าไปมีส่วนร่วมในเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ และชุมชนที่เกิดจากความผูกพันทางจิตใจ (ภาพที่ 5)

ภาพที่ 5 ชุมชนที่ประกอบสร้างเอกลักษณ์

ที่มา: เกษียร เตชะพีระ (2550 อ้างใน วริศา กิตติคุณเสรี, 2550: 37)

เอกลักษณ์แห่งชาติก็ถูกสร้างขึ้นในลักษณะเดียวกันนี้ ชาติจึงมีสถานะเป็น “ชุมชนในจินตนาการ” (Imagined Community) เพราะชาติและเพื่อนร่วมชาติทั้งหมดไม่ใช่สิ่งที่เป็นสิ่งที่เราสามารถรับรู้ได้จริงในเชิงประจักษ์ แต่ต้องอาศัยเครื่องมือในการช่วยสร้างขึ้น (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 เอกลักษณ์แห่งชาติ: ชาติ = “ชุมชนในจินตนาการ”

ที่มา: เกษียร เตชะพีระ (2550 อ้างใน วริศา กิตติคุณเสรี, 2550: 37)

กระบวนการปลูกฝังความเป็นชาติ

ด้วยพื้นฐานแนวคิดที่ว่า “ชาติ” คือ “ความรู้สึกและความเชื่ออย่างแน่นแฟ้นว่าประชาชนในรัฐนั้นเป็นพวกเดียวกัน” (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ม.ป.ป.: 43) โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (ม.ป.ป.: 44-46) นักรัฐศาสตร์ และภาควิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง จึงสรุปถึงกระบวนการในการปลูกฝังความเป็นชาติ ว่ามีองค์ประกอบด้วยกัน 2 ประการ คือ

1. การสร้างสัญลักษณ์ร่วมกัน เป็นขั้นตอนแรกที่จะสร้าง “ความเป็นพวกเดียวกัน” อาทิ ประเทศยุโรปทั่วไปที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์ ก็มักจะยึดเอานักบุญ (Saint) เป็นจุดเริ่มต้นในการสร้างสัญลักษณ์ร่วมกัน ต่อจากนั้นก็มีการสร้างสัญลักษณ์ร่วมกันอื่นๆ เช่น ธงชาติ ตราประจำแผ่นดิน หรือสัตว์ประจำชาติ เป็นต้น

2. การมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน เป็นการเปรียบเทียบการมีบรรพบุรุษร่วมกันของผู้คนที่อยู่รวมในชาติเดียวกัน ซึ่งการมีประวัติศาสตร์ร่วมกันนี้ ต้องเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต กล่าวคือ มีจุดเริ่มต้นและสามารถนับไล่จากจุดเริ่มต้นมาจนถึงปัจจุบันได้ โดยยกตัวอย่างประเทศไทย ที่เรามักจะเริ่มนับกันว่าจุดเริ่มต้นของประเทศไทยนั้นมาจากอาณาจักรสุโขทัย โดยมีพ่อขุนรามคำแหงเป็นผู้ประดิษฐ์ลายสือไทย อันใช้สืบต่อกันมาเป็นอักษรไทยในปัจจุบัน ยาวนานกว่า 700 ปี

การสร้างรัฐชาติของไทย

ด้วยเหตุที่ “ชาติ” ถือเป็นเจตนารมณ์ทางการเมืองของหมู่ชนที่ถือว่าพวกตนเป็นพวกเดียวกัน มีภาษาและวัฒนธรรมเดียวกัน มีประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน จึงควรอย่างยิ่งที่จะมี “รัฐ” (State) เดียวกัน เรียกว่า “รัฐชาติ” (Nation-State) เพื่อที่จะได้ทำให้หมู่คณะของตนสามารถพัฒนาศักยภาพได้เต็มที่ และเป็นอิสระปลอดจากการครอบอำนาจ หรือแทรกแซงจากหมู่ชนอื่น (สมเกียรติ วันทะนะ, 2551: 117)

ทั้งนี้ สถานะความเป็น “รัฐชาติ” ของไทยในปัจจุบัน มิใช่สิ่งที่คลุมเครือชวนสงสัยในหมู่นักวิชาการอีกต่อไป หากแต่ปัญหาซึ่งยังคงมีอาจสร้างความเป็นเอกฉันท์ในข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ได้ก็คือ “ความเป็น “รัฐชาติ” ของไทยนั้น เกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใด?”

สมเกียรติ วันทะนะ (2530: 74-75) กล่าวโดยกว้างๆ ถึงสถานภาพของความรู้ในปัจจุบันเกี่ยวกับคำตอบของคำถามข้างต้น ว่าส่วนตั้งอยู่บน 2 แนวพินิจที่แตกต่างกัน เป็นสำคัญ ได้แก่

1. แนวพินิจซึ่งเน้นที่ “จุดก่อตัว” ซึ่งมีสาระสำคัญโดยสรุปว่า ประเทศไทยมีความเป็น “รัฐชาติ” มาตั้งแต่เริ่มมีการปฏิรูปการปกครอง เมื่อปี พ.ศ.2435 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอย่างน้อย ดังเช่นที่ปรากฏในบทความเรื่อง “แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของ เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นีออน สนิทวงศ์ (2510) เป็นต้น กระนั้นก็ดี นักวิชาการบางท่านในปัจจุบัน มองว่ารัฐชาติของไทยนั้น น่าที่จะเริ่มต้นเกิดขึ้นตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้ว (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ม.ป.ป.: 46)

2. แนวพินิจซึ่งเน้นที่ “จุดอิมตัว” มีสาระสำคัญโดยสรุปว่า ผลของการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มิได้สร้างรัฐชาติขึ้นมาได้โดยอัตโนมัติ แต่เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolutist State) มากกว่า ดังเช่นที่ปรากฏในบทความเรื่อง “Studies of Thai State: The State of Thai Studies” ของ Anderson (1978) และ “สองศตวรรษของรัฐและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย” ของ สมเกียรติ วันทะนะ (2527) เป็นต้น

ทั้งนี้ แม้แนวพินิจทั้ง 2 จะมีรายละเอียดที่แตกต่าง และขัดแย้งกันอยู่ในที่ หากแต่เมื่อทำใจให้เป็นธรรม พิจารณาถึงข้อเท็จจริงที่ว่า การเกิดขึ้นของ “รัฐชาติ” นั้น เป็น “กระบวนการ” (Process) ที่ต้องใช้เวลายาวนานพอสมควร นับสิบๆ ปีขึ้นไป (สมเกียรติ วันทะนะ, 2530: 75-76) ในลักษณะของวิวัฒนาการแบบค่อยเป็นค่อยไป มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างปุบปับได้ (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ม.ป.ป.: 46) ในเบื้องต้นนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกที่จะเกริ่นถึงการสร้าง “ชาติ” หรือ “รัฐชาติ” ของไทย ในฐานะที่เป็น “กระบวนการ” นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (ม.ป.ป.: 46-47) อธิบายถึงกระบวนการการสร้าง “รัฐชาติ” ของไทย โดยสังเขป ว่าเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้ทรงสถาปนาพระสยามเทวาธิราชขึ้นเป็นเทพดาผู้พิทักษ์ “ประชาชาติ” สยามทั้งมวล¹⁸ นอกจากนี้ ยังทรงกำหนดประวัติศาสตร์ร่วมกันของชาวสยาม โดยให้ถือเอากรุงสุโขทัยมาเป็นจุดเริ่มต้น แห่ง “ประวัติศาสตร์ของชาติ” ไทยอีกด้วย

ต่อมา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงดำเนินการปฏิรูปการปกครอง จัดตั้งกระทรวงต่างๆ ขึ้นเพื่อบริหารราชการแผ่นดินแทนระบบจตุสดมภ์ ทรงเลิกทาส ยกเลิกระบบไพร่ และยกเลิกทหารรับจ้างต่างชาติ แล้วกำหนดให้ประชาชน [ชาย] ชาวสยามทุกคน ต้องเป็นทหารรับใช้ “ชาติ” คนละ 2 ปีอย่างเท่าเทียมกัน

ครั้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา “ธงชาติ” คือ ธงไตรรงค์¹⁹ อันเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นชาติร่วมกันอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมแก่มหาชนชาวสยาม พร้อมๆ กับการดำเนินนโยบาย “ชาตินิยม”

เรื่อยมาในสมัยของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม อันเป็นระยะเวลาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ก็มีนโยบายหลายประการที่ส่งเสริมสัญลักษณ์แห่งความเป็นชาติไทยร่วมกัน เช่น การออกกฎหมาย เปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” มาเป็น “ไทย” มี “เพลงชาติไทย” เพลงสรรเสริญพระบารมี การห้ามเรียกคนไทยเป็นไทยเหนือ ไทยอีสาน ไทยใต้ โดยให้ใช้คำว่า “ไทย” แก่ชาวไทยทุก

¹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร ทรงมีรับสั่งประทานแก่ หม่อมราชวงศ์ สุนทรชาติ สวัสดิกุล เกี่ยวกับพระสยามเทวาธิราชว่า “พระสยามเทวาธิราชนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐ์ขึ้นสำหรับบูชา สปิริตของเมืองไทย...” (สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2550: 65)

¹⁹ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้มีการเปลี่ยนธงชาติใหม่หลายครั้ง ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2459 ได้โปรดฯ ให้ธงชาติมีพื้นสีแดง มีรูปช้างเผือกทรงเครื่องยืนบนแท่น หันหน้าเข้าหาคันธง อยู่ตรงกลาง ครั้นถึงกลางปี พ.ศ. 2459 ทรงกำหนดให้มีพื้นสีแดงล้วน และมีแถบสีขาว 2 แถบ เพื่อความสะดวกและประหยัดในการจัดหาธงชาติมาใช้ แต่ครั้งนี้ใช้อยู่เพียงปีเดียวก็โปรดฯ ให้ยกเลิก เพราะทรงเห็นว่าไม่สง่างามพอที่จะนำไปร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 จึงโปรดฯ ให้เปลี่ยนเป็น “ธงไตรรงค์” แทน โดยเพิ่มสีเงินซึ่งเป็นสีประจำพระชนมวารขึ้นจากธงแบบเดิม (กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, 2524: 118)

คนโดยไม่มี การแบ่งแยก ดังที่ปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับที่ 8 ซึ่งระบุไว้ว่า

... ประชาชาติไทยจะต้องไม่ถือเอาสถานที่กำเนิด ภูมิลำเนาที่อยู่ หรือสำเนียงภาษาพูด ที่แปร่งไปตามท้องถิ่นเป็นเครื่องแสดงความแตกแยก ทุกคนต้องถือว่าเมื่อเกิดมาเป็นชนชาติไทย ก็มีเลือดไทยและพูดภาษาไทยอย่างเดียวกัน...

นอกจากนี้ รัฐธรรมนูญยังกำหนดให้คนไทยเลิกกินหมาก ให้สวมรองเท้า สวมหมวก โดยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ท่านกล่าวว่าการสวมหมวกของประชาชนชาวไทยจะช่วยให้ประเทศไทยเป็นมหาอำนาจ ซึ่งผู้คนที่พากันขบขันเพราะไม่สามารถตามความคิดของท่านทัน เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันเมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2540 การรณรงค์ให้ใช้สินค้าไทย การประหยัดคอคออม การบริจาคเงินช่วยชาติ ให้มีความสามัคคีเพื่อสู้วิกฤตร่วมกันก็ยังคงมีอิทธิพลอยู่อย่างเข้มแข็ง

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยทำการสำรวจผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” และหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ทั้งในรูปแบบของวิทยานิพนธ์ ปรินต์นิพนธ์ และสารนิพนธ์ ระดับบัณฑิตศึกษา ภายในประเทศ พบว่าปรากฏมีอยู่ทั้งสิ้น 20 เรื่อง จากมหาวิทยาลัยต่างๆ สามารถจำแนกออกได้เป็น 5 กลุ่ม ดังนี้

1. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์ในสาขาต่างๆ จำนวน 5 เรื่อง ดังนี้

ชลธิรา สัตยวัฒน์ (2513) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้วิจารณ์วรรณคดีไทย” ผลการวิจัยพบว่า เรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณคดีที่แสดงถึงพฤติกรรมก้าวร้าวในหลายลักษณะ ทั้งในตัวละครที่สำคัญและไม่สำคัญ เห็นได้ชัดจากการแสดงอารมณ์ฉุนเฉียว รวมถึงการแสดงอำนาจทำลายหรือทำร้ายผู้อื่น โดยตรง นอกจากนี้ยังสรุป

เกี่ยวกับพฤติกรรมของขุนแผน ว่ามีสัญชาติญาณมุ่งเป็นปรากฏชัดว่าเป็นสัญชาติญาณมุ่งตาย ขุนแผนจึงมีพฤติกรรมที่ก้าวร้าวกับบุคคลอื่นตามลักษณะของชาคิสต์ ส่วนนางวันทองนั้น มีสัญชาติญาณมุ่งตายปรากฏชัดว่าเป็นสัญชาติญาณมุ่งเป็น นางวันทองจึงมีพฤติกรรมที่ก้าวร้าวต่อตนเองตามลักษณะของมาโซคิสต์

ทัศนีย์ สุจินะพงษ์ (2516) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “การใช้” ไลยศาสตร์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน มีการใช้ทั้งไลยศาสตร์ขาวและไลยศาสตร์ดำ โดยผู้แต่งใช้ไลยศาสตร์เพื่อประโยชน์ในเชิงวรรณคดี 3 เรื่อง คือ สร้างตัวเอกให้มีลักษณะเป็นพระเอก เพื่อให้เรื่องดำเนินไปอย่างกระชับรัดกุม และเพื่อให้เหตุการณ์ในเรื่องสมเหตุสมผล

วรนนท์ อักษรพงศ์ (2516) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “การศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจากเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะสังคมและวัฒนธรรมไทยในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน มีสภาพความเป็นจริงตรงตามสมัยที่แต่งคือ รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หาใช้ลักษณะสังคมและวัฒนธรรมในสมัยอยุธยาตามที่ระบุไว้ในเนื้อเรื่องไม่

ศักดิ์ ปั้นแห่งเพชร (2517) ทำการวิจัยด้านครุศาสตร์ เรื่อง “คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า นอกจากความดีเด่นด้านรูปแบบและเนื้อเรื่องที่เหมาะสมกลมกลืนแล้ว วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ยังสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิต ความนึกคิด ค่านิยม และสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทยโดยทั่วไปในอดีตได้อย่างชัดเจน

ธีรเดช ชื่นประภาณุสรณ์ (2538) ทำการวิจัยด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการ เรื่อง “การวิเคราะห์บทบาทและค่านิยมในสื่อพื้นบ้าน “ละครเสภาขุนช้างขุนแผน” ” ผลการวิจัยพบว่า บทบาททางสังคมของละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน คือ การให้ความบันเทิง รวมไปถึง การให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับกิจกรรมต่างๆ แก่ชุมชน การเสนอแนะการดำเนินชีวิต การสอดส่องแจ้งข้อเท็จจริงให้สังคม การวิพากษ์วิจารณ์สังคม และการประชาสัมพันธ์ให้คนในสังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยสอดแทรกค่านิยมความเชื่อ 5 ประการคือ ค่านิยมความเชื่อในเรื่องครอบครัว การปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา และศาสนา

2 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ของ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประกอบด้วยปริญาานิพนธ์และสารนิพนธ์ในสาขาวิชาภาษาไทย จำนวน 5 เรื่อง ดังนี้

วิชาญ สว่างพงศ์ (2530) ทำการวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (ช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓)” ผลการวิจัยพบว่า วรรณคดีเป็นสิ่งที่ผูกพันอยู่กับสังคม เรื่องในวรรณคดีบางส่วนจะเป็นบันทึกสภาพของสังคมโดยตรง และบางส่วนเป็นการบันทึกโดยอ้อม วรรณคดีแต่ละเรื่องจะสะท้อนสภาพสังคมมากน้อยต่างกัน ค่านิยมกับสภาพสังคมต่างเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน ค่านิยมของสังคมย่อมสัมพันธ์กับเพศ วัย สถานภาพของบุคคล ซึ่งก่อให้เกิดผลทั้งทางบวกและทางลบ

บรรพต ศิริชัย (2533) ทำการวิจัยเรื่อง “อวัจนสารในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน มีอวัจนสารครบทั้ง 7 ประเภท ได้แก่ วัตถุประสงค์ภาษา อากาษา กาลภาษา เทศภาษา ปริภาษา เนตรภาษา และสัมผัสภาษา ซึ่งอวัจนสารเหล่านี้ส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ในบทบรรยาย และบทพรรณนาเกี่ยวกับการดำเนินเรื่อง ฉาก สภาพแวดล้อม ตลอดจนอุปนิสัย และบุคลิกของตัวละคร กวีใช้อวัจนสารดังกล่าวสื่อให้ทราบถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยสมัยที่แต่งวรรณคดี นอกจากนี้ยังพบว่าอวัจนสารมักจะใช้ควบคู่กับอวัจนสาร และมีความสัมพันธ์กัน ช่วยให้สื่อความหมายมีความชัดเจนยิ่งขึ้น

สุรรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา (2541) ทำการวิจัย เรื่อง “การควบคุมทางสังคมด้วยการให้รางวัลและการลงโทษในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า การให้รางวัลและการลงโทษที่ปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่อง เป็นการกระทำที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อควบคุมสมาชิกของสังคมให้มีพฤติกรรมสอดคล้องกับความต้องการของสังคม โดยเฉพาะความต้องการของสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้แก่ ความซื่อสัตย์จงรักภักดี การส่งเสริมพระราชอำนาจ นอกจากนี้ การควบคุมทางสังคมที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ถือได้ว่าเป็นภาพสะท้อนของการควบคุมทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การที่สังคมใช้วิธีการลงโทษเพื่อควบคุมสมาชิกของสังคมมากกว่าการให้รางวัล เพราะเป็นวิธีการควบคุมที่ให้ผลแน่นอน ชัดเจน และทันต่อเหตุการณ์

วรรณคดี น้ำฟ้า (2543) ทำการวิจัย เรื่อง “ความขัดแย้งในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า ความขัดแย้งที่เป็นสาเหตุให้การดำเนินเรื่องและวิถีชีวิตตัวละครเกิดการพลิกผัน มีทั้งความขัดแย้งภายในใจตัวละครและความขัดแย้งภายนอก แต่ส่วนใหญ่เป็นความขัดแย้งภายในใจตัวละคร โดยที่การคลี่คลายความขัดแย้งในการดำเนินเรื่อง ผู้ประพันธ์ใช้กลวิธีการคลี่คลายให้ดำเนินไปอย่างช้าๆ เมื่อเนื้อเรื่องดำเนินไปถึงจุดที่ความขัดแย้งชนิดหนึ่งคลี่คลาย ผู้แต่งจะสร้างความขัดแย้งชนิดใหม่ขึ้นมาอีกเสมอ โดยเฉพาะความขัดแย้งภายในใจตัวละคร ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้เกิดการดำเนินเรื่อง และส่งผลต่อวิถีชีวิตของตัวละครต่อไปเรื่อยๆ และความขัดแย้งระหว่างตัวละครกับตัวละคร ซึ่งเป็นความขัดแย้งหลักของเรื่องสิ้นสุดลง เมื่อมีการตัดสินใจโทษผู้กระทำความผิด หรือตัวละครที่เป็นตัวการในการสร้างปัญหาเกิดความขัดแย้งกับตัวละครอื่น

สิริขวัญ สิงห์เกลี้ยง (2546) ทำการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์พฤติกรรมของตัวละครที่มีต่อพระมหากษัตริย์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า พฤติกรรมของตัวละครที่มีต่อพระมหากษัตริย์อันเนื่องมาจากพระบรมเดชานุภาพนั้น ส่งผลให้ตัวละครมีความเกรงกลัวในพระราชอาญาอย่างยิ่ง มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีเหนือสิ่งอื่นใด และปฏิบัติตนให้เหมาะสมในฐานะเป็นข้ารับใช้ นอกจากนี้ ตัวละครในเรื่องยังมีความเชื่อมั่นว่าพระมหากษัตริย์มีความยุติธรรม สามารถปกป้องคุ้มครองและช่วยเหลือตนเองได้ ตลอดจนจะได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลหากปฏิบัติตนให้เป็นที่พอพระทัย

3 มหาวิทยาลัยศิลปากร

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ของ มหาวิทยาลัยศิลปากร ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์ในสาขาต่างๆ จำนวน 3 เรื่อง ดังนี้

ชุมสาย สุวรรณชมภู (2534) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครกับฉบับสำนวนอื่น” ผลการวิจัยพบว่า อักษรวิธีที่ปรากฏในสมุดไทยเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นอักษรวิธีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นอักษรวิธีที่ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอน เนื่องด้วยผู้เขียนสมุดไทยเสภาเหล่านั้นมีจุดมุ่งหมายเพียงเขียนเพื่อให้อ่าน ฉะนั้น เมื่อผู้อ่านอ่านได้เนื้อความตรงตามความประสงค์ของผู้เขียนก็ถือว่าบรรลุจุดมุ่งหมายของผู้เขียนแล้ว ส่วนด้านเนื้อเรื่องนั้น มีความแตกต่างกันสองลักษณะ กล่าวคือ ไม่พบเนื้อเรื่องตอนสั้นๆ ของฉบับสำนวนอื่นในฉบับหอพระสมุดฯ และ

มีเนื้อเรื่องตอนเดียวกันแต่มีรายละเอียดที่แตกต่างกัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะคณะกรรมการหอพระสมุดฯ คงเห็นว่า การตัด การเพิ่ม หรือการปรับเหตุการณ์ตลอดจนเนื้อเรื่องนั้นๆ ก็เพื่อให้มีความสอดคล้องกับเหตุการณ์หรือเนื้อเรื่องในตอนต้นหรือตอนต่อไป อันจะทำให้เนื้อเรื่องกระชับ ทั้งมีความสมบูรณ์และสมจริงยิ่งขึ้น

อภิวันท์ อุดยพิเชษฐ์ (2544) ทำการวิจัยด้านมานุษยวิทยา เรื่อง “สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงและผู้ชายในอดีต: ภาพสะท้อนจากวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า ตัวละครเอกที่เป็นหญิงในเรื่องนี้สะท้อนภาพของผู้หญิงในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง ซึ่งต้องอยู่ภายใต้ความคาดหวังในการสืบทอดสถานภาพทางสังคม แสดงออกในลักษณะของการผลิตซ้ำรูปแบบของผู้หญิงในอุดมคติ โดยมีกลไกแห่งอำนาจทางสังคมครอบงำพฤติกรรมของผู้หญิงชนชั้นนี้ แตกต่างจากผู้หญิงชนชั้นล่างที่สังคมที่เปิดโอกาสให้มีสิทธิ มีอิสระ และมีอำนาจในการตัดสินใจที่มากกว่า ในส่วนของตัวละครชายที่เป็นกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง สังคมมีความคาดหวังต่อการดำรงสถานะทางสังคมเช่นเดียวกับผู้หญิง แต่กลไกแห่งอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของผู้ชายไม่มีลักษณะที่เคร่งครัดอย่างผู้หญิง ในขณะที่ไพร่และทาส กลไกอำนาจของรัฐจะครอบคลุมวิถีชีวิต ทำให้ไม่มีอิสระและต้องอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐและมูลนาย

ณรงค์ศักดิ์ สอนใจ (2545) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมดัดแปลงเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า วรรณกรรมทั้งสี่ฉบับ ได้แก่ นวนิยายเรื่องขุนช้างขุนแผนของพิชัย โอดตรดิตถ์ นวนิยายเรื่องขุนช้างขุนแผนของ ป. อินทรปาลิต นิราศขุนช้างขุนแผนของฉันทน์ จำวิไล และบทละครเวทีเรื่องพิมพ์ลาไลของปาริชาติ จิ่งวิวัฒนาภรณ์ ล้วนดัดแปลงจากบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดฯ โดยใช้รูปแบบคำประพันธ์ที่แตกต่าง ด้านเนื้อหา ผู้แต่งได้ดัดแปลงจากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดฯ ในสามลักษณะได้แก่ การตัดทอนเนื้อหา การเปลี่ยนแปลงเนื้อหา และการเพิ่มเติมเนื้อหา และเมื่อพิจารณา รูปแบบคำประพันธ์ กลวิธีการประพันธ์และเนื้อหา พบว่าปัจจัยในการดัดแปลงวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนทั้งสี่ฉบับได้แก่ ปัจจัยด้านบริบททางสังคม ปัจจัยด้านทัศนคติผู้แต่ง และปัจจัยด้านรูปแบบคำประพันธ์

4 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์ในสาขาวิชาภาษาไทย จำนวน 2 เรื่อง ดังนี้

นรังสรรค์ จันทร์สนาม (2541) ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาการกระทำของตัวละครจากเรื่องขุนช้างขุนแผน: มุมมองจากกฎหมายตราสามดวงและกฎหมายไทยปัจจุบัน” ผลการวิจัยพบว่าประเด็นทางกฎหมายที่พบมากที่สุดคือ ประเด็นเกี่ยวกับชีวิตและร่างกาย มีถึง 15 กรณี และประเด็นที่พบน้อยที่สุดคือ ประเด็นเกี่ยวกับการเป็นทาส มีเพียง 2 กรณี ซึ่งบทบัญญัติของกฎหมายตามสามดวงและกฎหมายไทยปัจจุบันมีความคล้ายคลึงกันในเรื่องของบทลงโทษ และมีความแตกต่างกันในบางเรื่อง โดยเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะกฎหมายไทยปัจจุบันมีวิวัฒนาการมาจากกฎหมายตราสามดวง

ปรีดา นวลประกอบ (2542) ทำการวิจัยเรื่อง “แก่นเรื่องจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน” ผลการวิจัยพบว่า พบแก่นเรื่องในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ทั้งสิ้น 4 ประเภท คือ แก่นเรื่องแสดงทัศนคติ แก่นเรื่องแสดงอารมณ์ แก่นเรื่องแสดงพฤติกรรม และแก่นเรื่องแสดงภาพและเหตุการณ์ และพบความหมายและสาระของแก่นเรื่อง ทั้งสิ้น 3 ลักษณะ คือ สาระและความหมาย ด้านวิถีบุคคล วิถีครอบครัว และวิถีสังคม

5. อื่นๆ

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ของมหาวิทยาลัยอื่นๆ นอกเหนือจากทั้ง 4 มหาวิทยาลัย ข้างต้น ประกอบด้วยวิทยานิพนธ์และปริญญาานิพนธ์ในสาขาต่างๆ จำนวน 5 เรื่อง ดังนี้

พระมหาสุรเดช สุรศกโก (อินทศักดิ์) (2539) ทำการวิจัยด้านพระพุทธศาสนา เรื่อง “อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อวรรณคดีไทย: ศึกษาเฉพาะกรณี เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” เสนอต่อ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า คนในสังคมไทยส่วนใหญ่มีความเชื่อในลักษณะผสมผสานระหว่างความเชื่อทางศาสนากับความเชื่อทางไสยศาสตร์โดยไม่อาจแยกออกจาก

กัน ได้ ตลอดจนคำสอนสำคัญทางพระพุทธศาสนาที่คนส่วนใหญ่ยอมรับและนำไปปฏิบัติในชีวิตจริง คือ เรื่องกรรม และไตรลักษณ์

ปรางทิพย์ ฮอนบุตร (2541) ทำการวิจัยด้านภาษาไทย เรื่อง “ภูมิปัญญาชาวบ้านจากประเพณีบางอย่างในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน” เสนอต่อ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผลการวิจัยพบว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านมีความเชื่อมโยงกันในลักษณะที่เป็นรูปธรรม คือ การทำพิธีกรรมต่างๆ ในช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงตามเหตุการณ์ที่สำคัญของชีวิต และในลักษณะที่เป็นนามธรรม คือ ความรู้ ความเชื่อ และวิธีการประพฤติปฏิบัติตน เริ่มตั้งแต่ประเพณีการเกิด ประเพณีการทำขวัญ ประเพณีการโกนจุก ประเพณีการบวช ประเพณีการแต่งงาน กระทั่ง ประเพณีการตาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอื่นๆ ในสังคม คนกับธรรมชาติ ตลอดจนคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

สุจิตา ยิมัสชา (2541) ทำการวิจัยด้านการศึกษา เรื่อง “การปกครองและการบริหารแผ่นดินในเสภาขุนช้างขุนแผน: ศึกษาวิเคราะห์จากภาพสะท้อนและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของตัวละคร” เสนอต่อ มหาวิทยาลัยทักษิณ ผลการวิจัยพบว่า สถานภาพในสังคมที่ปรากฏในเสภาขุนช้างขุนแผนมี 5 สถานภาพ คือ กษัตริย์ ขุนนาง นักบวช ไพร่ และทาส โดยสถานภาพกษัตริย์ สะท้อนแนวคิดเทวราชานำธรรมราชา สถานภาพขุนนาง เป็นตัวละครที่เป็นกลไกสำคัญในการบริหารแผ่นดิน สถานภาพนักบวช เป็นสถานภาพที่สะท้อนแนวคิดของระบอบที่มีแนวคิดเทวราชาจากบทบาทของพรหมณ์เป็นสื่อ และพระสงฆ์เน้นภาพสะท้อนแนวคิดธรรมราชา ส่วนสถานภาพไพร่และทาสเป็นตัวละครที่สะท้อนถึงความยากลำบากในการดำเนินชีวิต มีบทบาทเสริมอำนาจและบารมีของกษัตริย์และขุนนาง ทั้งนี้ โครงสร้างการบริหารแผ่นดิน สะท้อนภาพสายการบังคับบัญชา กลไกการปกครองพื้นที่ส่วนต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ทั้งหมด ได้แก่ ส่วนกลาง ส่วนหัวเมือง และเมืองประเทศราช จุดมุ่งหมายสูงสุดของการจัดการกำลังคนในรัฐจึงเป็นการปกครองและรวบรวมคนไว้เป็นกำลังศึก มีกลไกในการตรวจสอบพฤติกรรมของขุนนางทุกระดับ

วัลลพ โหรวิจิต (2546) ทำการวิจัยด้านจริยศาสตร์ เรื่อง “การศึกษาบทบาททางจริยธรรมของสตรีครองเรือนในวรรณคดีไทยเรื่องขุนช้างขุนแผน” เสนอต่อ มหาวิทยาลัยมหิดล ผลการวิจัยพบว่า หลักพุทธจริยศาสตร์ถือเป็นแม่แบบของจริยธรรมของสตรีไทย ที่หล่อหลอมให้สตรีมีจริยธรรมสำหรับตนเองและจริยธรรมที่พึงปฏิบัติต่อบุคคลอื่น อันเหมาะสมกับบทบาทและฐานะของตน ซึ่งจะทำให้สตรีนั้นมีชีวิตที่ดี เป็นที่ยอมรับทั้งทางโลกและทางธรรม ซึ่ง

ความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัวจะมีอิทธิพลในชีวิตของสตรีครองเรือน โดยที่การได้รับผลดี หรือผลร้ายในชีวิตนั้น จะขึ้นอยู่กับ การกระทำ

พระครูใบฎีกาบุญเชิด สิริภทฺโท (ชูรัตน์) (2546) ทำการวิจัยด้านพุทธศาสนศึกษา เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิถีพุทธในวรรณคดีไทย: ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่องขุนช้างขุนแผน” เสนอต่อ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สอดแทรกอยู่ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนที่สำคัญซึ่งคนส่วนใหญ่ยอมรับและนำไปปฏิบัติคือ กรรมและไตรลักษณ์ โดยมีความเชื่อว่าการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์และสัตว์เป็นไปด้วยอำนาจของกรรม และจะต้องดำเนินไปตามหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

สมมติฐาน

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยในเชิงตีความ ทำให้การแสวงหาบทสรุปบนสมมติฐานจึงมีลักษณะที่เป็นข้อเสนอ (Proposition) ซึ่งมีวิธีการและเป้าหมายในเชิงคุณภาพ ดังนี้

1. “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” เป็นวรรณคดีที่แฝงไว้ซึ่งความคิดทางการเมืองอันหลากหลายของผู้แต่งท่านต่างๆ นับตั้งแต่อดีต และอาจรวมถึงสมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพ ผู้ตรวจชำระและจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ผ่านความเป็นตัวตน และพฤติกรรมของตัวละครสำคัญๆ ของเรื่อง

2 การสอบชำระและจัดทำหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เมื่อปี พ.ศ.2460 เป็นการเกิดขึ้นอย่างจงใจ และแฝงไปด้วยนัยทางการเมือง โดยมีความเกี่ยวข้องกับบริบท รวมถึงวาระทางการเมืองของรัฐไทยในขณะนั้น มากกว่าที่จะเป็นเพียงความพยายามในการรักษาหนังสือวรรณคดีโดยทั่วไปดังที่สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพ ทรงกล่าวอ้าง และเป็นที่ยึดถือกันอยู่ในปัจจุบัน

บทที่ 3

“เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”

วรรณคดีประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ของวรรณคดี

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ต้น ว่าผู้วิจัยเลือกใช้นางเสภา “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เป็นตัวบทหลักสำหรับการตีความ เพื่อวิเคราะห์หาความคิดทางการเมือง ตลอดจนความสัมพันธ์ (ที่อาจมี) กับบริบท รวมถึงไปวาระทางการเมืองของรัฐไทยในขณะนั้น

ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงมุ่งหมายที่จะกล่าวถึงรายละเอียดพื้นฐานของหนังสือเล่มดังกล่าว ในแง่มุมสำคัญๆ 3 ประการ ซึ่งเปรียบเสมือนกุญแจที่จะเอื้อให้สามารถทำการวิเคราะห์ได้อย่างครบถ้วน และรอบด้านมากยิ่งขึ้นต่อไป ตามลำดับ ดังนี้

1. “เนื้อเรื่องโดยสังเขป” ของเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน
2. “ประวัติศาสตร์ของวรรณคดี” เรื่องขุนช้างขุนแผน และ
3. เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ในฐานะที่เป็น “วรรณคดีประวัติศาสตร์”

“เนื้อเรื่องโดยสังเขป” ของเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน

“เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เริ่มต้นด้วยการกล่าวไหว้ครู และเทิดพระเกียรติสมเด็จพระพันวษา พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา จากนั้นจึงเข้าเรื่องโดยกล่าวถึงครอบครัวของตัวละครสำคัญ 3 ครอบครัว ซึ่งล้วนอาศัยอยู่ในเมืองสุพรรณทั้งสิ้น ได้แก่

1. ขุนไกรพลพ่าย รับราชการอยู่กรมอาสาหกล่า บ้านเดิมอยู่บ้านพลับ ภายหลังจากแต่งงานกับนางทองประศรี จึงย้ายมาอยู่ที่วัดตะไกร มีลูกชายด้วยกันคนหนึ่งชื่อ “พลายแก้ว” ด้วยเหตุที่เกิดเวลาเดียวกันกับพระเจ้ากรุงจีนนำแก้วมาถวายสมเด็จพระพันวษา

2 ขุนศรีวิชัย รักราชการเป็นนายกองกรมช่างนอก เป็นเศรษฐีคนหนึ่งของเมืองสุพรรณ อาศัยอยู่ที่บ้านรั้วใหญ่ ได้นางเทพทองซึ่งอยู่ที่ท่าสิบเบี้ยเป็นเมีย มีลูกชายด้วยกันคนหนึ่งชื่อ “ขุนช้าง” มีลักษณะน่าเกลียด ศีรษะล้านตั้งแต่กำเนิด ขุนศรีวิชัยได้พาเข้าเฝ้าถวายตัวต่อสมเด็จพระพันวษา ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก แต่ทรงมอบให้ขุนศรีวิชัยนำกลับมาเลี้ยงไว้ก่อน

3 พันศรโยธา เป็นพ่อค้า ได้นางศรีประจัน ซึ่งบ้านอยู่ท่าพี่เลี้ยงเป็นเมีย มีลูกสาวด้วยกันชื่อ “พิมพิลาไลย” รูปร่างหน้าตางดงามมาก

ทั้งพลายแก้ว ขุนช้าง และนางพิม ต่างเป็นเพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เด็ก

อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระพันวษา ทรงปรารภจะเสด็จไปล่าควายป่าในเขตเมืองสุพรรณ จึงตรัสสั่งขุนศรีวิชัยให้ไปแจ้งแก่ขุนไกรเพื่อเตรียมการรับเสด็จ ทราบดังนั้น ขุนไกรจึงพาไพร่พลไปปลุกดำหนัก และตั้งคอกล่าควายป่าแถวบริเวณเขาพระ ครั้นวันกำหนด สมเด็จพระพันวษาเสด็จไปถึง ขุนไกรต้อนรับควายป่ามาได้ฝูงใหญ่ แต่ควายป่าเหล่านั้นเกิดตื่นไม่ยอมเข้าคอก ไล่ขวิดผู้คนอลหม่าน ขุนไกรจึงใช้หอกแทงควายตายไปเป็นอันมาก ที่เหลือก็แตกหนีเข้าป่าไปเสียสิ้น สมเด็จพระพันวษาทรงกริ้ว จึงตรัสสั่งให้นำขุนไกร ไปประหารชีวิต พร้อมด้วยบริวารบาทว่า

ก่อนถูกประหารชีวิต ขุนไกรได้ขอร้องหลวงฤทธานนท์ช่วยส่งข่าวบอกนางทองประศรีให้รู้ และพาพลายแก้วหนีไปเสียให้พ้นจากเมืองสุพรรณ นางทองประศรีจึงตัดสินใจหลบไปอาศัยอยู่กับพวกพ้องของขุนไกรที่เขาชนไก่ เมืองกาญจนบุรี และตั้งหลักฐานทำมาหากินอยู่ที่นั่น จนพลายแก้วอายุครบบวชเป็นสามเณร นางทองประศรีจึงนำไปฝากให้อยู่ศึกษาเล่าเรียนกับ “สมภารบุญ” ที่วัดส้มใหญ่

ฝ่ายทางเมืองสุพรรณ โจรจันศรเข้าปล้นและฆ่าขุนศรีวิชัย พ่อของขุนช้างตาย ส่วนพันศรโยธา พ่อของนางพิมนั้น ขึ้นไปค้าขายทางเมืองเหนือ เกิดเป็นไข้ป่ากลับมาตายที่บ้าน นางเทพทองกับนางศรีประจันจึงพร้อมใจร่วมกันทำศพขุนศรีวิชัย และพันศรโยธา ที่วัดเขา ไกลบ้าน

ด้านเนรแก้ว เมื่อเรียนวิชากับสมภารบุญ ที่วัดส้มใหญ่ จนสิ้นวิชาของอาจารย์แล้ว นางทองประศรีจึงพามาฝากไว้กับ “สมภารมี” วัดป่าเลไลย์ เมืองสุพรรณ เพื่อให้เล่าเรียนวิชาเพิ่มเติม เนรแก้วขยันศึกษาเล่าเรียน และมีความเฉลียวฉลาด สามารถเรียนวิชาจากอาจารย์ได้รวดเร็ว ทั้งยังเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรีได้ไพเราะหาตัวจับได้ยากอีกด้วย ส่วนขุนช้าง ได้แต่งงานกับนางแก่นแก้ว ลูกสาวหมั้นแล้ว แต่อยู่ด้วยกันได้เพียงปีกว่า นางแก่นแก้วก็ป่วยตาย

อยู่มาถึงเทศกาลสงกรานต์ มีงานบุญที่วัดป่าเลไลย์ นางพิมไปทำบุญตักบาตรกับนางศรีประจันที่วัดนั้น และได้พบกับเนรแก้วเข้า ทั้งนางพิมและเนรแก้ว ต่างก็จำกันได้ว่าเคยเป็นเพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เด็ก จึงมีจิตคิดรักกัน เมื่อถึงวันออกพรรษา มีเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลย์ นางศรีประจันรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์มัทรี ขุนช้างจึงรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมาร เมื่อถึงวันงาน สมภารมีเกิดอาพาธกระทันหัน จึงวานให้เนรแก้วออกเทศน์แทน เนรแก้วเทศน์ได้ไพเราะจับใจญาติโยมทั้งศาลา นางพิมจึงเกิดศรัทธาเปลื้องผ้าห่มสีทับทิมออกถวายเป็นเครื่องบูชากัณฑ์ ขุนช้างซึ่งหลงรักนางพิมอยู่แล้ว เห็นดังนั้นก็เปลื้องผ้าห่มของตนวางทับผ้าของนางพิม แล้วอธิษฐานขอให้ได้เจ้าของผ้าสมความปรารถนา นางพิมได้ยินเข้าก็โกรธ ลูกกลับบ้านไปพร้อมกับพี่เลี้ยง และบ่าวไพร่

วันต่อมา เนรแก้วไปบิณฑบาตที่บ้านท่าพี่เลี้ยง และอ่อนวอนสายทองให้ช่วยเป็นสื่อนัดแนะให้ตนได้พบกับนางพิม ครั้นถึงเวลานัด เนรแก้วก็สึกออกไปพบกับนางพิม และเกี่ยวพานกันที่ไร่ฝ้าย คำวันนั้นพลายแก้วลอบเข้าหานางพิม โดยสะกดให้ผู้คนในบ้านหลับไหล และได้เสียดกับนางพิม รุ่งเช้าจึงกลับไปบวชเป็นเนรอยู่ ณ วัดป่าเลไลย์ อย่างเดิม

ขุนช้างซึ่งหลงรักนางพิมอยู่ ก็อ่อนวอนนางเทพทองให้ไปสู่ขอนางพิมให้ นางเทพทองคัดค้าน เพราะรู้ว่านางพิมเป็นคนสวย คงจะไม่ไยดีขุนช้าง ขุนช้างจึงไปพูดจาทาบทามกับนางศรีประจันด้วยตนเอง ครั้นนางพิมได้ยินก็คำประชดเข้าให้ ขุนช้างจึงต้องรีบลงจากเรือนไป สายทองนำความไปบอกแก่เนรแก้วที่วัดป่าเลไลย์ แต่เกิดพูดจาหยอกเอนกับเนรแก้วจนเกินขอบเขต เทรไทยแอบเห็นเข้า นำความไปฟ้องสมภารมี ท่านสมภารไล่ตี จึงต้องพากันหลบหนีลงกุฎีไป ภายหลังจากที่ออกจากวัดป่าเลไลย์ เนรแก้วตัดสินใจไปอยู่กับ “สมภารคง” ที่วัดแค ท่านสมภารเป็นอาจารย์ที่มีวิชาดี และเคยเป็นเพื่อนกับขุนไกรบิดาของเนรแก้ว จึงมีความเอ็นดู สั่งสอนวิชาความรู้ต่างๆ ให้เนรแก้วด้วยความเต็มใจ จนเนรแก้วสามารถผูกหุ่นพยนต์ เสกใบมะขามเป็นต่อแตน สะเดาะไซ้

ตรวจนุกุญแจและคาลประตุ สะกดผู้คน เรียนรู้คาถาอาคมล่องหนหายตัว และอยู่ยงคงกระพันได้อย่างรวดเร็ว

ฝ่ายขุนช้างยังคงไม่ละความเพียร พยายามมาสู่ขอนางพิมอีก ด้วยนางศรีประจันเป็นคนโลกเห็นขุนช้างรำรวย จึงตกปากรับคำให้ขุนช้างจัดเถาแก้ม่าสู่ขอ นางพิมรู้เข้าก็ร้อนใจ ขวนขวายให้สายทองไปหาเณรแก้วที่วัดป่าเลไลย์อีกครั้ง ครั้นทราบว่าจะเณรแก้วหนีไปอยู่วัดแคแล้ว ก็ตามไปพบและเล่าเรื่องที่ขุนช้างมาสู่ขอให้ฟัง รวมถึงขอให้คิดแก้ไข คำวันนั้นเณรแก้วจึงลาอาจารย์สึก แม้อาจารย์จะทัดทานก็ไม่อาจยับยั้งได้ หลังจากสึกแล้ว พลายแก้วได้เดินทางไปหานางพิม และได้เสียดกับ “สายทอง” ในคราวเดียวกันนี้ด้วย พอรุ่งเช้า พลายแก้วจึงรีบกลับไปกาญจนบุรี เพื่อขอให้นางทองประศรีมาสู่ขอนางพิมกับนางศรีประจัน นางศรีประจันยอมยกให้แต่โดยดี จึงได้แต่งงานกันตามประเพณี และมีขุนช้างเป็นเพื่อนเจ้าบ่าว

พลายแก้วอยู่กับนางพิมได้เพียงสองวัน ทางกรุงศรีอยุธยาที่ทราบข่าวศึกว่าเชียงใหม่เข้ารุกรานและตีได้เมืองเชียงทอง ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระพันวษาจึงทรงมีรับสั่งถามหาเชื้อสายของขุนไกร เพื่อจะให้ยกทัพไปตีเชียงทองคืน ขุนช้างซึ่งขณะนั้นรับราชการอยู่ เห็นเป็นโอกาสที่จะกำจัดพลายแก้ว จึงกราบทูลไปว่าขุนไกรมีบุตรชายชื่อพลายแก้ว มีวิชาอาคมดี ขณะนี้มีเมียอยู่เมืองสุพรรณ สมเด็จพระพันวษาจึงโปรดให้หาพลายแก้วเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา แล้วแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพไปรบศึกเชียงทอง พลายแก้วจึงต้องพراقจากนางพิม แต่ก่อนจะยกทัพไปพลายแก้ว นางพิม และนางทองประศรีได้ปลุกต้นโพธิ์ไว้คนละต้น อธิษฐานว่าถ้าหากใครเป็นอันตราย ก็ขอให้ต้นโพธิ์สำแดงกลางให้เห็นประจักษ์

ครั้นกองทัพกรุงศรีอยุธยาไปถึงเมืองเชียงทอง พระยาเชียงทองทรงวานให้พระสังฆราชออกมาแจ้งข่าวแก่พลายแก้ว ว่าเหตุที่ต้องทรงอ่อนน้อมต่อเมืองเชียงใหม่นั้นก็เพียงเพื่อรักษาเมืองไว้ มิได้มีใจออกห่างจากกรุงศรีอยุธยา ทราบดังนั้น พลายแก้วจึงนบเนะผ่านพระสังฆราช ให้ทัพเชียงทองช่วยตีขนาบทัพเชียงใหม่ เมื่อได้ชัยชนะและได้เมืองเชียงทองคืนแล้ว พลายแก้วก็ยกติดตามทัพเชียงใหม่ไปจนถึงเมืองลำปาง ลำพูน และตั้งค่ายอยู่ที่บ้านจอมทอง แต่ด้วยพลายแก้วกับไพร่พลมิได้เบียดเบียนข่มเหงชาวบ้าน แสนคำแมน กับนางศรีเงินยวง จึงยกลูกสาวชื่อ “ลาวทอง” ให้แก่พลายแก้วเพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณ

ฝ่ายเมืองสุพรรณ เมื่อพลายแก้วยกทัพไปแล้วไม่นานนัก นางพิมก็ล้มเจ็บ ขร้าวตาจู้ วัดป่า เลไลย์ จึงให้เปลี่ยนชื่อเสียใหม่เป็น “วันทอง” เพื่อสะเดาะเคราะห์ จึงหาไข่ ฝ่ายขุนช้างซึ่งยังมีใจปรารถนาจะได้วันทองเป็นเมีย จึงทำกลอุบายขุดกระดูกศพตายนำมาใส่หม้อใหม่ ให้ยายกลอยกับยายสาหลอกว่าเป็นกระดูกของพลายแก้วที่ไปทัพแล้วเกิดพลาดท่าตายลง บ่าวไพร่ซึ่งรอดตายกลับมา ต่างก็ติดคุกอยู่ในกรุงศรีอยุธยาหมด ยายกลอยกับยายสาจึงชวนางศรีประจันและวันทองต่อว่า ตามกฎหมายนั้นเมื่อศพไปทัพพ่ายแพ้ตายลง เมียจะต้องตกไปเป็นม่ายหลวง ขอให้คิดบายเบี่ยงยกวันทองให้เป็นเมียขุนช้างเสียก่อน จะได้พอมีทางรอด นางศรีประจันเชื่อคำขู่ จึงยอมยกวันทองให้ขุนช้าง รวมทั้งเร่งให้ปลุกเรือนหอแต่งงานกันโดยเร็ว

วันทองไม่เชื่ออุบายดังกล่าวของขุนช้าง จึงไปหาขร้าวตาจู้ ท่านขร้าวทำนายว่าพลายแก้วยังไม่ตาย หน้าซำยังมีชัยชนะจะกลับมาในเร็ววัน วันทองกลับมาบอกนางศรีประจัน แต่นางศรีประจันไม่เชื่อ วันทองจึงขอไปดูต้นโพธิ์ธรรมาฐานที่ได้ปลุกไว้ ขุนช้างแอบรู้ความเข้า จึงลอบไปทำร้ายต้นโพธิ์เสียก่อน ครั้นวันทองกับนางศรีประจันไปถึง ก็เห็นต้นโพธิ์ของพลายแก้วเหี่ยวเฉาใบร่วงอยู่ แม้กระนั้นวันทองก็ยังไม่ปลงใจจะแต่งงานกับขุนช้าง นางศรีประจันต้องทำอุบายหลอกวันทองว่าจะเรือเรือนหอไปถวายวัดกลาง เพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้พลายแก้ว วันทองจึงยอมให้เรือนางศรีประจันจึงให้ขุนช้างปลุกเรือนหอขึ้นใหม่ในที่เดียวกันนั้น

ต่อมานางทองประศรีเดินทางมาเยี่ยมวันทอง ทราบว่านางศรีประจันจะยกวันทองให้ขุนช้าง จึงกล่าวห้าม เพราะไม่เชื่อว่าลูกชายของตนจะเสียทัพ นางศรีประจันไม่เชื่อฟัง นางทองประศรีจึงไปแจ้งความไว้แก่พันโชติกำนันแดงให้เป็นพยาน แล้วเดินทางกลับไปกาญจนบุรี ฝ่ายนางศรีประจันเห็นว่าวันทองไม่ยินยอมแต่งงานกับขุนช้าง ก็เหมือนตีบังคับจนวันทองสุดที่จะทัดทานได้ จำต้องเข้าพิธีแต่งงานกับขุนช้าง แต่ถึงกระนั้นก็ยัง ไม่ยอมเข้าหอ รออยู่ถึงเจ็ดวัน

พลายแก้วเมื่อมีชัยชนะกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระพันวษาโปรดแต่งตั้งให้เป็น “ขุนแผนแสนสะท้าน” คุมไพร่ห้าร้อย มีหน้าที่รักษาเขตแดนทางเมืองกาญจนบุรี จากนั้นจึงกราบทูลลาลงเรือกลับมายังเมืองสุพรรณ เมื่อพบกับวันทอง วันทองจึงเล่าเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นให้ฟัง ขุนแผนโกรธชกดาบจะขึ้นไปฆ่าฟันขุนช้างเสีย แต่ลาวทองซึ่งนั่งอยู่ในเรือออกมาห้ามไว้ จึงเกิดเรื่องหึงหวงกันขึ้นระหว่างวันทองกับลาวทอง จนวันทองน้อยใจกล่าวถ้อยคำก้าวร้าวขุนแผนขึ้น

ขุนแผนโกรธจึงพาลาวทองไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี ทิ้งวันทองวันไว้ที่เมืองสุพรรณ เมื่อขุนแผนจากไปแล้วเช่นนี้ วันทองไม่ที่พึ่ง จึงถูกนางศรีประจันบังคับส่งให้ขุนช้างขึ้นใจในที่สุด

อยู่มาได้ 2 วัน ขุนแผนหวนคิดถึงวันทอง จึงสะกดผู้คนและลอบขึ้นเรือนขุนช้าง แต่เมื่อเห็นว่าวันทองเสียตัวเป็นของขุนช้างไปแล้ว ด้วยความโกรธจึงมัดขุนช้างกับวันทองติดกันไว้ แล้วลงจากเรือนกลับไปขึ้นม้า ทำทีให้บ่าวไพร่เรียกว่าขุนแผนกลับมา เพื่อทำประจานให้วันทองกับขุนช้างได้รับความอับอาย ขุนช้างเกรงกลัวขุนแผนก็ออกมาอ่อนวอนขอโทษ ขุนแผนจึงให้ตามตัวผู้รู้เห็นเป็นใจมาบอกกล่าวแก่กำนันแล้วก็กลับไป

ต่อมา สมเด็จพระพันวษาโปรดให้ขุนช้างกับขุนแผนเข้าไปฝึกหัดราชการกับพระหมื่นศรีในกรุงศรีอยุธยา ครั้นถึงเวรขุนแผน ก็เกิดเหตุบังเอิญลาวทองเป็นไข้หนัก ขุนแผนจึงจำต้องฝากเวรไว้กับขุนช้างเพื่อเดินทางกลับไปเฝ้าไข้ลาวทอง รุ่งขึ้น สมเด็จพระพันวษาเสด็จออก และมีรับสั่งถามถึงขุนแผน ขุนช้างเห็นเป็นโอกาสจะกำจัดขุนแผนเพื่อมิให้มีโอกาสแก้แค้นที่ตนชิงวันทองมาครอง จึงกราบทูลว่าขุนแผนละทิ้งหน้าที่ราชการ ลอบปีนกำแพงวังหนีออกไปหาเมีย สมเด็จพระพันวษาได้ฟังดังนั้นก็ทรงกริ้วเป็นอันมาก สั่งลงโทษห้ามขุนแผนเฝ้าและเข้ากรุงอีก ให้ออกตระเวนด่านอยู่ชายแดนเท่านั้น และให้ส่งลาวทองมากักขังไว้ ณ โรงเสด็จ ภายในพระราชวัง

การที่ขุนช้างกระทำเช่นนี้ ทำให้ขุนแผนคิดแค้นอย่างสาหัส จึงคิดจะชิงวันทองกลับคืนมาเป็นของตนอีกครั้ง แต่ด้วยเกรงว่าหากขุนช้างนำเรื่องไปทูลสมเด็จพระพันวษา และทรงส่งกองทัพออกติดตาม ตนจะมิสามารถสู้ได้ ขุนแผนจึงตัดสินใจออกเสาะหาของวิเศษ 3 สิ่ง ได้แก่ กุมารทองดาบ และม้าวิเศษ เพื่อใช้ในการต่อสู้

ขุนแผนท่องเที่ยวไปจนถึงช่องโจรของหมื่นหาญ ซึ่งมีเมียชื่อนางศรีจันทร์ และมีลูกสาวชื่อ “บัวคลี” มีลูกน้องอยู่ยงคงกระพัน 20 คน ขุนแผนเห็นลักษณะบัวคลีก็ถูกใจ จึงไปฝากตัวขออยู่กับหมื่นหาญ วันหนึ่งหมื่นหาญชวนขุนแผนไปล่าวัวกระทิง ขุนแผนได้ช่วยชีวิตหมื่นหาญให้รอดพ้นจากถูกวัวกระทิงขวิดตาย หมื่นหาญและนางศรีจันทร์ จึงตอบแทนบุญคุณด้วยการยกบัวคลีให้เป็นเมียของขุนแผน ครั้นอยู่มาหมื่นหาญเห็นว่าขุนแผนมีวิชาอาคมดีกว่าตน จึงคิดที่จะกำจัดเสีย โดยให้บัวคลีลอบวางยาพิษลงในอาหาร แต่โหงพราษที่ขุนแผนเลี้ยงไว้ได้กระซิบบอกให้รู้ตัวเสียก่อน ขุนแผนจึงทดลองปั้นข้าวโยนให้กากิน กาก็ตกลงมาตายต่อหน้า เห็นดังนั้น ขุนแผนจึงตำรายาขอ

ลูกในท้องของบัวคลี ด้วยไม่รู้ในอุบาย บัวคลีจึงออกปากยกให้ พอบัวคลีหลับ ขุนแผนก็ผ่าท้อง นำเอาลูกไปทำ “กุมารทอง” ที่โบสถ์วัดร้าง หมิ่นหาญตามไปทัน จึงเกิดต่อสู้กัน หมิ่นหาญสู้ไม่ได้ ต้องวอนขอชีวิตไว้ ขุนแผนเห็นว่าเป็นผู้เคยมีบุญคุณกับตนจึงปล่อยไป

เมื่อกลับมาถึงบ้านแล้ว ขุนแผนก็หาเหล็กเนื้อดีมาตีดาบ ขณะลองดาบเกิดพยับฝน ฟ้าร้อง และฟ้าผ่า ขุนแผนจึงตั้งชื่อดาบเล่มนี้ว่า “ฟ้าพืน” ตามนิมิตที่ปรากฏ ต่อมาไม่นาน ขุนแผนได้ฆ่าลักษณะดีตัวหนึ่งชื่อว่า “สีหมอก” เมื่อขุนแผนมีดาบฟ้าพืนเป็นอาวุธ มีม้าสีหมอกเป็นพาหนะ และมีกุมารทองเป็นคู่ใจแล้ว คืนวันหนึ่ง ขุนแผนจึงลอบไปยังเรือนขุนช้าง สะกดผู้คนบนเรือนให้หลับไหล แล้วเที่ยวหาห้องของวันทอง แต่กลับไปพบเข้ากับ “แก้วกิริยา” ลูกสาวของพระยาสุโขทัย ซึ่งบิดานำมาขายจัดเงินไว้กับขุนช้างเสียก่อน ขุนแผนจึงได้แก้วกิริยาเป็นเมีย และให้เงินนางไว้ได้ตัว จากนั้นจึงไปปลุกวันทองแล้วพาหนีไปจากบ้านของขุนช้าง

ฝ่ายขุนช้างตื่นขึ้นรู้ว่าวันทองถูกลักพาตัว จึงพาพวกฟ้องบ่าวไพร่ออกติดตามขุนแผนไปทันกันในป่า ขุนช้างกับพวกสู้ขุนแผนไม่ได้ จึงนำเรื่องขึ้นกราบทูลสมเด็จพระพันวษา กล่าวโทษว่า ขุนแผนเป็นกบฏซ่อนศุมไพร่พลไว้เป็นอันมาก และลักเมียลักทรัพย์ของตนไป สมเด็จพระพันวษา จึงตรัสสั่งให้จมื่นศรีจมีน ไวยเป็นแม่ทัพ ขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทราเป็นปีกซ้ายและปีกขวา ยกทัพออกไปตามตัวขุนแผนกลับมา หากไม่ยอมโดยดีก็ให้จับตาย กองทัพติดตามขุนแผนไปจนถึงป่าห้วยจระเข้สามพัน ด้วยขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทราค่าประจានถึงบิถามารดาของขุนแผน เข้า ขุนแผนจึงบันดาลโทสะฆ่าขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทราตาย จมื่นศรีจมีน ไวยจึงกลับมากราบทูลให้ทรงทราบ สมเด็จพระพันวษาทรงกริ้ว และมีรับสั่งให้ส่งหมายถึงทุกเมือง ทุกด่าน ให้จับขุนแผนกับวันทองจำส่งมายังกรุงศรีอยุธยา ขุนแผนกับวันทองจึงจำต้องหลบซ่อนตัวอยู่ในป่า

ทั้งสองระหกระเหินตรากตรำอยู่จนกระทั่งวันทองมีท้องแก่ใกล้คลอด ขุนแผนสงสารวันทอง เกรงว่าจะต้องคลอดลูกเสียกลางป่า จึงตัดสินใจพากันเข้าหาพระพิจิตร เข้าเมืองพิจิตร ทั้งพระพิจิตรและนางบุษบา ต่างก็รักใคร่เอ็นดูขุนแผนกับวันทองเหมือนดังลูกของตน ต่อมาขุนแผนเกรงว่าพระพิจิตรจะพลอยเดือดร้อน มีความผิดฐานปิดบังคนโทษไว้ จึงปรึกษากันขอให้พระพิจิตรทำบอกส่งตัวเข้ามากรุงศรีอยุธยา โทษก็คงจะเบาบางลง พระพิจิตรจึงมีใบบอกกราบทูลส่งขุนแผนกับวันทองมายังกรุงศรีอยุธยา ก่อนออกเดินทาง ขุนแผนได้ฝากม้าสีหมอกไว้กับพระพิจิตร และนำดาบฟ้าพืนฝังไว้ที่โพรงต้นไม้ ในป่าระหว่างทาง ที่บ้านดาบกำธน

เมื่อเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา แก้วกิริยาซึ่งได้ไถ่ตัวออกจากบ้านขุนช้าง แล้วมาพักอาศัยหาเลี้ยงชีพด้วยการขายหมากบุนหรีและของชำอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จึงได้พบกับขุนแผนและวันทองเข้า ครั้นจมีนศรีนำขุนแผนและวันทองเข้าเฝ้ากราบทูลเรื่องราวต้นสายปลายเหตุให้ทรงทราบแล้ว สมเด็จพระพันวษาก็คลายความพิโรธ พระราชทานโทษที่ฆ่าขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทรา แล้วรับสั่งให้ขุนช้างกับขุนแผนผู้ความกัน เมื่อถูกขุนพิจารณาคดีแล้ว ตัดสินให้ขุนแผนชนะความ และได้วันทองคืน ส่วนขุนช้างนั้น ถูกขุนพิพากษาว่ามีโทษถึงตาย ถ้าขุนแผนคุมแก่น จะให้ฆ่าเสียก็ ตามอหังสา แต่ถ้ายกกรงกลัวบาปกรรม ก็ให้ปรับไหม ขุนแผนมิได้คิดจองเวร ขุนช้างจึงเพียงแต่ถูกปรับไหมเท่านั้น

เมื่อขุนแผนชนะความแล้ว จึงพาวันทองกับแก้วกิริยามาอาศัยอยู่ที่บ้านจมีนศรี อยู่มาไม่นาน ขุนแผนนึกถึงลาวทองซึ่งถูกกักขังอยู่ที่โรงสะดึง ในพระราชวัง จึงขอร้องให้จมีนศรีกราบทูลขอพระราชทานโทษให้แก่ลาวทองด้วย จมีนศรีทัดทานเท่าใดก็ไม่ฟัง ครั้นจมีนศรีกราบทูล สมเด็จพระพันวษาก็ทรงกริ้ว เห็นว่าขุนแผนคิดกำเริบ จึงรับสั่งให้เอาขุนแผนไปจองจำไว้ในคุก แก้วกิริยาจึงติดตามเข้าไปปรนนิบัติขุนแผนที่อยู่ในคุกด้วย ส่วนวันทองซึ่งกำลังท้องแก่ คงอาศัยอยู่ที่บ้านจมีนศรีตามเดิม วันหนึ่งวันทองออกจากบ้านไปเยี่ยมขุนแผน ขุนช้างให้บ่าวไพร่มาดักจูดพาวันทองไปสุพรรณ วันทองจึงไปคลอดลูกชายที่บ้านขุนช้าง แล้วให้ชื่อตามวงศ์ขุนแผนว่า “พลายงาม”

ด้วยขุนช้างทราบข่าวพลายงามเป็นลูกของขุนแผน ก็หมองใจคิดกำจัดอยู่ตลอดเวลา จนพลายงามอายุได้ 10 ขวบ วันหนึ่งขุนช้างล่องลงพลายงามเข้าไปในป่า แล้วทุบตีบีบจนูกเอาขนไม้ทับไว้หมายจะฆ่าให้ตาย เผลอญพวกผีพรายของขุนแผนเข้าช่วยเหลือไว้ แล้วไปเข้าฝันบอกวันทองให้รู้ วันทองตามไปพบ จึงเล่าเรื่องให้พลายงามฟัง แล้วบอกว่ามีย่าชื่อทองประศรีอาศัยอยู่ที่กาญจนบุรี พลายงามจึงลาวันทองเดินทางไปอยู่กับย่า นางทองประศรีก็เลี้ยงดูพลายงามไว้ แล้วพาไปเยี่ยมขุนแผน ขุนแผนจึงฝากฝังให้พลายงามเรียนหนังสือ และให้หมั่นศึกษาดำรับตำราของตนที่มีอยู่กับนางทองประศรี ครั้นพลายงามอายุได้ 13 ปี นางทองประศรีได้จัดพิธีโกนจุก และพาพลายงามมาฝากไว้กับจมีนศรี จมีนศรีจึงพาเข้าเฝ้า ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก

ต่อมา เกิดศึกระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองเชียงใหม่ ศึกรั้งนี้เกิดขึ้นเพราะพระเจ้าเชียงใหม่ทราบข่าวว่า “นางสร้อยทอง” ธิดาเจ้าเมืองล้านช้างมีรูปโฉมงดงาม ใครจะได้มาเป็นพระสนม จึงมอบหมายให้ท้าวกรุงกาฬกับแสนตรีเพชรกล้าเป็นทูตนำสาส์น พร้อมด้วยเครื่องราช

บรรณาการไปสู่ขอพระธิดาของพระเจ้าล้านช้าง แต่พระเจ้าล้านช้างไม่ยินยอม ทั้งให้คืนเครื่องราชบรรณาการ พระเจ้าเชียงใหม่ทรงกริ้วมาก มีรับสั่งให้กวนมหาปาดไปสืบข่าวในเมืองล้านช้าง ก็ทราบว่าเป็นอีก 15 วัน พระเจ้าล้านช้างจะส่งนางสร้อยทองลงมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งกองทัพ ให้แสนตรีเพชรคล้ายยกไปคอยดักรับนางสร้อยทองระหว่างทาง แสนตรีเพชรคล้ายจึงนางสร้อยทองได้ และจับพระทัยน้ำขุนนางฝ่ายอยุธยา กับกึ่งกำกงขุนนางฝ่ายล้านช้าง ไปถวายพระเจ้าเชียงใหม่ให้จงจำไว้ และทรงคาดการณ์ว่าในไม่ช้าคงมีศึกกระหนาบมาทั้งทางล้านช้างและทางกรุงศรีอยุธยา จึงตัดสินใจให้กรุงศรีอยุธยาบุกก่อน เพราะหากสามารถชนะกรุงศรีอยุธยาได้ ทางล้านช้างก็คงจะมิกำลังทัพมาต่อตีอีก พระเจ้าเชียงใหม่จึงมีพระราชสาส์นมาทำทนายยังกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระพันวษา โปรดให้หาผู้อาสาทำกองทัพไปรบ แต่ไม่มีผู้ใดอาสา พलयงมเห็นเป็นโอกาส จึงได้แสดงวิชาอาคมสามารถจนเป็นที่พอใจมื่นศรีแล้ว มื่นศรีจึงพาพलयงมเข้าเฝ้าทูลอาสา ก็ทรงโปรดให้พलयงมเป็นแม่ทัพยกไป พलयงมกราบทูลขอพระราชทานโทษขุนแผน ให้ไปเป็นที่ปรึกษากองทัพด้วย สมเด็จพระพันวษา ก็โปรดพระราชทานให้ ขุนแผนจึงกราบทูลขอนักโทษที่ถูกจองจำอยู่ในคุกด้วยกันอีก 35 คน ไปช่วยตีเชียงใหม่ นอกจากนั้น ยังได้โปรดให้ลาวทองพันโทออกจากวังในคราวนี้ด้วย เมื่อขุนแผนจะไปทัพ ได้ให้คนไปรับนางทองประศรีมาอยู่กับลาวทองและแก้วกิริยา ซึ่งมีครรภ์แก่ใกล้คลอด ณ บ้านวัดตะไกร ในกรุงศรีอยุธยา ครั้นได้ฤกษ์ที่ขุนแผนกับพलयงมจะกรีธาทัพออกจากกรุงศรีอยุธยา แก้วกิริยาก็คลอดบุตรชาย จึงให้ชื่อว่า “พलयงมพล”

ฝ่ายขุนแผนกับพलयงมเดินทางจากวัดใหม่ไชยชุมพล ไปจนถึงบ้านดาบงธนู ขุนแผนจึงจุดเอาดาบฟ้าฟื้นที่ฝังไว้ แล้วเดินทัพต่อไปจนถึงเมืองพิจิตร แวะเยี่ยมคารวะพระพิจิตรและนางบุษบา รวมถึงรับม้าสีหมอกไปทัพด้วย ฝ่ายพलयงม ได้พบกับ “ศรีมาลา” ลูกสาวของพระพิจิตรกับนางบุษบา ก็เกิดมีความรักต่อกัน พलयงมจึงลอบเข้าหาศรีมาลา และได้เสียกันก่อนวันจะเคลื่อนทัพ ขุนแผนรู้เข้า จึงลอบขอศรีมาลาให้พलयงมไว้เสียก่อน โดยกำหนดว่าเมื่อเสร็จศึกแล้วจะกลับมาทำพิธีแต่งงาน

ครั้งเดินทัพไปถึงเชียงใหม่ ขุนแผนกับพลายงามสะกดผู้คุม แก่พระทัยน้ำและกิ่งกำกม พร้อมทั้งทหารอยุธยาและล้านช้างออกมาได้แล้ว พระทัยน้ำจึงช่วยกันรบเชียงใหม่ ทัพกรุงศรีอยุธยาได้ชัยชนะ สามารถฆ่าตัวกรุงกาฬกับแสนตรีเพชรกล้าและแม่ทัพรองได้ ขุนแผนกับพลายงามจึงปรึกษากันรอบสะกดเข้าเมืองเชียงใหม่ในเวลากลางคืน เข้าไปจนถึงที่บรรทมของพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ขอชีวิต และอ่อนน้อมยอมขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา พร้อมทั้งมอบนางสร้อยทองคืนถวายสมเด็จพระพันวษาด้วย

เมื่อขุนแผนกับพลายงามชนะศึก ก็แจ้งเรื่องมายังกรุงศรีอยุธยา จึงมีรับสั่งให้ยกทัพกลับ ขุนแผนนำพระเจ้าเชียงใหม่กับมเหสีคือ นางอัปสร และธิดาคือ “สร้อยฟ้า” ลงมาด้วย สมเด็จพระพันวษา ทรงพิจารณาความชอบ โปรดให้แต่งตั้งขุนแผนเป็นที่ “พระสุรินทรภักไชยมโหฬารย์ภักดี” รั้งเมืองกาญจนบุรี ตั้งพลายงามเป็น “จมีนไวยวรรณ” หัวหมื่นหมาดเล็กฝ่ายขวา และพระราชทานรางวัลให้แก่ทหารอาสาทั้ง 35 คน ส่วนพระทัยน้ำมีความผิดที่เสียทัพ แต่ได้ช่วยขุนแผนรบชนะเป็นความชอบลบล้างโทษ จึงเพียงแต่ถูกถอดยศลงเป็นไพร่เฝ้าประตู

ด้านเมืองเชียงใหม่ นั้น สมเด็จพระพันวษาทรงพิจารณาเห็นว่า เดิมเป็นนครอิสระ มิได้ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา จึงไม่นับว่าเป็นกบฏ และบัดนี้พระเจ้าเชียงใหม่ก็อ่อนน้อมโดยดีแล้ว จึงพระราชทานโทษไม่ประหารชีวิต โปรดให้กลับไปครองเมืองเชียงใหม่ตามเดิม และพระราชทานครอบครัวที่กวาดต้อนมาให้คืนกลับไปด้วย พระเจ้าเชียงใหม่จึงทูลถวายสร้อยฟ้าแก่สมเด็จพระพันวษา สมเด็จพระพันวษาคัดสินพระทัยพระราชทานสร้อยฟ้าแก่จมีนไวยวรรณ ส่วนนางสร้อยทองนั้น ทรงแต่งตั้งเป็นพระสนม ครั้นขุนแผนกราบทูลให้ทรงทราบว่ามีจมีนไวยวรรณมีคู่อยู่แล้วคือศรีมาลา ลูกพระพิจิตรและนางบุษบา สมเด็จพระพันวษา ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้นำศรีมาลา ลงมาแต่งงานกับจมีนไวยวรรณพร้อมกับสร้อยฟ้าด้วย

ถึงวันแต่งงานจมีนไวยวรรณ วันทองและขุนช้างมาร่วมงานด้วย ขุนช้างกินเหล้าเมามาจนเกิดวิวาทกับจมีนไวยวรรณขึ้น จมีนไวยวรรณเกิดบันดาลโทสะทำร้ายขุนช้าง ขุนช้างจึงเข้าเฝ้าถวายฎีกากล่าวโทษ ฝ่ายจมีนไวยวรรณจึงฟ้องทวน ว่าขุนช้างคิดฆ่าตนตั้งแต่เมื่อครั้งยังเป็นเด็ก ขุนช้างปฏิเสธข้อกล่าวหา โดยขอพิสูจน์ดำเนินถวาย ขุนช้างคำแพ้งถึง 2 ครั้ง สมเด็จพระพันวษาทรงกริ้วและรับสั่งให้นำขุนช้างไปประหารชีวิต วันทองต้องมาอ่อนวอนขอจมีนไวยวรรณ ให้ช่วยกราบทูลขอพระราชทานโทษแก่ขุนช้าง ด้วยเห็นแก่มารดา จมีนไวยวรรณจึงกราบทูล ก็โปรดพระราชทาน

โทษขุนช้าง ต่อมาจมน้ำไวยวรรณกลอบสะกดขึ้นเรือนขุนช้าง อ่อนวอนให้วันทองมาอยู่ที่บ้านของตน ด้วยหวังจะให้คืนดีกับขุนแผน ขุนช้างขัดเคืองมากจึงไปขวางทางเสด็จ ลอยคอดวายุฎีกาขณะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคกลับจากประพาสบึง สมเด็จพระพันวษาทรงกริ้ว ตรัสสั่งให้เขียนขุนช้าง 30 ที แต่ก็โปรดให้รับฟ้องไว้

ฝ่ายขุนแผนทราบข่าวว่าวันทองมาอยู่ที่บ้านจมน้ำไวยวรรณจึงมาหา วันทองเกรงจะมีความผิดที่ถูกคนนั้นลักไปคนนี้พามา จึงไม่ยอมปรองดองด้วยขุนแผน ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพันวษาโปรดให้ไต่สวนคดีตามฎีกาของขุนช้าง แล้วโปรดให้วันทองซึ่งเป็นคนกลางตัดสินใจว่าจะเลือกอยู่กับฝ่ายใด แต่ด้วยความกลัวว่าจะตอบไม่เป็นที่ถูกพระทัย วันทองจึงทูลตอบไปเป็นกลางๆ ว่าตามแต่จะโปรดตัดสิน สมเด็จพระพันวษาเข้าพระทัยคิด คิดว่าวันทองคิดจะครองทั้งสองชาย จึงตรัสปรึกษา แล้วรับสั่งให้นำไปประหารชีวิตเสีย เมื่อถึงตะแลงแกงแล้ว จมน้ำไวยวรรณตัดสินใจกลับไปเฝ้ากราบทูลขอพระราชทานโทษ สมเด็จพระพันวษาก็ทรงโปรดยกโทษพระราชทาน จมน้ำไวยวรรณจึงรีบขี้นายกชงขาวกลับมา แต่ด้วยพระยายมราชเข้าใจผิดคิดว่ามีรับสั่งมาเร่ง จึงให้ลงดาบประหาร นางวันทองจึงต้องสิ้นชีวิตไป

ฝ่ายสร้อยฟ้าและศรีมาลา เมียทั้งสองของจมน้ำไวยวรรณ อยู่ด้วยกันมากก็มีเรื่องวิวาทหึงหวงกันอยู่เสมอๆ เพราะจมน้ำไวยวรรณแสดงความรักศรีมาลามากกว่า สร้อยฟ้าจึงลอบไปหาเถรขวาดเพื่อทำเสน่ห์ให้จมน้ำไวยวรรณหลงรัก จมน้ำไวยวรรณก็หลงเสน่ห์และเขียนดีศรีมาลา พลายชุมพลเข้าช่วยข้างศรีมาลา ก็พลอยถูกจมน้ำไวยวรรณตีไปด้วย ด้วยความน้อยใจ พลายชุมพลจึงหนีไปกาญจนบุรี แล้วเล่าเรื่องให้ขุนแผนและแก้วกิริยาฟัง จากนั้นจึงเดินทางไปหาตายายที่เมืองสุโขทัย โดยมีกุมารทองไปเป็นเพื่อน ขุนแผนรู้ความแล้วก็รีบมายังกรุงศรีอยุธยา หมายถึงแก้เสน่ห์ส่วนศรีมาลาก็ใช้อ้ายทิดไปแจ้งแก่พระพิจิตรและนางบุษบา ว่าตนป่วยให้รับลงมาเยี่ยม

ทั้งสองฝ่ายมาถึงพร้อมกัน พระพิจิตรและนางบุษบาทราบเรื่อง จึงต่อว่าจมน้ำไวยวรรณด้วยขุนแผนมั่นใจว่าจมน้ำไวยวรรณต้องเสน่ห์ยาแฝด เพราะหน้าตามัวหมอง ให้เอากระจกมาส่องดูรูปรอยที่ทำเสน่ห์ แต่นางทองประศรีเห็นเป็นเรื่องเล่นกล จึงเข้าข้างจมน้ำไวยวรรณและคำขุนแผน จมน้ำไวยวรรณเองก็กล่าวล่ำเลาะถึงความหลังครั้งที่ตนได้กล่าวทูลขอพระราชทานโทษให้ขุนแผนออกจากคุก ทำให้ขุนแผน โกรธมากถึงกับกล่าวตัดพ้อตัดลูก และทวงดาบฟ้าฟื้นคืนแล้วกลับไป

กาญจนบุรี แต่ยังคงคิดค้นหมายจะฆ่าจมีน ไวยวรรณากอยู่ ส่วนพระพิจิตรและนางบุษบาที่จำต้องกลับไปยังบ้านเมืองของตน

พลายชุมพลเมื่อขึ้น ไปอยู่กับตายายที่สุโขทัยแล้ว ก็บวชเป็นเณรเรียนหนังสือทั้งขอมและไทย ตลอดจนได้วิชาจากลานทองขอมคำคืน วันหนึ่งระลึกถึงเหตุที่ทำให้ตนต้องหนีจากยามา จึงผูกหุ่นยักษ์ให้ถือหนังสือไปหาขุนแผนที่กาญจนบุรี ขุนแผนได้รับแล้วก็ตอบนัดหมายกับพลายชุมพล พลายชุมพลจึงสึกจากเณร และได้ “ม้ากะเลียว” กับ “ดาบชนีไพร่” ของตา แล้วเดินทางจากสุโขทัย มาทำพิธีผูกหุ่นพยนต์เป็นกองทัพ ปลอมตนเป็นมอญใหญ่ชื่อ “สมิงมัตรา” คุมทัพหุ่นยกลงมาถึงตำบลเดิมบาง

สมเด็จพระพันวษาทรงทราบข่าวศึก ก็โปรดให้ขุนแผนยกทัพออกไปต่อต้าน ขุนแผนแกล้งทำเป็นแพ้ให้พลายชุมพลจับตัวไป ด้วยหมายจะให้จมีน ไวยวรรณากอาสาออกมารบ แล้วเคลื่อนพลมาตั้งค่ายอยู่ที่ตาลาน แขวงอยุธยา สมเด็จพระพันวษาก็ให้จมีน ไวยวรรณากออกไปรบแก้แค้นแทนบิดา ระหว่างเดินทางมา วันทองซึ่งตายไปแล้ว ด้วยความเป็นห่วงลูกกลัวว่าจะถูกขุนแผนฆ่าตาย จึงปรากฏตัวเป็นเปรตมาห้ามทัพ แต่ก็ไม่ว่าจะยับยั้งจมีน ไวยวรรณากไว้ได้

เมื่อกองทัพจมีน ไวยวรรณากเข้ารบพุ่งกับพลายชุมพลซึ่งปลอมเป็นมอญ ขณะเข้ารบคิดพันจมีน ไวยได้ทราบว่าเป็นขุนแผนและพลายชุมพลปลอมตัวมา จึงรีบหนีกลับมาเฝ้าสมเด็จพระพันวษาเพื่อกราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสใช้ให้ศรีมาลาออกไปบอกขุนแผนและพลายชุมพลเข้ามา ขุนแผนจึงเข้ามาเฝ้า และกราบทูลเรื่องจมีน ไวยวรรณากถูกเสน่ห์ให้ทรงทราบ โดยมีพลายชุมพลรับอาสาจับเสน่ห์ และให้จมีนศรีไปเป็นสักขีพยาน

ทั้งสองปลอมตัวเป็นแขกชวา นำเหล่า กัญชา และของมีนเมาต่างๆ ไปมอมเณรชวาซึ่งอยู่ที่วัดพระยาแมน จนเณรชวาเมาพลั้งปากว่าตนเป็นผู้ทำเสน่ห์ให้จมีน ไวยวรรณากหลงรักสร้อยฟ้า พลายชุมพลจึงให้บ่าวไพร่จับมัดแล้วถามถึงสถานที่ฝังรูปฝังรอย เณรชวาไม่ยอมบอกแต่โดยดี พลายชุมพลต้องเอากระบี่ฟันแสบหน้า เณรชวาจึงยอมพาไป จากนั้นจึงนำตัวเณรชวากับเณรจิวมาจองจำขังไว้ที่ทิมตำรวจ ตกกลางคืนดึกสงัด เณรชวากับเณรจิวสร้างเมา สะเดาะโซ่ตรวนหลุด เสกปูนพลูเป็นเณรเณรนอนตายแทนไว้ แล้วแปลงเป็นจระเข้ ให้เณรจิวเป็นลูกเกาะหลังว่ายน้ำหนีไป

สมเด็จพระพันวษา โปรดให้ไต่สวนคดีทำเสน่ห์ ฝ้ายสร้อยฟ้าไม่ยอมรับ ช้ายังกล่าวหา ทวนว่าศรีมาลาเป็นคู่กับพลายชุมพล ทั้งสองฝ่ายต่างไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน จึงโปรดให้สร้อยฟ้า และศรีมาลาลุยไฟเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ สร้อยฟ้าแพ้แก่พิสูจน์ สมเด็จพระพันวษา จึงทรง พิพากษาให้ประหารชีวิต นางทองประศรีเห็นว่าสร้อยฟ้ามีกรรมมาได้ 7 เดือนแล้ว จะพาลูกในท้อง ตายไปด้วย จึงขอให้ศรีมาลากราบทูลขอพระราชทานชีวิตสร้อยฟ้า สมเด็จพระพันวษา ก็โปรด พระราชทานโทษ แต่ให้เนรเทศสร้อยฟ้าไปจากกรุงศรีอยุธยา สร้อยฟ้าจึงต้องเดินทางกลับไป เชียงใหม่ ครั้นเมื่อมาถึงบางแมว ได้พบกับเถรवादและเถรจิวเข้า จึงสมทบกันเดินทางขึ้นไปจนถึง เชียงใหม่ ต่อมาไม่นาน นางศรีมาลาได้ให้กำเนิดลูกชายชื่อ “พลายเพชร” ส่วนนางสร้อยฟ้าก็ให้ กำเนิดลูกชายชื่อ “พลายขง”

ภายหลังจากที่เถรवादและเถรจิวพานางสร้อยฟ้าเดินทางกลับไปถึงเชียงใหม่ เถรवादก็ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นสังฆราชา แต่ด้วยความแค้นที่มีต่อพลายชุมพล เถรवादจึงลาสร้อยฟ้า แปลงร่างเป็นจระเข้ยักษ์ออกอาละวาด เรือมาตั้งแต่เมืองอ่างทองจนถึงหน้าตำหนักแพในกรุงศรี อยุธยา คร่าชีวิตชาวบ้าน วัวควาย รวมถึงหมอจับจระเข้ตายไปเป็นอันมาก พลายชุมพลจึงทูลอาสา ออกจับจระเข้ดังกล่าว จนในที่สุดก็สามารถจับจระเข้เถรवादได้ สมเด็จพระพันวษาทรงมีรับสั่ง ให้ชำระเถรवाद และลงโทษประหารชีวิตในท้ายที่สุด ส่วนพลายชุมพล ทรงตั้งให้เป็นที่ “หลวง นายฤทธิ”

“ประวัติศาสตร์ของวรรณคดี” เรื่องขุนช้างขุนแผน

เมื่อกล่าวถึง “ประวัติศาสตร์ของวรรณคดี” เรื่องขุนช้างขุนแผน ผู้วิจัยสามารถจำแนก ประเด็นที่ควรกล่าวถึง ณ ที่นี้ ออกได้เป็น 4 ส่วนใหญ่ๆ ได้แก่

1. ประเด็นที่ยังคงเป็นข้อถกเถียง เนื่องจากมีความไม่แน่ชัดอยู่มาก

ผู้วิจัยพบว่า ประเด็นซึ่งยังคงเป็นข้อถกเถียงสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ หรือก็คือ ความ เป็นมาของวรรณคดีเรื่องนี้ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 2 ประเด็นหลักๆ คือ “เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงหรือไม่?” และ “คำว่าเสกานั้น มีที่มาอย่างไร?”

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลสาร เรื่อง “ตำนานเสภา” ในส่วนที่ “ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน” ถือเป็นตำรา หรือองค์ความรู้หลักของวงวิชาการไทยปัจจุบัน สำหรับตอบคำถามที่ว่า “เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ เป็นเรื่องจริงหรือไม่?” ซึ่งนักวิชาการ นักวิจัย และนิสิตนักศึกษาต่างพากันเชื่อถือ และอ้างอิงกันเป็นส่วนมาก อาทิ วรรณัทธ์ อักษรพงศ์ (2515); สักดา ปั่นแห่งเพ็ชร (2517); ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร (2527); เสาวลักษณ์ อนันตสานต์ (2527); ดวงมน จิตรจำนงค์ (2528); วัชร รมยนันท์ (2533); คมทวน คันธนู (2541) และ ปริดา นวลประกอบ (2542) เป็นต้น

ในบทพระนิพนธ์ดังกล่าว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลสาร ทรงประทานข้อวินิจฉัยไว้ว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ เป็น “เรื่องจริง” ที่เกิดขึ้นในครั้งกรุงศรีอยุธยา ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: (10)-(11))

... ควรฟังเป็นหลักฐานแต่ว่า มีเค้าเงื่อนว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นเป็นเรื่องจริงเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๓๔ กับ ๒๐๓๒ และอนุโลมต่อมาได้ อีกอย่างหนึ่ง เสภาคงจะเกิดขึ้นภายหลังรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นับด้วยร้อยปี เมื่อขุนช้างขุนแผนเล่ากันจนกลายเป็นนิทานไปแล้ว ถ้าประมาณว่า เสภาเพิ่งจะมีขึ้นในตอนหลังไม่ก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็เห็นจะไม่ผิด...

เหตุที่ทรงเชื่อว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องจริง เนื่องจากทรงนำเรื่องราวที่ปรากฏในวรรณคดี ไปเทียบเคียงกับเหตุการณ์ในพระราชพงสาวดารคำให้การชาวกรุงเก่า “เรื่องสมเด็จพระพันวษา”²⁰ ซึ่งเป็นคำให้การของเฉลยชาวไทยเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เล่าเรื่องราวบ้านเมือง และพม่าจดบันทึกไว้ (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2541: 128) ดังที่ได้ทรงกล่าวไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2545: (9)-(10))

... เรื่องขุนช้างขุนแผนที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าดังกล่าวมานี้ มีหลักฐานที่จะเทียบให้รู้ศักราชได้ว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนเกิดขึ้นเมื่อใด คือในหนังสืออันหนึ่งหนึ่งกล่าวว่า สมเด็จพระพันวษาเป็นพระราชบิดาของพระบรมกุมาร ต่อมากล่าวว่า

²⁰ ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก

พระบรมกุมารเมื่อได้เสวยราชสมบัติ มีมเหสีชื่อศรีสุดาจันทร์ แลนางนี้เมื่อพระราช
 สามีสวรรคตแล้ว จึงราชสมบัติให้แก่ผู้เดียวกับพระราชพงศาวดาร พระบรมกุมาร
 ก็คือสมเด็จพระชัยราชาธิราช สมเด็จพระพันวยานั้นก็คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒
 โดยหลักฐานอันนี้ประมาณว่า ขุนแผนมีตัวอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒
 ระหว่างจุลศักราช ๘๕๓ จน ๘๕๑ ปี และมีเนื้อความประกอบในพงศาวดาร
 เชียงใหม่ว่า ในยุคนั้นพระเมืองแก้วเป็นเจ้าเชียงใหม่ทำศึกกับกรุงศรีอยุธยาอยู่หลาย
 คราว...

นอกจากนี้ ยังทรงวินิจฉัยต่อไปอีก ถึงศักราชที่ปรากฏในตอนต้นของบทเสภา อันนำมาซึ่ง
 ข้อสรุปในท้ายที่สุด ด้วยว่า (กรมศิลปากร, 2545: (10))

... ที่ในต้นหนังสือเสภาตัวเอง ลงศักราชไว้ว่า “ร้อยสี่สิบเจ็ดปี” ถ้าสันนิษฐานว่า
 เดิมเขียนเป็นตัวหนังสือว่า “แปดร้อยสี่สิบเจ็ดปี” ภายหลังตกคำแปด ไปเสีย ถ้าวาง
 จุลศักราช ๘๔๗ เป็นปีขุนแผนเกิด ขุนแผนเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตร
 โลคนาถ อายุได้ ๖ ขวบ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ผ่านพิภพ จึงได้รับราชการใน
 แผ่นดินนั้น คู่ก็เข้ากันได้...

แม้ว่าคำอธิบายดังกล่าว จะได้รับการยอมรับ และนำไปอ้างอิงกันอย่างกว้างขวาง แต่ก็มิ
 อาจกล่าวได้ว่าเป็นคำอธิบายที่ปราศจากข้อถกเถียงโดยสิ้นเชิง อาทิ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ (2541:
 128-129) ผู้เชี่ยวชาญของกรมศิลปากร เป็นผู้หนึ่งซึ่งไม่เห็นด้วยต่อข้อวินิจฉัยดังกล่าว ของสมเด็จพระ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยเสนอบทความเรื่อง “ขุนช้างขุนแผนแต่งเมื่อไร?” กล่าวค้ำว่า
 พระราชพงศาวดารทำให้การชาวกรุงเก่า นั้น เป็นการบอกเรื่องราวย้อนหลังในลักษณะของตำนาน
 ซึ่งลักษณะของเรื่องราวประเภทนี้ไม่อาจที่จะให้ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่ถูกต้องทั้งหมดได้
 เพราะมีลักษณะของการบอกเล่าที่ปนเปกันระหว่างตัวบุคคลหนึ่งไปปนกับเรื่องราวของอีกตัว
 บุคคลหนึ่งเสมอ ปนเปกันระหว่างเรื่องที่เป็นคติความเชื่อกับเรื่องราวจริงๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำ
 บอกเล่าประเภทนี้มักจะละทิ้งเงื่อนไขของเวลา และสถานที่เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ในการสร้างคำ
 บอกเล่านั้นๆ ได้อย่างง่าย

ในที่นี้ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ จึงกล่าวตัดพ้อว่า นี่ถือเป็นความผิดพลาดอย่างยิ่งของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงใช้หลักฐานประเภทนี้มาเป็นข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โดยที่เมื่อทรงพบหลักฐานอื่นที่ไม่สามารถอธิบายได้ ก็ทรงลงความเห็นว่าเป็นข้อมูลที่บกพร่องตลอดจนทำการปรับแก้เพื่อเข้าไปเข้ากันได้กับหลักฐานอันเป็นข้อมูลที่ทรงยึดมั่น เข้าใจว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ดังเช่นที่ทรงเดิมคำว่า แแปด ลงที่หน้าศักราช โดยให้เหตุผลการต่อเติมว่าคงมีการเขียนคัดลอกตกไป

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ กล่าวยืนยันว่า ศักราชร้อยสี่สิบเจ็ดปีตามที่ปรากฏในบทเสภา นั้นถูกต้องแล้ว เพราะศักราชร้อยสี่สิบเจ็ดปีที่เขียนเป็นตัวเลขว่า 147 เป็นตัวเลขจำนวนเดียวกันกับเลขศักราชสุดท้ายที่ปรากฏในตำนานของล้านนา คืออัญชนะศักราชซึ่งกล่าวว่าเป็นศักราชที่ใช้นับเวลาก่อนพุทธศักราช 148 ปี กล่าวคือปีอัญชนะศักราชที่ 148 เป็นปีที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งเป็นปีแรกของการเริ่มนับพุทธศักราชนั่นเอง

ทั้งนี้ การกล่าวว่าศักราช 147 ในเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นอัญชนะศักราชสุดท้ายที่ตรงกับปีที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น มิได้หมายความว่าผู้แต่งเสภาต้องการจะบอกว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ.1 แต่ตัวเลขศักราช 147 นี้เป็นตัวเลขที่คนในสมัยก่อนมีความคุ้นเคย เมื่อนึกถึงเวลาที่เก่าแก่ดึกดำบรรพ์ก็จะนึกถึงตัวเลข 147 นี้เป็นจำนวนแรกที่ติดปากมากกว่าจะเจตนาให้หมายถึงระยะเวลาปีใดปีหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจง

ตัวอย่างสำนวนที่ยังพอรู้จักกันอยู่ ซึ่งบอกเป็นจำนวนตัวเลข แต่มิได้ต้องการให้ความหมายเป็นจำนวนปริมาณที่นับได้เช่นนั้นจริงๆ คือ “โจร 500” ซึ่งมีได้หมายถึงโจรจำนวน 500 คน แต่ให้ความหมายว่ามีจำนวนมากมายหรือมีความชั่วร้ายพอดอย่าง ตัวเลข 147 นี้ ก็มีความหมายในสำนวนเก่าเหมือนกับ 500 ที่ให้คุณค่าดึกดำบรรพ์ มิใช่เป็นจำนวนนับได้ตามปริมาณตัวเลขนั้นจริงๆ

ข้อโต้แย้ง และคำอธิบายของ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผนวกกับข้อสังเกตที่ว่า ความอันปรากฏในพระราชพงศาวดารทำให้การชาวกรุงเก่า ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวอ้างไม่มีตัวละครอื่นใดเลยนอกเหนือจากขุนแผน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคนกรุงศรีอยุธยาจดจำแต่บทบาทของขุนแผน หรือมิฉะนั้น นิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนในยุคแรกๆ ก็เป็น “นิทานศักดิ์สิทธิ์” เพื่อขอพระเกียรติสมเด็จพระพันวษา แล้วยกย่องวีรบุรุษที่เป็นทหารเอกชื่อขุนแผน เท่านั้น นัก

ประวัติศาสตร์ อย่าง สุจิตต์ วงษ์เทศ (2545: 49) จึงสรุปเอาว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ไม่น่าที่จะใช้เรื่องจริง เห็นจะเป็นแต่เพียง “นิทาน” เท่านั้น

หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 6) เป็นอีกผู้หนึ่งที่ไม่เห็นด้วย โดยลงความเห็นว่าเป็นเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ เป็นเรื่องชีวิตของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยา และคงเป็นเรื่องที่เล่ากันแพร่หลายจนไปปรากฏในพระราชพงศาวดารคำให้การชาวกรุงเก่า ซึ่งพม่าให้ทำขึ้นหลังเสียกรุงฯ แก่พม่าแล้ว โดยเรื่องขุนช้างขุนแผน อาจเป็นเรื่อง “นิยาย” ที่เล่าสู่กันฟังมาแต่เดิม แต่มีหลักฐานพอที่จะเชื่อได้ว่า เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่านั้น คนที่กรุงศรีอยุธยา หรือกรุงเก่าฟังนิยายกันมาจนเชื่อว่าเป็นเรื่องจริงเสียแล้ว จึงได้อำเรื่องนี้ไปเล่าให้พม่าฟังในฐานะที่เป็นเรื่องจริง

ในทำนองเดียวกัน คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2551: 151) ก็ตั้งข้อสงสัยว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ ไม่น่าจะมีที่มาจากเหตุการณ์จริงที่เกิดเมื่อราว พ.ศ.2043 แต่เหตุที่เรื่องขุนแผนไปปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารคำให้การชาวกรุงเก่า นั้น น่าจะเป็นว่าเชลยศึกเล่าเรื่องในเสภาแล้วถูกจดบันทึกไว้ในคำให้การ ทั้งนี้ ด้วยเรื่องราวในเสภา นั้น ช่างดูเหมือนเหตุการณ์จริง จนเป็น “เรื่องจริง” สำหรับผู้คน หรืออาจเป็นเพราะว่าผู้ที่บันทึกคำให้การที่อังวะ เข้าใจผิดก็เป็นได้ (คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2551: 144)

อีกประเด็นหนึ่ง ที่มีความเกี่ยวเนื่องกับความเป็นมาของเรื่องขุนช้างขุนแผน อย่างใกล้ชิด และยังคงเป็นข้อถกเถียงซึ่งหาข้อยุติไม่ได้ในปัจจุบัน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 61) ก็คือ ที่มาและความหมายของคำว่า “เสภา”

เช่นเดียวกับประเด็นที่ว่าขุนช้างขุนแผนนี้เป็นเรื่องจริงหรือไม่ ข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับความเป็นมาและความหมายของคำว่า “เสภา” ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประทานไว้ ก็ยังคงถือกันว่าเป็นคัมภีร์ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 64) และครอบคลุมพื้นที่ส่วนมากในวงวิชาการปัจจุบัน ดังเช่นที่ มนตรี ตราโมท อ้างไว้ในหนังสือเรื่อง “การละเล่นของไทย” ในส่วนของเสภา ทรงเครื่อง ว่า (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 61-64)

... คำว่า “เสภา” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ในตำนานเสภา²¹ เป็นใจความว่ามาจากคำว่า “เสวา” ซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต หมายความว่า การบูชาอย่างหนึ่ง และถ้ามีคำประกอบว่า “เสวากากู” ก็หมายความว่า การสวดบูชาเปลี่ยนเป็นทำนองต่างๆ คือเป็นเสียงแข็งบ้าง อ่อนบ้าง โกรธเคืองบ้าง โศกเศร้าบ้าง

อีกนัยหนึ่งภาษาของชาวเมืองมัทราชูร์ “เศรวา” หรือ “หริเศรวา” หมายความว่า เมื่อบูชาพระผู้เป็นเจ้า ขับลำนัาสรรเสริญพระบารมีเทพเจ้าองค์นั้น เข้ากับเครื่องคิดสิติ โทณเป็นจังหวะ ทั้งลักษณะและชื่อที่เรียก คุณก็น่าจะปรับลงได้ว่า เราได้นำแบบแผนมาจากอินเดีย... แต่คำว่า “เสวา” และ “เศรวา” นี้ จะหมายถึงผู้ขับด้วยหรือไม่ มีปรากฏชัด

มีคำสันสกฤตอยู่อีกคำหนึ่งคือ “กลกะ” หมายถึงผู้กล่าวขับ เช่น กล่าวขับเรื่องรามายณะ เป็นต้น ก็เป็นอย่างเดียวกับขับเสภาของเรา...

กระนั้นก็ดี ข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ดังกล่าว ก็ยังถูกคัดค้านจากนักวิชาการบางท่านอยู่บ้าง ทั้งนี้อาจเพราะเนื่องมาจากลักษณะของข้อวินิจฉัยดังกล่าวที่ “ไม่มีหลักฐานอะไรเลย ทรงค้ำยันเอาในตัวเองมาประกอบความคาดคะเน ทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างมีหลักฐานขึ้น” (นริศรานุวัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504ก: 124)

หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 8-9) เป็นผู้หนึ่งซึ่งเสนอเกี่ยวกับที่มา และความหมายของคำว่า “เสภา” แตกต่างไปจากข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไว้ในหนังสือเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่” ความว่า

²¹ เนื้อความทำนองเดียวกันนี้ ปรากฏในหนังสือ “บุคคลสำคัญในขุนช้างขุนแผน” ของกองวิชาการ [สำนักพิมพ์] เขษมบรรณกิจ (2504: 5-6) แต่เมื่อตรวจสอบในบทพระนิพนธ์ เรื่อง “ตำนานเสภา” ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้อธิบายประกอบการจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ กลับไม่พบข้อวินิจฉัยดังกล่าว ปรากฏแต่เพียงข้อความที่ว่า “แม้แต่คำว่า ‘เสภา’ คำนี้มูลศัพท์จะเป็นภาษาใด และแปลว่าอะไร ก็ยังสืบไม่ได้ความ... ด้วยเหตุนี้จึงยังเป็นอันแปลไม่ออกว่า คำที่ว่า ‘เสภา’ นี้ จะแปลความอะไร” เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2545: (1))

...เท่าที่ปรากฏหลักฐาน เป็นหมายรับสั่งและอื่นๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น คำว่า เสภา แปลว่า คุณ

ความจริงเรื่องนี้ไม่มีทางปฏิเสธได้ เพราะมีหลักฐานเป็นเอกสารยืนยันอยู่อย่างนี้ ซึ่งผมจะไม่คิดเอามาลงให้มากความยืดเยื้อไป จะขอบอกแต่ที่อ้างว่าเสภาแปลว่า คุณ นั้นเป็นความจริงที่มีหลักฐานยืนยัน ไม่มีทางปฏิเสธได้

ในคำไหว้ครูนี้เอง ก็มีหลักฐานแสดงถึงคุณ ได้แก่กลอนที่ว่า “จะไหว้ตาครูเหล่า ขอบเสภา พันรักษาราตรีดิชยัน” ในทำเนียบราชการชั้นพระตำมะรง หรือหัวหน้าผู้คุมในคุก มีอยู่สองตำแหน่ง มีบรรดาศักดิ์ชั้นพัน ซึ่งในสมัยนั้นเป็นบรรดาศักดิ์ที่ต่ำกว่านัก ขุนนางตำแหน่งพันซึ่งเป็นพระตำมะรงนี้มีอยู่สองคน มีบรรดาศักดิ์ และราชทินนามว่าพันพิทักษ์ทิวา 1 และพันรักษาราตรีอีก 1 คน

เมื่อคำว่าเสภา แปลว่า คุณ ครุเสภาที่ออกชื่อไว้ในกลอน ไหว้ครูเป็นหลักเป็นฐาน คนหนึ่ง ก็เป็นหัวหน้าผู้คุมในคุก จะคิดต่อไปได้หรือไม่ว่า เสภา นั้นเป็นวรรณคดีของคนคุก เกิดขึ้นในคุก และจับกันเพื่อความบันเทิงของคนคุกในยามค่ำคืน แล้วจึงแพร่หลายออกมานอกคุกในภายหลัง...

ทั้งนี้ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2513อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 70) ได้อ้างถึงเอกสารชื่อ “พระราชกำหนดเก่า” (ข้อ ๒๕) ที่ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ.2274 โดยพบว่ามีคำว่า “เสภา” ติดอยู่กับชื่อตำแหน่งของขุนนาง 3 คน ได้แก่ ขุนศรีคงยศเสภาคลังใน ขุนคงยศเสภาคลังราชการ ขุนพิบูลณาวาเสภาวังไชย ซึ่งในตอนต้นของพระราชกำหนดเก่าข้อเดียวกันนี้ ระบุไว้อีกว่า “ขุนศรีคงยศ พนักงานคนโทษ ชาวเสภาคลังใน” “ขุนคงยศ พนักงานคนโทษเสภาคลังราชการ” และ “ขุนพิบูลณาวา พนักงานคนโทษ ชาวเสภาวังไชย” เป็นเหตุให้ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช เสนอความเห็นว่ “เสภา” น่าจะหมายถึงที่คุมขังนักโทษ หรือคุก และเหตุที่เสภากลายเป็นชื่อขับลำน่าเป็นเรื่องยาวด้วยจังหวะและดนตรีอย่างหนึ่งนั้น ก็เพราะคนคุกเริ่มจับเสภาสู้กันฟังขึ้นก่อน

เมื่อคำว่า “เสภา” มีที่มา และความหมายดังนี้ ตามความเห็นของ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 11) เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน จึงเป็นวรรณคดีของคนที่มีเคราะห์ ต้องติดคุก ซึ่งในสมัยนั้นไม่มีกำหนด และเป็นคนที่มีความยากลำบากในการใช้ชีวิตประจำวัน เช่นการกินอยู่หลับนอน ตลอดจนต้องใช้เวลาในตอนกลางวันออกไปทำงานนอกคุก ได้รับความลำบากและความเหน็ดเหนื่อยเป็นอย่างยิ่ง แม้แต่อาหารก็ต้องฉกเอาจากร้านค้าตามตลาดจนกลายเป็นธรรมเนียม

นักวิชาการอีกท่านหนึ่ง คือ สุจิตต์ วงษ์เทศ ที่ปฏิเสธทั้งข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ รวมถึงคำอธิบายของ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 69-73) โดยเสนอว่า คำว่า “เสภา” นั้น มาจาก “เสวา” ในภาษาสันสกฤต เมื่อแผลง “ว” เป็น “ภ” ก็กลายเป็น “เสภา” หมายถึงการปฏิบัติ หรืองานรับใช้ และการบูชา

แต่การ “ขับเสภา” ตามความเห็นของ สุจิตต์ วงษ์เทศ (2545: 65-67) นั้น เป็นสมบัติของตระกูลไทย - ลาว ในภูมิภาคอุษาคเนย์มาแต่ดึกดำบรรพ์ มิใช่ที่ได้รับแบบแผนมาจากอินเดีย ดังที่มนตรี ตราโมท อ้างถึง ส่วนที่เรียกการขับอย่างนี้ว่า “เสภา” ก็เป็นแต่เพียงยืมคำมาเท่านั้น หรืออาจคิดมาจากประเพณีอื่นก็ได้ ซึ่ง สุจิตต์ วงษ์เทศ (2545: 75-80) ขยายความว่า พวกพราหมณ์อินเดียคงเป็นผู้แนะนำแบบแผนเสวามาให้ราชสำนักของเว่นแคว้นที่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามาแต่ก่อนกรุงศรีอยุธยา เช่น ยุคทวารวดี เมื่อราชสำนักกรุงศรีอยุธยาที่สืบทอดจากยุคทวารวดีรับแบบแผนยุคทวารวดีมา ก็รับเสวามาด้วย หมายถึงผู้ปฏิบัติงานรับใช้ หรือชาวพนักงาน ทำหน้าที่รับใช้พระเจ้าแผ่นดินอยู่ในราชสำนัก เช่น เสภาคณตรี เสภาคลังใน เสภาคลังราชการ เสภาวังไชย นอกจากนี้ยังมี เสภามโหรี อีกด้วย

เช่นเดียวกับชาววัง ชาวบ้านเองก็มีวงมโหรีร้องเล่นได้เช่นกัน หากแต่ในชุมชนชาวบ้านสามารถพลิกเพลงการละเล่นได้เสรีและโลดโผนมากกว่าชาววัง จึงมีการละเล่นว่าเพลงสดชื่นพร้อมกับกรอกรับสลัมมโหรี ซึ่งต่อมาไม่ว่าจะเป็นช่างขับ ร้อง รวมทั้งนักดนตรี ต่างก็ถูกเรียกตามชื่อดั้งเดิม ว่าพวก “เสภา” ทั้งสิ้น ครั้นเมื่อมีปีพาทย์ประกอบเสภาแล้ว พวกปีพาทย์ก็ถูกเรียกว่าพวก “เสภา” ไปด้วย สมัยก่อนเมื่อปีพาทย์รับงานไปบรรเลง ณ ที่แห่งใด จึงต้องบอกว่า “ไปทำเสภา” ทั่วๆ ที่ไม่มีการขับเสภา แต่ไปทำเพลงโหมโรงประกอบพิธีกรรมต่างๆ ไปเท่านั้น

ทั้งนี้ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พวกช่างขับเสภาจะขับเล่านิทาน โดยเอาเรื่องมาจากชาดก ผสมกันกับนิทานท้องถิ่น เช่น เรื่องการะเกด คาวี ไชยทัต พิศุลทอง พิมสวรรค์ พิณสุริวงษ์ และมโนห์รา เป็นต้น ซึ่งเรื่องขุนช้างขุนแผน ถือเป็นนิทานที่ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง จนกระทั่งรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้โปรดให้มีการชำระสะสางกระบวนการขับเสภาเสียใหม่ แล้วบันทึกบทเสภาเรื่องนี้ไว้เป็นหลักฐานสืบมา

ทั้งนี้ แม้ว่าข้อวินิจฉัย ข้อเสนอ รวมถึงข้อคัดค้านดังกล่าว ของทั้งสมเด็จพระยาচারง ราชานุภาพ ตลอดจนผู้รู้ท่านต่างๆ ยังคงมีสถานะเป็นข้อถกเถียงในทางวิชาการ ที่ยังไม่สามารถหาข้อสรุปเด็ดขาดลงได้ หากแต่สิ่งหนึ่งซึ่งทุกท่านลงความเห็นตรงกันก็คือ ครั้งหนึ่ง วรรณคดีเรื่องนี้ เคยเป็น “นิทานชาวบ้าน” ซึ่งมีคุณสมบัติในการให้ภาพลึกเข้าไปถึงการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน รวมถึงเป็นแหล่งรวบรวมเรื่องราวของคนสมัยก่อน ทำให้คนในปัจจุบันสามารถมองเห็นวัฒนธรรมของคนในอดีตได้อย่างชัดเจน (Herskovits, 1960: 269-271) ดังจะได้อภิปรายในประเด็นนี้ ต่อไป

2. ประเด็นที่มีความชัดเจนพอสมควร แต่ยังมีลักษณะเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน

ประเด็นเกี่ยวกับความเป็นมาของวรรณคดีเรื่องนี้ ซึ่งผู้วิจัยพบว่ามีลักษณะเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน แต่มิได้เป็นประเด็นที่ถูกหยิบยกนำขึ้นมาถกเถียงกันในทางวิชาการอย่างจริงจังในปัจจุบันก็คือ “ชื่อผู้แต่ง” ที่แน่ชัด²² คำตอบในเชิงข้อสรุปที่สามารถพบได้โดยทั่วไป คงเป็นแต่เพียง “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกวีอื่นๆ” (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร: 2527: 1) ร่วมกันแต่ง เท่านั้น พิจารณาได้จากเนื้อความที่ปรากฏในบทพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานเสภา” ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: (23)-(24))

²² ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในข้างต้น ถึงขุนช้างขุนแผนในฐานะที่เป็น “นิทานชาวบ้าน” ซึ่งนักมานุษยวิทยาเชื่อว่า “มีชีวิตอยู่ในสังคมของชาวบ้าน ไม่ได้มีชีวิตอยู่บนกระดาษ” (Malinowski, 1954: 104) ฉะนั้น คำถามเกี่ยวกับ “ชื่อผู้แต่ง” จึงออกจะเป็นสิ่งซึ่งมีสามารถหาคำตอบที่แน่ชัดได้ หากแต่สำหรับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ที่เรารู้จักกันอยู่ในปัจจุบัน ในรูปของวรรณคดีลายลักษณ์ กล่าวได้ว่าขาดจากความเป็น (นิทาน) ชาวบ้าน ตามความหมายหรือลักษณะที่นักมานุษยวิทยาเข้าใจ ไปนานแล้ว (ธนาพล ลิมภิกษิต, 2552) คำตอบสำหรับคำถามเช่นนี้ จึงเป็นสิ่งที่สามารถค้นคว้าหาคำตอบที่ชัดเจนได้

... ข้าพเจ้าได้เคยทูลถาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปรีชาว่า “ไฉนเขาพูดกันว่าบทเสภา นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์จริงหรืออย่างไร” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ มีรับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า “ทรงพระราชนิพนธ์จริง ไม่ทรงอย่างเปิดเผย แต่ช่วยกันแต่งหลายคน” ข้าพเจ้าได้สดับกระแสรับสั่งมาดังนี้ ยังนึกเสียดายว่า ครั้งนั้นหนักปากไปเสีย ถ้าได้ทูลถามชื่อผู้แต่งไว้ให้ได้หมด แลให้รู้ว่าใครแต่งตอนไหนด้วยก็จะดีทีเดียว เมื่อมาอย่างรู้ขึ้นเวลานี้ ได้แต่สังเกตสำนวนกลอน...

นอกเหนือจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว ผู้รู้อีกท่านหนึ่งซึ่งพยายาม “สังเกตสำนวนกลอน” ของบทเสภาตอนต่างๆ และสันนิษฐานถึงผู้แต่งที่น่าจะเป็น ได้แก่ ขุนวิจิตรมาตรา ในหนังสือเรื่อง “เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน” ซึ่งเมื่อผู้วิจัยรวมความเท่าที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรมศิลปากร, 2545) และขุนวิจิตรมาตรา (กาญจนาคพันธุ์ และ นายดำรา ณ เมืองใต้, 2504) ต่างสันนิษฐานไว้ ก็พอที่จะสรุปความเกี่ยวกับรายชื่อของผู้แต่งบทเสภาตอนต่างๆ ได้ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 รายชื่อผู้แต่งบทเสภาตอนต่างๆ

ตอนที่	ชื่อตอน	ชื่อผู้แต่ง
4	พลายแก้วเป็นซู้กับนางพิม	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
5	ขุนช้างขอนางพิม	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
13	พลายแก้วได้เป็นขุนแผนขุนช้างได้นางวันทอง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
16	กำเนิดกุมารทองบุตรนางบัวคลี่	ครูแจ้ง
17	ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้นางแก้วกิริยา	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หรือ เจ้าพระยาพระคลังหน
18	ขุนแผนพานางวันทองหนี	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
20	ขุนช้างฟ้องขุนแผนว่าเป็นกบฏ	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
21	ขุนแผนลู่แก่โทษ	กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์ศิลปเสพ
22	ขุนแผนชนะความขุนช้าง	กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์ศิลปเสพ

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ตอนที่	ชื่อตอน	ผู้แต่ง
25	เจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทองแก่ พระพันวษา	เป็นสำนวนเก่าก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย
28	พलयงมได้นางศรีมาลา	สำนวนเก่า (สำนวนข้างต้น) กรรมการหอพระสมุดฯ ช่วยกันแต่งเพิ่มเติมใน หอพระสมุด (สำนวนตอนกลาง) และ ครูแจ้ง (สำนวนข้างท้าย)
29	ขุนแผนแก้พระทัยน้ำ	ครูแจ้ง
30	ขุนแผนพलयงมจับพระเจ้าเชียงใหม่	ครูแจ้ง
31	ขุนแผนพलयงมยกทัพกลับ	ครูแจ้ง
32	ถวายนางสร้อยทองสร้อยฟ้า	เป็นบทเดิม (ครูแจ้งแต่งเพิ่มเติมเล็กน้อย)
34	ขุนช้างเป็นโทษ	กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ
38	พระไวยถูกเสน่ห์	เป็นบทเดิม
39	ขุนแผนส่งกระจก	เป็นบทเดิม
40	พระไวยแตกทัพ	เป็นบทเดิม
41	พलयงมพลจับเสน่ห์	เป็นบทเดิม
42	นางสร้อยฟ้าศรีมาลาลุยไฟ	เป็นบทเดิม
43	จระเข้เถรขวาด	เป็นบทแต่งแทรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย มีผู้แต่งไว้ 2 ความ ครูแจ้ง เอาความหนึ่งมาแต่งขยาย

3 ประเด็นที่มีความชัดเจน และไม่เป็นที่ถกเถียงแล้วในปัจจุบัน

การตรวจชำระหนังสือเสภาโดยคณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งมีสมเด็จพระยาคำรองราชานุกาภ และพระราชวรวงศ์เชอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา เป็นสำคัญ เมื่อปี พ.ศ.2458 เพื่อจัดทำหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นั้น นับได้ว่าเป็นกระบวนการซึ่งซับซ้อน และยุ่งยาก ก่อให้เกิดความสงสัยอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากต้นฉบับเดิม (Input) ที่สมเด็จพระยาคำรองราชานุกาภ ทรงนำมา สอบ กับผลผลิต (Output) กล่าวคือ หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ว่างมีความแตกต่างกันมากน้อยเพียงใด (พิเชฐ แสงทอง, 2543: 159) เนื่องจากมองกันว่า “สมเด็จพระยาคำรองราชานุกาภ ทรงมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการแก้ไขถ้อยคำ สำนวน หรือแม้แต่การเลือกที่จะเอาหรือไม่เอาบทกลอนตอนไหน ดังเช่น การตัดสินใจตัดบทเสภาบางบทที่เห็นว่าหยาบคาย ออกไป หรือเลือกที่จะไม่รวบรวมเสภาบางบท เพราะ “เห็นว่าไม่มีสาระทางวรรณคดี”” (ชนาพล ลิ้มอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 56; Limapichat, 2008: 81-83) อีกทั้ง ประเด็นดังกล่าวไม่ค่อยที่จะได้รับการชี้แจงเผยแพร่อย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจังเท่าใดนัก สมเด็จพระยาคำรองราชานุกาภเอง ก็ทรงกล่าวไว้แต่เพียงว่า (กรมศิลปากร, 2545: (38)-(39))

... หนังสือเสภาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณนี้ ว่าโดยกระบวนการเรื่องถ้าจะประมวลเป็นสมุดเล่มไทย เห็นจะราว ๔๓ เล่ม พอใกล้เคียงกับฉบับพิมพ์แต่ก่อน แต่ผิดกับฉบับซึ่งพิมพ์มาแล้ว ทั้งที่ตัดของเดิมออกเสียบ้าง แต่ที่ผิดกันนี้เห็นจะพอรับประกันได้ว่า ทั้งกระบวนการเรื่องและกระบวนการบทกลอน ฉบับนี้ดีกว่าฉบับที่พิมพ์มาแต่ก่อนๆ และได้รักษาสีที่สีในเสภาไว้ไม่ให้สูญเสียบกพร่องไปสักแห่งเดียว...

กระทั่ง สุจิตต์ วงษ์เทศ (2545: 190-250) ได้นำความในสำเนาต้นฉบับเดิมของครูแจ้ง ตอน ตีดาบซื่อมาหากุมาร ทั้ง 2 สำเนา ซึ่ง สุจิตต์ วงษ์เทศ (2545: 166) กล่าวว่า เป็น “เสภาต้องห้าม” กล่าวคือ ในอดีต หน่วยงานราชการที่ดูแลต้นฉบับ ไม่อนุญาตให้ใครอ่าน โดยเขียนป้ายปะหน้าสมุดไทยว่า “ห้ามบริการ” มาจัดพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ “ขุนช้างขุนแผนแสนสนุก” ทำให้สาธารณชนพอที่จะทราบถึงความแตกต่างได้บ้าง แต่ก็เพียงเฉพาะตอนนั้นๆ ตอนเดียว

อย่างไรก็ดี ความคลุมเครือดังกล่าวของกระบวนการตรวจชำระ มิได้เป็นประเด็นที่ถูกหยิบยกมาถกเถียงกันแล้วในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ ชุมสาย สุวรรณชมภู (2534) นักวิชาการด้านภาษาไทย ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบความแตกต่างของเนื้อเรื่อง รวมถึงการใช้คำและสำนวนภาษาของ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ กับสำนวนอื่นๆ ไว้ในวิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุด วชิรญาณสำหรับพระนครกับฉบับสำนวนอื่น” และพบว่า สมุดไทยเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งพบที่ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ จำนวนทั้งสิ้น 216 เล่มนั้น มีเพียง 32 เล่ม ที่มีความแตกต่างไปจากฉบับหอพระสมุดฯ ดังมีรายละเอียดโดยสังเขป ต่อไปนี้

เนื้อความตอนนางลาวทองป่วยให้ทาสเป็นคำรักษา ตอนขุนแผนลาสมภารวัดป่าเลไลยก์ไปรบเชียงใหม่ ตอนขุนแผนพบแสนคำแมนเมื่อไปรบเชียงใหม่ และตอนการแต่งงานของพलयงามกับนางศรีมาลาที่เมืองพิศิตร เป็นเนื้อความเพียง 4 ตอน ที่พบอยู่ในเอกสารตัวเขียนสมุดไทย แต่ไม่ปรากฏในฉบับหอพระสมุดฯ ด้วยเหตุผลที่น่าเชื่อว่าเพราะเนื้อเรื่องไม่สำคัญ จะมีหรือไม่ก็ไม่มีทำให้เนื้อเรื่องเปลี่ยนแปลง ตลอดจนเป็นเรื่องที่ไม่รับกับความตอนต้นและตอนต่อไป

ส่วนเนื้อความที่พบว่ามีเหมือนกัน แต่ต่างกันอยู่บ้างในรายละเอียด มีอยู่ทั้งสิ้น 10 ตอน ได้แก่ ตอนการสวดสิบสองภาษางานศพขุนศรีวิชัยและพันศร โยธา ตอนขันหมากขุนช้าง ตอนนางมโหรีแต่งงานขุนช้าง ตอนกำเนิดกุมารทองและการตีดาบ ซ้อมม้า หากุมาร ตอนนางศรีจันทร์สอนนางบัวคลี่และบทอัศจรรย์ระหว่างขุนแผนกับนางบัวคลี่ ตอนขุนช้างตื่นและหานางวันทองไม่พบ ตอนความฝันของพलयงามและศรีมาลา ตอนขุนแผนรบกับแสนราหูและพलयงามรบกับเพชรกล้า ตอนบทแอมเมื่อครอบครัวชาวเชียงใหม่ถูกกวาดต้อนมาอยุธยา และตอนการตั้งชื่อบ้านจระเข้ร้อง เนื่องจากเป็นบทตลกที่ไม่ตลกบ้าง เป็นรายละเอียดซึ่งไม่สำคัญบ้าง หยาบบ้าง รวมถึงขาดความสมจริง ตลอดจนเป็นเหตุการณ์การณ์ที่สับสน จึงถูกปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมยิ่งขึ้น

เนื้อความที่พบว่ามีมีความแตกต่างกันในเรื่องของการใช้คำ มีอยู่ทั้งสิ้น 5 ตอน ได้แก่ ตอนขุนแผนชมไม้และชมปลาเมื่อขึ้นเรือนขุนช้าง ตอนลักษณะของนางแก้วกิริยา ตอนบทอัศจรรย์ระหว่างขุนแผนกับนางแก้วกิริยา ตอนขุนช้างแต่งตัวตามนางวันทอง และตอนขุนแผนพานางวันทองชมป่า ทั้งนี้ คาดว่าการใช้คำในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดฯ ได้ปรับปรุงและพัฒนามาจากเอกสารตัวเขียนสมุดไทย และฉบับความเก่า

เนื้อความที่พบว่ามีแตกต่างกันในเรื่องสำนวนโวหาร มีอยู่ทั้งสิ้น 6 ตอน ได้แก่ ตอนนางวันทองทะเลาะกับนางลาวทอง ตอนนางทองประศรีห้ามขุนแผนมิให้ตามนางวันทอง ตอนขุนแผนชมม่าน ตอนขุนแผนแกล้งขุนช้าง ตอนขุนแผนตัดพ้อนางวันทอง และตอนนางสร้อยฟ้าหึงนางศรีมาลา ทั้งนี้ การใช้สำนวนโวหารของบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดฯ ตอนขุนแผนชมม่าน และตอนขุนแผนตัดพ้อนางวันทอง เป็นสำนวนโวหารที่ได้ปรับปรุงและพัฒนามาจากฉบับความเก่า ส่วนอีก 4 ตอนที่เหลืออยู่นั้น สำนวนของเอกสารตัวเขียนสมุดไทยจะหายาบและรุนแรงกว่าฉบับหอพระสมุดฯ

4 รูปแบบคำประพันธ์ นับตั้งแต่อดีตกระทั่งปัจจุบัน

นอกเหนือจากประเด็นคำถามเกี่ยวกับที่มาของโครงเรื่องและการขับเสภา รายชื่อผู้แต่งบทเสภาตอนต่างๆ รวมถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอันเป็นผลจากการตรวจชำระบทเสภา โดยคณะกรรมการหอพระสมุดฯ ซึ่งมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ที่ผู้วิจัยได้รวบรวมเรียบเรียงมากล่าวไว้ข้างต้นแล้ว การดัดแปลงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเผยแพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังจากการตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2460 เป็นอีกประเด็นหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของวรรณคดีเรื่องนี้ในแต่ละช่วงเวลาได้เป็นอย่างดี ซึ่งนัยหนึ่ง มีความเชื่อมโยงอยู่กับความนิยมของประชาชนอย่างใกล้ชิด

ผู้รู้หลายต่อหลายท่าน ต่างลงความเห็นว่าเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน เป็นวรรณคดีที่ได้รับ ความนิยมอย่างมาก มาตั้งแต่ในอดีต (ศักดิ์ ปั่นแห่งเพชร, 2517: 1; สุรเดช สุรสกโก (อินทศักดิ์), 2539: 3; กรมศิลปากร, 2545: คำนำ) ทำให้มีการดัดแปลงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเรื่องนี้ ไปอย่างกว้างขวางหลากหลาย ซึ่งสามารถจำแนกประเภทได้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 บทละคร

4.1.1 บทละครรำ บทละครรำเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ที่ปรากฏเป็นหลักฐานฉบับแรก ได้แก่ บทละครรำพระนิพนธ์ในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มหาคศกิดิพลเสพ ซึ่งทรงนิพนธ์ไว้ทั้งสิ้น 3 ตอน ได้แก่ ตอนวันทองหึง ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง และตอนวันทองห้ามทัพ (ดำรง

ราชานุกาพ, 2467: ข-ค) อีกฉบับหนึ่งที่สำคัญ ได้แก่ บทละครรำพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน” (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515)

41.2 บทละครเสภา บทละครเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ที่มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นลายลักษณ์อักษรฉบับแรก ได้แก่ บทละครเสภาพระนิพนธ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ โดยทรงใช้นามแฝงว่า “ประเสริฐอักษร” ทอยพิมพ์เผยแพร่เป็นตอนๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2453-2456 (นราธิปประพันธ์พงศ์, 2456) นอกจากนี้ ยังมีเสภารำที่เรียกกันว่า “เสภาตลก” ซึ่งกล่าวกันว่าผู้แต่งคนแรกนั้นคือ ขุนรามเดชะ (ห่วย) บ้างก็ว่าเป็น ขุนราม (โพ) หรือ ขุนพลสงคราม (โพ) (มนตรี ตราโมท, 2540: 45-46)

41.3 บทละครดึกดำบรรพ์ บทละครดึกดำบรรพ์เรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับหนึ่งที่มีความสำคัญ ได้แก่ บทละครดึกดำบรรพ์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เรื่อง “ขุนช้างขุนแผน ตอนวันทองหึงขี้” แต่ด้วยเหตุที่บทละครดังกล่าวทรงนิพนธ์ไว้ยังไม่จบจึงไม่เคยถูกนำออกแสดง หากแต่เพียงนำมาพิมพ์เผยแพร่ในภายหลัง (ดวงจิตร จิตรพงศ์, 2496: (21))

41.4 บทลิเก บทลิเกเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ที่มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นลายลักษณ์อักษรฉบับแรก ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง “ลิลิตสิบสองภาษา” โดยดัดแปลงเนื้อความมาจากเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ตอนต่างๆ อาทิ ตอนวันทองหึง ตอนขุนช้างแปลงสาร เป็นต้น (ผะอบ โปษะกฤษณะ, 2523: 77-114) อีกฉบับหนึ่งที่สำคัญ ได้แก่ ฉบับของ สังข์ พันธุ์ภักดี (2521) เรื่อง “ขุนช้างขุนแผน กลอนลิเก”

41.5 บทละครร้อยแก้ว บทละครร้อยแก้วเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน เรื่องแรก ได้แก่ บทพระนิพนธ์ในกรมหลวงพิชิตปรีชากร เรื่อง “บทละครพูดเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยไปตีเชียงใหม่” ดำเนินเรื่องด้วยบทสนทนา ปราศจากบทร้องหรือดนตรีประกอบ (พิชิตปรีชากร, 2472) นอกจากนี้ ยังมีบทละครเวทีของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่อง “เสน่ห์พ่อแผน” ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ได้ร่วมแสดงเป็นขุนแผนด้วย (คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2533) รวมถึง บทละครเวทีของ ปาโรชาติ จิงวิวัฒน์ภรณ์ (2538) เรื่อง “นางพิมพ์”

42 บทร้อยกรองสำหรับการขับและการอ่าน

421 เพลงน้อย เพลงน้อยเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับหนึ่งที่มีความสำคัญ ได้แก่ เพลงน้อยเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งพบในหนังสือรวมบทเหล่าต่างๆ เรื่อง “เครื่องเล่นมหาพน: เหล่าต่างๆ รวม 36 เหล่า” (ร.ศ. 108) และเพลงน้อยเรื่องขุนช้างขุนแผนที่พิมพ์เผยแพร่โดย โรงพิมพ์ห้างสมุด ด้วยอีกฉบับหนึ่ง (เอนก นาวิกมูล, 2523: 28-30)

422 บทเหล่า บทเหล่าเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับที่สำคัญมีด้วยกันทั้งสิ้น 8 ฉบับ (เครื่องเล่นมหาพน: เหล่าต่างๆ รวม 36 เหล่า, ร.ศ. 108; หรือ เรื่องฤทธิ์: 2501) ได้แก่ เหล่าพระไวย เหล่าบายศรีเนรพลาญ เหล่าขุนแผนพันม่าน เหล่าหนูพิมพ์ิลาลัย เหล่าขุนแผนกลับจากทัพ และเหล่าเนรแก้ว รวมถึงเหล่าเถรवाद ซึ่งมีอยู่ 2 จำนวน

423 คำกลอนสรูปความ ขุนช้าง - ขุนแผน ในรูปแบบคำกลอนสรูปความที่สำคัญ ฉบับหนึ่ง ได้แก่ “ขุนช้างขุนแผน ฉบับคำกลอนสรูปความ” ซึ่งแต่งโดย โอสถ โกสิน (2507) ด้วยคำประพันธ์ประเภทกลอนสุภาพ

423 นิราศ นิราศเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับหนึ่งที่มีความสำคัญ ได้แก่ “นิราศขุนช้างขุนแผน” ซึ่งแต่งโดย ฉันทน์ ขำวิไล (2513)

43 ร้อยแก้วฉบับตัดย่อ ขุนช้าง - ขุนแผน ในรูปแบบร้อยแก้วฉบับตัดย่อที่สำคัญมีด้วยกันทั้งสิ้น 8 ฉบับ ได้แก่ “ขุนช้างขุนแผนฉบับร้อยแก้ว” ของ เปรมเสรี (2533) “เล่าเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับบันเทิง” ของ เจือ สตะเวทิน (2516) “นิทานจากเสภาขุนช้าง - ขุนแผน” ของ พระศิรณสารวิศวกรรม (2516) “หนังสือส่งเสริมการอ่านเรื่องขุนช้างขุนแผน” ของ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2517) “ขุนช้างขุนแผน” ของ ลำจวน (2536) “ขุนช้างขุนแผน” ของ ม่านเมืองพรหม (2532) และ “เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน” ของ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2544) รวมถึง “เล่าเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ของ วิเชียร เกษประทุม (2551)

44 นวนิยาย ขุนช้าง - ขุนแผน ในรูปแบบนวนิยายที่สำคัญมีด้วยกันทั้งสิ้น 6 เรื่อง ได้แก่ “ชายชาตรี” ของ มาลัย ชูพินิจ (2532) “อินไซค์ขุนช้างขุนแผน” ของ เอื้อม รุจิดิษ (ป. วัชรภรณ์, 2532: 351) “ขุนช้างขุนแผน” ของ พิชัย โอตตรดิศต์ (2506) “ขุนช้างขุนแผน” ของ ป. อินทรปาลิต (2515) และ “นางพิม” ของ จันทร ศรีจรูญ (2544) รวมถึง “ปลายเทียน” ของ แก้วแก้ว (2544)

45 สารคดี ขุนช้าง - ขุนแผน ในรูปแบบสารคดีที่สำคัญมีด้วยกันทั้งสิ้น 4 เรื่อง ได้แก่ “เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน” ของ กาญจนากพันธุ์ และ นายดำรา ณ เมืองใต้ (2504) “สมบัติกวีชุด “ขุนช้างขุนแผน”” ของ สุภร บุนนาค (2518) และ “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่” ของ คีตกฤษ์ ปราโมช (2532) รวมถึง “คุยเฟื่องเรื่องขุนช้างขุนแผน” ของ โกวิท ตั้งตรงจิตร (2547)

46 ภาพยนตร์ ขุนช้าง - ขุนแผน ในรูปแบบภาพยนตร์ที่สำคัญมีด้วยกันทั้งสิ้น 5 เรื่อง ได้แก่ ภาพยนตร์เงียบ เรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” โดย บริษัท ท.บ. ภาพยนตร์ (โคม สุขวงศ์, 2533: 35) “นางพิม” (พ.ศ.2498) โดย บัณฑิต อองศ์วิเศษ (มนัส กิ่งจันทร์, 2545: 62) “นางพิม” (พ.ศ.2509) โดย นพรัตน์ภาพยนตร์ (มนัส กิ่งจันทร์, 2545: 65) และ “กระซิบเถื่อนขวาด” (ศิลาภรณ์ พงษ์สุวรรณ และ หลานหนังไทย, 2544: 7) รวมถึง “ขุนแผน” โดย บริษัท ไฟว์สตาร์โปรดักชั่น จำกัด

เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ในฐานะที่เป็น “วรรณคดีประวัติศาสตร์”

ด้วยความเป็นมาอันยาวนานนับร้อยๆ ปี ผนวกกับพื้นที่ขนาด 3 เล่มพิมพ์ เมื่อคราวจัดพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2460 (เล่มที่ 1 และ 2) และ พ.ศ.2461 (เล่มที่ 3) หรือหนึ่งพันหน้าเศษ ในคราวจัดพิมพ์ครั้งที่ 19 พ.ศ.2545 ทำให้หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ สามารถบรรจุไว้ซึ่งรายละเอียดต่างๆ ทั้งที่เป็นไปโดยตั้งใจและมีได้ตั้งใจ ของผู้ประพันธ์แต่ละท่านนับแต่อดีตและอาจรวมถึงผู้รวบรวมชำระได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ ทั้งในความหมายของประวัติศาสตร์กระแสหลัก และประวัติศาสตร์สังคม

ฐานะความเป็น “วรรณคดีประวัติศาสตร์” หรือก็คือ วรรณคดีที่ได้รับความเชื่อถือในฐานะหลักฐาน หรือประจักษ์พยานทางประวัติศาสตร์ ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ที่ผู้วิจัยกล่าวถึง เป็นอันเข้าใจโดยทั่วไปในเมืองต้นได้ว่า ตั้งอยู่ด้วยข้อวินิจฉัยสำคัญของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรงเชื่อแน่ว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ เป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นใน

แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2034 ถึง พ.ศ.2072 (กรมศิลปากร, 2545: (10)-(11)) จึงทรงให้นำหน้าพระหนึ่งพระราชพงศาวดารอันมีความน่าเชื่อถือ สามารถที่จะเทียบเคียงเพื่อตรวจสอบเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ได้ ดังปรากฏเป็นตัวอย่างในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เกี่ยวกับลูกแก้วยอดพระเจดีย์วัดเจ้าพระยาไทย (นริศรานุวัดติวงศ์และดำรงราชานุภาพ, 2504: 160) โดยทรงอ้างถึงเนื้อความตอนหนึ่งในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ที่กล่าวไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2545: 8)

ฝ่ายตตะแก่เป็นหมอดู	คิดคูณเลขอยู่ให้หลานชาย
ปีขาลวันอังคารเดือนห้า	ตกฟากเวลาสามชั้นฉาย
กรุงจีนเอาแก้วแพรวพราย	มาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา
ให้ใส่ปลายยอดพระเจดีย์ใหญ่	สร้างได้เมื่อครั้งเมืองหงสา
เรียกวัดพระยาไทยแต่ไรมาน	ให้ชื่อว่าพลายแก้วผู้แว่วไว

ด้วยข้อมูลดังกล่าว ทำให้ทรงสามารถสรุปเกี่ยวกับการเอาแก้วก้อนใหญ่อย่างวิสามัญ มาทำเป็นลูกแก้วยอดพระเจดีย์ในวัดเจ้าพระยาไทย ว่าควรเชื่อได้ว่าเป็นความจริง เพราะกล่าวต้องกันทั้งในหนังสือเรื่อง “แผนที่พระนครศรีอยุธยา” และหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ (นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 160)

เช่นเดียวกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ปราชญ์ใหญ่ทางด้านศิลปกรรมและประวัติศาสตร์ของไทย ก็ทรงให้นำหน้าแก้หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ ในฐานะที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์อย่างแท้จริงเป็นจริง ไม่ต่างจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ดังที่ทรงมีลายพระหัตถ์ตอบ โดยอาศัยเพื่อเทียบเคียงถึงช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ ความว่า (นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 185)

... ถ้าหากผู้สร้างพระเจดีย์วัดใหญ่เป็นสมเด็จพระนเรศวร พระเจ้าแผ่นดินซึ่งในเรื่องขุนช้างขุนแผนเรียกว่า สมเด็จพระพันวัสสา นั้นก็ตีวงแคบเข้าได้มาก ต้องเป็นสมเด็จพระนเรศวรหรือพระเจ้าแผ่นดินองค์ภายหลังแต่นั้นลงมา ดังมีที่สังเกตคือองค์ที่เอาลูกแก้วขึ้นใส่ยอดพระเจดีย์ สมเป็นพระเจ้าทรงธรรม เพราะพระองค์ฝักใฝ่ในทางพระศาสนาจะทรงนึกถึงพระเจดีย์ได้ก่อนสิ่งอื่น นี้เป็น

ชั้นขุนแผนเกิด เมื่อขุนแผนโตแล้ว มีเรื่องไปรบเชียงใหม่ สมเป็นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์...

หากแต่ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระยาตำรากรมราชทูต ได้ทรงชี้แจงตอบถึง “ข้อผิดพลาดอันพึงมี” ที่ได้ปรากฏอยู่ในบทเสภา รวมถึงในกรณีนี้ด้วยว่า (นิรศรานูวัตติวงศ์ และ ตำรากรมราชทูต, 2504: 188-189)

... เมื่อหม่อมฉันได้แต่งหนังสือ “ตำนานเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ได้ตรวจเทียบเรื่องที่มีในพงศาวดารต่างๆ ได้เค้าว่าเป็นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 คือระหว่าง พ.ศ.2034 ถึง พ.ศ.2072 แต่ลูกแก้วที่ติดยอดพระเจดีย์นั้น อาจจะเป็นของสมเด็จพระนเรศวร ได้ตอบบรรณาการของพระเจ้ากรุงจีน แล้วทรงพระราชศรัทธาอุทิศเป็นพุทธรูป ให้ติดยอดพระเจดีย์องค์ใหญ่ซึ่งทรงสร้างใหม่ก็เป็นได้ แต่ด้วยคนแต่งเสภาเมื่อภายหลังหลงเอาไปเป็นนิมิตชื่อของพลายแก้ว ซึ่งเกิดก่อนรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรช้านาน...

นอกเหนือจากประวัติศาสตร์กระแสหลัก ที่มุ่งกล่าวถึง ประวัติ และตำนานอันมีเนื้อเรื่องพลความติดต่อกัน บรรยายเหตุการณ์เกี่ยวกับ ชาติ บุคคล หรือสิ่ง โดยเฉพาะ (พิทยาลงกรณ์, 2507: 33) แล้ว ประวัติศาสตร์สังคม หรือเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชีวิตทางสังคม ปฏิสัมพันธ์ของผู้คน พฤติกรรม และกิจกรรมของคนตามสภาวะทางสังคม (เกร็ก เจ เรโนลด์ส, 2522: 3-4) อังใน ฌ็อง ดูซัวง, 2535: 6) ก็เป็นอีกแง่มุมหนึ่งที่หนังสือเล่มนี้สามารถบันทึกไว้อย่างละเอียดละออ จนได้รับความเชื่อถืออย่างเป็นการเป็นงานจากปราชญ์ในอดีต กระทั่งนักวิชาการในปัจจุบัน ว่าเป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่บันทึกชีวิตจริงๆ ของคนชั้นสามัญ (สุกร บุนนาค, 2518: 10) ตลอดจนสามารถรวบรวมวัฒนธรรมประเพณีของไทยไว้อย่างครบทุกเรื่อง (สุรเดช สุรสกโก (อินทศักดิ์), 2539: 3) ตั้งแต่เกิดไปจนกระทั่งถึงตาย (ประจักษ์ ประกายพิทยากร, 2527: 7) ดังจะได้กล่าวถึง ต่อไปนี้

เริ่มต้นด้วยการพิจารณาถึงการเกิด หรือสุติกรรม ซึ่งวรรณคดีเรื่องนี้สามารถให้รายละเอียดไว้อย่างพิสดาร (กาญจนาภรณ์ และ นายตำรา ณ เมืองใต้, 2504: 4) นับตั้งแต่ความคิดความเชื่อของชาวบ้านก่อนที่ทารกจะเกิดเสียด้วยซ้ำ ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง “ผีปั้นรูป” ที่ถือกันว่าคนเราเมื่อตายไปแล้ว ต่างยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิด ไปจนกว่าที่จะหลุดพ้นจากวัฏสงสาร โดยจะมีสิ่งๆ ที่เรียกว่า

“บุญ” และ “กรรม” เป็นผู้ส่งให้ไปเกิด (สุรเดช สุรสกโก (อินทศัคดี), 2539: 108) แต่จะเป็นในรูปพรรณสัณฐานอย่างไรนั้น เชื่อกันว่าเป็นหน้าที่ของ “ผี” ที่อยู่บนปลายไม้ คอยปั้นรูปร่างหน้าตาให้ (ศุภร บุนนาค, 2518: 8) ตามแต่อารมณ์ของมัน กล่าวคือ คั้นวันไหนผีอารมณ์ดี มันก็จะปั้นคนออกมาได้สวยงาม หากแต่คั้นวันไหนผีมันอารมณ์ไม่ดี หรือโมโหใครมา มันก็จะปั้นรูปอย่างวิกลจริตไปต่างๆ (กาญจนาคพันธุ์ และ นายตำรา ณ เมืองใต้, 2504: 3) ดังปรากฏเป็นตัวอย่างในกรณีของขุนช้าง ความว่า (กรมศิลป์ากร, 2545: 2-3)

<p>บทนี้จะยกไว้ก่อน เรื่องแรกเข้าสู่ครุภรรยาย กลางคั้นปั้นรูปหัวเราะจิก ปั้นแล้วปั้นเล่าเฟ้อริกไป คั้นหนึ่งผีปั้นอยู่ปลายไม้ ทนทุกข์เวทนาสาครรรจ์ จูดิจากเพศแปรตอสุรกาย จะไปสวรรค์มีทันจะพันทุกข์</p>	<p>จะกล่าวกลอนถึงกำเนิดคนทั้งหลาย ว่าอายผีแสนร้ายบนปลายไม้ แล้วหยิบหยิกบีบบีบมีเอาตำได้ เอานั่นนี้บีใส่ให้ครบครัน ยังมีสัตว์อยู่ในนรกนั้น ครันสิ้นกรรมทำนั่นก็พันทุกข์ วุ่นวายวิ่งมาหาความสุข ผีปั้นมันจึงซุกเข้าในครุภรรจ์</p>
---	---

มิเพียงแต่เรื่อง “ผีปั้นรูป” เท่านั้น “ความฝัน” ยังเป็นอีกหนึ่งความเชื่อในสังคมไทยที่ปรากฏชัดเจนในวรรณคดีเรื่องนี้ (จันทร์ศรี นิตยฤกษ์, 2543) โดยมีความเกี่ยวข้องกับการเกิดของตัวละครสำคัญในเรื่องทั้ง 3 ได้แก่ ขุนช้าง ขุนแผน และนางพิมพิลาไลย ตามลำดับ ดังนี้ (กรมศิลป์ากร, 2545: 3)

<p>ฝ่ายนางเทพทองนั้นนอนหลับ ว่าช้างพลายตายกลิ้งตลิ่งชัน ยังมีนกตระกรุมหัวเหม่ อ้าปากคาบช้างแล้ววางไป ในฝันนั้นว่านางเรียกนก นางคว่าได้ตัวเจ้าหัวกล้อน</p>	<p>พลิกกลับไปเพื่อละเมอฝัน พองขึ้นหัวนั้นเนาโหลงไป บินเตร่เร่มาแต่ป่าใหญ่ เข้าในหอกกลางที่นางนอน เชิญเจ้าขรรค์หัวถกมานี้ก่อน กอดคนกับช้างนอนสบายใจ</p>
---	--

เมื่อนางเทพทอง เกิดฝันดังนั้น ขุนศรีวิชัย จึงทำนายให้นางจะได้ลูกชายซึ่งมีหัวล้าน เหมือนนกตะกรุมมาแต่กำเนิด แต่จะนำพาทรัพย์สินเงินทอง ความมั่งคั่งร่ำรวยมาให้ ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 3)

ขุนศรีวิชัยจึงทำนายฝัน	อ้อเจ้าจะมีครรภ์หาเป็นไรไม่
ลูกของเราจะเป็นชายทำนายไว้	เหมือนนกตะกรุมตัวใหญ่คาบข้างมา
จะบริบูรณ์พลสวัสดิ์แล้วเจ้าพี่	แต่ลูกของเรานี้จะขายหน้า
หัวล้านแต่กำเนิดเกิดมา	จะมั่งมีเงินตรากว่าห้าเกวียน

ฝ่ายนางทองประศรี ภรรยาของขุนไกร ก็ฝันว่าพระอินทร์ (ท้าวสหสนันย์) นำแหวนเพชร มามอบให้ ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 3-4)

จะมากล่าวถึงนางทองประศรี	นอนด้วยสามิในเรือนใหญ่
นิมิตฝันนั้นว่าท้าวสหสนันย์	ถือแหวนเพชรเม็ดใหญ่เหาะคั้นมา
ครั้นถึงจึงยื่นแหวนนั้นให้	นางรับแหวนไว้ด้วยหรรษา
แสงเพชรส่องวาบปราบเข้าตา	ตื่นผวาคว่ำท้าวปลุกผัวปล้น

ทราบดังนั้น ขุนไกรจึงทำนายให้ว่า นางจะได้ลูกชายที่มีความสามารถด้านการรบพุ่ง และ จะได้ดิบได้ดีเป็นถึง “พระยา” ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 4)

ฝันว่าได้ธำรงค์วิเศษ	ของโกสิย์ตรีเนตรอันเจิดฉาย
เพชรรัตน์อร่ามงามเพริศพราย	บรรยายว่าเป็นสิ่งมีมงคล
จะมีครรภ์ลูกนั้นจะเป็นชาย	ดังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ์
กล้าหาญการณรงค์คงทน	ฤทธิ์ปราบทั่วทั้งแดนไทร
ซึ่งว่าเพชรรัศมีสีกล้า	ภายหน้าจะได้เป็นทหารใหญ่
มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้	ร่วมพระทัยทรงธรรม์พระพันปี

ค่านางศรีประจัน ภรรยาของพันศร โยธา นั้นฝันว่าพระพิษณุกรรม (พระวิศวกรรม)²³ นำ
แหวนประดับมาสวมให้ ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 4)

มาจะกล่าวถึงนางศรีประจัน	เที่ยงคืนนอนฝันในเคหา
ว่าพระพิษณุกรรมแหะคั่นฟ้า	ถือแหวนประดับมาสวมนิ้วนาง
แล้วก็กลับไปสถานพิมานมาศ	แสนสนิทพิศวาสจนสว่าง

รุ่งเช้าเมื่อนางศรีประจันเล่าความฝันให้ฟังดังนั้น พันศร โยธาจึงทำนายให้ว่านางจะได้ลูก
สาวทิ้งดงาม ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 5)

จึงทำนายฝันไปมิได้ช้า	ว่าเจ้าฝันนั้นหนาจะมีครรภ์
ได้แหวนประดับลูกจะเป็นหญิง	รูปร่างงามจริงตละแกลั้งสรร
ด้วยเป็นแหวนของพระพิษณุกรรม	จะเป็นช่างไครนั้นไม่ทันเลย

ครั้นต่อมาเมื่อเติบโตอายุ 13 ปี สำหรับเด็กผู้ชาย และ 9-10 ปี สำหรับเด็กผู้หญิง ก็ต้องทำ
พิธี “โกนจุก” เนื่องจากถือกันว่าต้องตัดจุกเสียก่อนที่จะมีโลหิตประจำเดือนครั้งแรก มิฉะนั้นเด็ก
อาจจะเสียสติได้ (สุกร บุนนาค, 2518: 289) บทเสภาได้กล่าวถึงพิธีโกนจุกของพละงาม ซึ่ง
ประกอบพิธีรดน้ำทำขวัญตามธรรมเนียมไว้ ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 533)

ทองประศรีดีใจได้ฤกษ์ยาม	ได้สิบสามปีแล้วหลานแก้วดู
จะโกนจุกสุดดิบขึ้นสิบคำ	แกทำนายเงินดัมดินหนู
พวกเพื่อนบ้านวานมาผ่าหมากพลู	บ้างปิดปูเสื่อสาคลาดพรมเจียม
ทั้งหม้อเงินหม้อทองสำรองตั้ง	มีทั้งสังข์ใส่น้ำมันตีไว้นเปี่ยม
อัฐจันทร์ชั้นพระก็ตระเตรียม	ตามธรรมเนียมม้องกลองฉลองทาน
ถึงวันคืนมณฑลชั่วเกิดเฒ่า	อยู่วัดเขาชนไก่ใกล้กับบ้าน

²³ “พระพิษณุกรรม” ที่ถูกนั้นควรจะเป็น “พระวิศวกรรม” ซึ่งเป็นเทพศิลป์ เป็นครูช่าง การวาดเขียน การปั้น
การสร้างบ้านเรือน สร้างอาวุธ ส่วน “พระพิษณุ” คือพระนารายณ์ แต่คนไทยเรียกชื่อแขกก็อาจแปร่งหรือผิดเพี้ยน
บ้าง บางที่เรียกพระวิศวกรรมเป็น เพชฌุกรม ก็ยังมี (กาญจนาคพันธุ์ และ นายคำรา ณ เมืองใต้, 2504: 4)

พอพิณพาทย์คาคตระระสะฐการ
นั่งสวคมนตรีจันจบพอลบคำ

ท่านสมภารพาพระสงฆ์สี่องค์มา
ก็ซัดน้ำมนต์สาตเสียงฉาดฉ่า

ด้วยความเชื่อถือศรัทธาในทางพุทธศาสนา คนในอดีตจึงมีค่านิยมให้บุตรชายได้บวชเรียน (ปริดา นวลประกอบ, 2542: 84) อีกทั้งวัดยังถือเป็นสถานที่ให้การอบรมสั่งสอนวิชาความรู้ต่างๆ โดยมีพระสงฆ์เป็นครู ปลายแก้ว เมื่ออายุถึงเกณฑ์ จึงร้องขอบวช ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 45)

จึงอ่อนวอนมารดาได้ปราณี
พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี
ให้เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์

ลูกนี้ใครรู้วิชาการ
แม่จงพาลูกนี้ไปฝากท่าน
อริยฐานบวชลูกไว้เป็นเณร

ฝ่ายนางทองประศรีได้ยินดังนั้นก็เกิดความดีใจ ตกปากรับคำทันทีว่าจะนำไปฝากสมภารบุญ วัดส้มใหญ่ ซึ่งมีวิชาอคมเก่งกล้า เพื่อให้ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อไป (กรมศิลปากร, 2545: 45-47)

ครานั้นทองประศรีผู้มารดา
อันสมภารที่ชำนาญทางใน
เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา
จะได้รู้การณรงค์คงกระพัน

ได้ฟังลูกว่าหาขัดไม่
ท่านขริ้ววัดส้มใหญ่แลดีครั้น
แม่จะพาไปฝากขริ้วบุญนั้น
ให้เหมือนกันสืบต่อพ่อขุนไกร

.....
ครั้นว่ามาถึงวัดส้มใหญ่
แม่พาปลายแก้วผู้เวเวตา
ท่านเจ้าขานพันพาลูกมาบวช
ด้วยขุนไกรบิดามาถึงกาล
 อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน

.....
เอาข้าวของตั้งไว้ศาลาหน้า
ไปกราบไหว้วันทาท่านสมภาร
ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร
จะได้ อริยฐานให้ส่วนบุญ
เจ้าจะได้รำเรียนเสียแต่รุ่น

.....
แล้วหันมาสั่งแก่เณรคง
ปูเสื่อสาตอาสนะกะที่ทาง
ครั้นแล้วลงมาศาลาใหญ่
ปลายแก้วอุ้มไทรไปวันทา

.....
เอ็งนิมนต์พระสงฆ์ลงไปล้าง
โกนหัวเจ้าปลายพาลแล้วพามา
พระสงฆ์ลงไปอยู่พร้อมหน้า
ขริ้วบุญให้บรรพชาเป็นเณรปล้น

ประเพณีการแต่งงาน นับเป็นอีกส่วนหนึ่งของชีวิต ที่วรรณคดีเรื่องนี้ได้รับการยึดถือว่ามี ความสมจริง เช่นเมื่อครั้งที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ (2534: 246-250) ทรงยกมาวินิจฉัย ในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เกี่ยวกับประเพณีการแต่งงานอย่าง โบราณ โดยอาศัยเนื้อความตอน “พลายแก้วแต่งงานกับนางพิม” ตั้งเป็นหลัก แล้วเอาเนื้อความใน ตอนอื่นๆ มาประกอบ ดังพอที่จะยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2545: 162-163)

ครั้นสุริยาเวลาบ่าย	พลายแก้วย่างกายมาจากบ้าน
ลงเรือพร้อมกันมีทันน่าน	รีบมายังบ้านศรีประจัน
กับเพื่อนบ่าวก็ก้าวขึ้นบนหอ	พระมารอสวดมนต์สำรวมมัน
เพื่อนสาวเข้าห้องล้อมกัน	ออกจากเรือนนั้นมาทันใจ
นั่งลงตรงหน้าท่านสมภาร	แล้วท่านจึงส่งมงคลให้
.....	.....
พระสงฆ์สวดมนต์รำกระหน่ำไป	เอาน้ำซัดสาดให้อยู่จนฉ่ำ
.....	.....
สวดมนต์จบพลันมีทันเช้า	เอาน้ำขามาประเคนให้พระสงฆ์
ฉันแล้วลาไปตั้งใจจง	ลูกลงบันไดไปกุฎี

ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ประเพณีสุดท้าย ได้แก่ พิธีศพ โดยบทเสภาได้ให้ รายละเอียดเกี่ยวกับงานศพของขุนศรีวิชัย และพันสร โยธา ไว้ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 43-44)

จำจะแต่งกายศพเสียให้ได้	อย่าให้ลำบากแก่ซากผี
คิดพร้อมใจกันในทันที	นิมนต์ผู้มีวิชาสัมท่านสมภาร
จึงให้แต่งการศพที่วัดเขา	ช่างเขาฉลุฉักจักษาน
บ้างก็ทำตาชะแสงแผลงเพดาน	ปลูกเมรุผูกม่านไว้เบื้องบน
.....	.....
ครั้นเสร็จก็ชักทั้งสองศพ	เวียนประจบแล้วตั้งในเมรุใหญ่
.....	.....
ครั้นแสงทองส่องฟ้าเพลาสว่าง	พระสงฆ์ลงสามสร้างไม่ช้าได้
มีโขนหุ่นชักอยู่ขั้วไขว่	เลี้ยงพระถวายไตรไทยทาน

ครั้นครบสามวันก็ปลงศพ

ญาติกามาครบอลหม่าน

ฉลองธาตุถวายกระเจาด่านสมภาร

แล้วเลิกกลับเข้าบ้านในทันที

ประเด็นสุดท้าย ในฐานะวรรณคดีประวัติศาสตร์ นอกเหนือจากรายละเอียดที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ยังได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับโครงสร้างของสังคมไทยในระบบศักดินา กระทั่งการดำเนินชีวิตประจำวันของคนชั้นต่างๆ ในอดีต ทั้งที่เป็น “มูลนาย” (ฉัฐ สุขสว่าง, 2535: 16-40) “ไพร่” (ฉัฐ สุขสว่าง, 2535: 41-61) และ “ทาส” (ฉัฐ สุขสว่าง, 2535: 62-69) รวมถึงถึงปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกลุ่มคนทั้ง 3 ชั้น ซึ่งถือเป็นข้อเด่นประการสำคัญที่ทำให้หนังสือเล่มนี้ ถูกกล่าวถึง อธิบาย และนำไปเชื่อมโยงให้เห็นถึงสภาพของสังคมไทยในอดีต รวมถึงความต่อเนื่องที่ยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบัน ดังจะได้กล่าวถึงในบทถัดไป

บทที่ 4

นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”

ด้วยสถานะขององค์ความรู้ในปัจจุบันเกี่ยวกับหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ทั้งในส่วนของตัวบท (Text) ครอบคลุมความเป็นตัวตน และพฤติกรรมของตัวละครสำคัญๆ ในเรื่อง ซึ่งยังคงได้รับการอธิบายอย่างแยกส่วน และหาข้อยุติมิได้ ดังที่ได้ยกมากล่าวไว้แล้วตั้งแต่ตอนต้น เกี่ยวกับความสำคัญของปัญหา ถึงข้อสรุปที่แตกต่าง ระหว่างนักวิชาการที่เสนอว่าตัวบทของหนังสือเล่มนี้ เป็นคำสอนอันมุ่งให้เกิด “ความจงรักภักดี” ต่อสถาบันเบื้องสูงตามประเพณีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับนักวิชาการที่ยกตัวอย่างถึงตัวบทอันแสดงถึงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างตัวละครสามัญชนกับสถาบันพระมหากษัตริย์ นำไปสู่ข้อสรุปในทำนองของการ “ขบถ” กระนั้น เมื่อพิจารณาอย่างตรงไปตรงมา ข้อสรุปคู่ตรงข้ามของนักวิชาการเหล่านี้ ล้วนเป็นไปในลักษณะที่ต่างคนต่างหยิบจับเอาเนื้อความเพียงบางส่วนบางตอนของบทเสภาขนาดยาวนานนับพันหน้าไปอธิบาย เพื่อยืนยันแนวคิดและข้อสรุปของตนทั้งสิ้น

รวมไปถึงข้อคำถามเกี่ยวกับบริบท (Context) สำคัญๆ ทางสังคมและการเมืองของประเทศไทย ซึ่งเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคม ณ ห้วงเวลาเดียวกันกับการเกิดขึ้นของหนังสือเล่มนี้ แต่กลับถูกละเลย มิได้มีการกล่าว หรือพิจารณาถึงความสัมพันธ์ที่อาจมีกับ “สารหลัก” (Message) ของหนังสือเล่มนี้ หากแต่ยังคงปักใจในคำอธิบายที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้สั้นๆ เพียงว่า “เพื่อรักษาหนังสือกลอนเป็นอย่างดีในภาษาไทยให้ไว้ถาวร” เท่านั้น

การวิจัยครั้งนี้จึงเป็นความพยายามในการหาคำตอบของข้อคำถามทั้ง 2 ข้างต้น โดยในส่วนของตัวบท (Text) นั้น เป็นการท้าทายต่อแนวคำตอบเดิมๆ อันเกี่ยวเนื่องกับความคิดทางการเมืองซึ่งแฝงอยู่ในตัวบท ที่ดำรงอยู่อย่างขัดแย้งและดูจะเป็นคำตอบที่ไม่สมบูรณเท่าไรนัก พร้อมๆ กันกับเสนอคำอธิบายอันเกี่ยวเนื่องกับบริบท (Context) อันน่าที่จะเป็นเหตุปัจจัยที่ขับเคลื่อนให้เกิดการตรวจชำระและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2460 นอกเหนือไปจากคำกล่าวอ้างที่เป็นทางการ และได้รับการยอมรับกันอยู่ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี แม้ผู้วิจัยจะสำเหนียกอยู่เสมอ ว่าการอธิบายถึงนัยทางการเมืองของหนังสือเล่มนี้ตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ โดยแยกกล่าวระหว่างตัวบท (Text) กับบริบท (Context) นับเป็นสิ่งซึ่งสมควรที่จะกระทำในท้ายที่สุด หากแต่เพื่อความชัดเจนในประเด็นย่อยๆ ของข้อเสนอสำหรับคำถามอันเป็นที่มาของการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกที่จะนำเสนอการวิเคราะห์ตัวบท (Text) และบริบท (Context) แยกจากกันในเรื่องต้น และลำดับการวิเคราะห์ดังกล่าว เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ ตลอดจนปูทางไปสู่การสรุปในส่วนท้าย ดังนี้

การวิเคราะห์ “ตัวบท”

แนวทางเบื้องต้นสำหรับการวิเคราะห์ “ตัวบท” (Text) ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ในครั้งนี้ ก็คือ ค้นหา และยืนยันความคิดทางการเมือง (Political Thought) ซึ่งแสดงออกผ่านความเป็นตัวตน รวมถึงพฤติกรรมของตัวละครสำคัญๆ ในเรื่องโดยรวม ว่าได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึง “ความจงรักภักดี” ที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ หรือไม่? อย่างไร?

ทั้งนี้ คำอธิบายโดยทั่วไปเกี่ยวกับ “ความจงรักภักดี” ที่ปรากฏอยู่ในพจนานุกรม พบว่าหมายถึง ความผูกใจรักด้วยความเคารพนับถือ หรือรู้คุณอย่างยิ่ง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2551) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงขยายความเกี่ยวกับอาการดังกล่าว อันถือเป็นกรอบมโนทัศน์ของชนชั้นปกครองของรัฐไทยในขณะนั้น ไว้ในบทความเรื่อง “ความเป็นชาติไทยโดยแท้จริง” ว่าการแสดงออกถึงความจงรักภักดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อชาติหรือพระมหากษัตริย์นั้นย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องเสียสละอยู่บ้างไม่มากก็น้อย เพิ่มเติมขึ้นอีกประการหนึ่ง (อศวพาหุ, 2520: 16) นอกจากนี้ การเสียสละตามนัยนี้ ยังต้องเป็นการเสียสละอย่างไม่มีข้อแม้ ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า “ถ้าจะพ่ายก็จับพ่ายขึ้น และอย่าเถียงนายท้าย หรือถ้าจะไม่พ่ายก็ขึ้นจากเรือหรือลงว่ายน้ำไปตามลำพังเถิด” (อศวพาหุ, 2520: 19)

จากนิยามข้างต้นนี้ ตัวตนของ “ความจงรักภักดี” จึงครอบคลุมทั้งความสำนึกที่อยู่ภายในจิตใจของเรา รวมไปถึงพฤติกรรมซึ่งสามารถแสดงออกให้เห็นได้ในเชิงประจักษ์ ผ่านการเชื่อฟังและเสียสละในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ต่อผู้ที่เรารักดี ซึ่งเมื่อก้าวโดยเฉพาะเจาะจงเพียงความ

จงรักภักดีต่อ “พระมหากษัตริย์” เท่านั้น ความจงรักภักดีนี้ จึงหมายถึง ความเคารพ และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ รวมไปถึงการเชื่อฟัง และเสวยสละเพื่อพระมหากษัตริย์ได้ โดยไม่มีข้อแม้ใดๆ

หากพิจารณาความหมายของ “อำนาจ” (Power) ตามที่ Weber (1978: 53) อธิบายใน สมเกียรติ วันทะนะ, (2550: 196) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ได้กล่าวไว้ว่าคือ “ความเป็นไปได้ที่บุคคลจะทำให้เจตนาของตนบรรลุผลได้เมื่อเขาสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆ ไม่ว่าจะมีการต่อต้านหรือไม่ และไม่จำกัดว่าความเป็นได้ดังกล่าวจะมีสาเหตุหรือรากฐานมาจากอะไร” ควบคู่ไปด้วย การแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ด้วยการเชื่อฟัง และกระทำตามพระราชประสงค์ นัยหนึ่งจึงหมายถึง การยอมรับพระราชอำนาจเหนือของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อตนไปโดยปริยาย ในทางกลับกัน การไม่เชื่อฟัง และไม่กระทำตามพระราชประสงค์ ไม่ว่าจะในกรณีใดๆ จึงหมายถึงการปฏิเสธพระราชอำนาจ รวมไปถึงเป็นการไม่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ด้วยเช่นกัน

ผลการวิเคราะห์ตัวบทในเบื้องต้นพบว่า หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นอกจากจะกล่าวถึงการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้านไว้โดยละเอียดแล้ว การดำเนินเรื่องยังได้สร้างเงื่อนไขพิเศษให้การดำเนินชีวิตของชาวบ้าน หรือตัวละครสามัญชนเหล่านี้ กลายเป็นประเด็นซึ่งมีความสำคัญ และเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระราชอำนาจของพระองค์อยู่ตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งผลจากความเกี่ยวพันเช่นนี้ ได้ก่อให้เกิดโอกาสในการแสดงตัวตน และพฤติกรรม ทั้งที่เป็นไปในทางจงรักภักดี และไม่จงรักภักดี ประปนกันไป ดังมีรายละเอียดสามารถกล่าวตามลำดับเหตุการณ์ได้ต่อไปนี้

เหตุการณ์แรก que แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างพระมหากษัตริย์ กล่าวโดยเฉพาะเจาะจง ได้แก่ สมเด็จพระพันวษา กับตัวละครสามัญชน ได้แก่ ขุนไกร คือเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระพันวษาเสด็จออกทอดพระเนตรควายป่า แถบเมืองสุพรรณ โดยมีรับสั่งให้ขุนไกรทำหน้าที่ควบคุมการต้อนควายเหล่านั้นเข้าคอก แต่ด้วยควายเกิดตื่น ไล่ขวิดผู้คน ขุนไกรจึงจำต้องใช้หอกแทงควายตายไปเป็นอันมาก สมเด็จพระพันวษา เห็นดังนั้นก็ทรงกริ้ว และสั่งลงโทษประหารชีวิตขุนไกร พร้อมด้วยให้รับราชบาทว์ (กรมศิลป์ากร, 2545: 26)

ครานี้พระองค์ผู้ทรงฤทธิ์	กริ้วโกรธตะลึงเพลิงไหม้
ดั่งลมกาฬพานพัดขัดพระทัย	ไขพระสุรเสียงประเปรียงมา
เหม่เหม่คู่อัยขุนไกร	แทงกระบี่น้อยใหญ่เสียดักหนา
แกลิ่งแทงเล่นกูเห็นอยู่ต่อตา	จนแตกหนีเข้าป่าพนาลัย
เหวี่ยงเหวี่ยงเร็วเพชฌฆาต	ฟันให้หัวขาดไม่เลี้ยงได้
เสียบใส่ขาหยั่งขึ้นถ่างไว้	ริบสมบัติเข้าไถอย่าได้ซ้ำ

นักวิชาการบางท่าน (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2527: 155-156) กล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า ถือเป็นแบบอย่างในการแสดงความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ของขุนไกร ซึ่งได้ยอมตาย เพราะถือความสัตย์ต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และยอมตายอย่างชายชาติทหาร โดยไม่บิดพลิ้ว ดังตัวบทที่ได้กล่าวไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2545: 28)

ขออำนาจจะประกาศแก่เทวา	ให้ทราบฟากฟ้าสุธาธาร
ด้วยตัวข้าขุนไกรกระทำผิด	ถึงชีวิตจะม้วยสังขาร
จะตายด้วยความสัตย์ปฏิญาณ	อย่างวงศ์พลายฝ่ายทหารอันชาญชัย

ทั้งนี้ แม้ ชลธิรา สัตยวัฒน์ (2550: 116-117) จะตั้งข้อสังเกตว่าเหตุที่สมเด็จพระพันวษา ทรงสั่งประหารชีวิตขุนไกรในครั้งนี้ เป็นเพียงเพราะทรงกริ้วที่ทำให้พระองค์ไม่มีโอกาสล่าควายป่า เหล่านั้น ทั้งๆ ที่ขุนไกรกระทำไปเพื่อป้องกันพระองค์ แต่เมื่อพิจารณาจากความคิดของตัวละครที่ปรากฏในตัวบท กลับมิได้กล่าวถึง มีเพียงแต่การอ้างอิงคำสอนทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง “กรรม” และความเป็น “อนิจจัง” จามลักษณะไตรลักษณ์²⁴ ซึ่งเข้ามาเป็นคำอธิบายอีกประการหนึ่ง แทรกอยู่ และทำหน้าที่ในการให้เหตุผลของการตายครั้งนี้ (กรมศิลปากร, 2545: 28-29)

²⁴ ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ 3 ประการ บางทีเรียกสามัญญลักษณะ แปลว่าลักษณะสามัญหรือลักษณะทั่วไปของสิ่งทั้งหลาย กล่าวคือสิ่งทั้งปวงย่อมตกอยู่ภายใต้เงื่อนไข 3 ประการนี้ ได้แก่ 1) อนิจจัง ความไม่เที่ยง ความต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย 2) ทุกขัง ความเป็นทุกข์ ความที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นอยู่เสมอ และ 3) อนัตตา ความไม่มีตัวตน หรือไม่ใช่ตัวตน (บุญเชิด สิริกทุโท (ชูรัตน์), 2546: 151)

กรรมทัณฑ์แล้วแก้วเพื่อนเรือน	เจ้านับวันแล้วจะเลื่อนเป็นปีไป
สุดคิดพี่แล้วแก้วพี่เอ๋ย	ที่ไหนเลยจะได้คืนไปรักใคร่
เป็นวิบากจะจากเจ้าจำไกล	สุดใจด้วยต้องอาญาตาย
.....	.....
ไอ้ไอ้อนิจจาตัวกูเอ๋ย	กรรมสิ่งไรเลยไม่พอที่
มาตายอยู่ในป่าพนาลี	ซากผีเป็นเหยื่อแก่แรงกา
.....	.....
อุตุสำหรับกรรมภavana	เมื่อเวลามาแล้วก็ถึงที่
ใครจะอยู่ค้ำฟ้าทั้งต่าปี	ถึงพระศุภินทรจันทร์ยอมบรลัษ
ต้องจูดิจจากสวรรค์ชั้นฟ้า	เกิดมาแล้วหาพ้นความตายไม่
ขุนไกรพึงสหายค่อยคลายใจ	บรรยายสอนให้ทุกสิ่งอัน

ย้อนไปกล่าวถึงความจงรักภักดีของขุนไกรอีกครั้ง หากพิเคราะห์โดยละเอียด จะพบว่า แม้เหตุการณ์ครั้งนี้สามารถแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของขุนไกรได้อย่างชัดเจน แต่ก็เป็นการแสดงความจงรักภักดีแต่เพียงครั้งเดียวเท่านั้น กล่าวคือ พิจารณาจากราชโทยที่สมเด็จพระพันวษา ทรงตัดสินตามที่ปรากฏในเนื้อความ ได้แก่ “พินให้หัวขาดไม่เลี้ยงได้ เสียบใส่หาหยิ่งขึ้นถ่างไว้” และ “ริบสมบัติเข้าไทยมาได้ซ้ำ” ตัวขุนไกรเอง ยินยอมตามราชโทย กล่าวอย่างถึงที่สุด ถือได้ว่าเป็นพระราชอำนาจ รวมถึงพระราชประสงค์ ด้วยการถูก “พินหัวให้ขาด” แต่การ “ริบสมบัติเข้าไทย” ซึ่งหมายถึงริบราชบาทว์ อันรวมไปถึงเมียและลูกด้วย ขุนไกรมิได้ยินยอมที่จะให้เป็นไปตามรับสั่ง โดยก่อนตาย ขุนไกรได้ร้องขอให้หลวงฤทธานนท์ ช่วยส่งข่าวถึงนางทองประศรี ว่าตนถูกราชทัณฑ์ถึงแก่ความตาย ให้รีบพาพลาญแก้วหนีออกไปจากเมืองสุพรรณโดยเร็ว (กรมศิลปากร, 2545: 28-29)

ครานั้นหลวงฤทธานนท์	เห็นสหายของตนนั้นดักษัย
เขียนหนังสือลับพลันทันใจ	แล้วส่งนายโหมมิได้ช้า
เอ็งเร่งไปสุพรรณ	บอกนางทองประศรีเหมือนกว่า
รับสั่งให้รีบเอาตัวมา	บอกแม่รักอย่าให้หนักใจ
.....	.....
หนังสือมาถึงทองประศรี	อันขุนไกรสามมีเพื่อนสหาย

ต้องรับพระราชอาญาตาย	เสียบไว้หน้าค่ายกระเบื้องนั้น
รับสั่งให้รีบเอาลูกเมีย	หนีเสียวอยู่อยู่ที่บ้านนั้น
ออกไปให้พ้นแดนสุวรรณ	หนังสือมา ณ วันจงแจ้งใจ

ทราบความดังนี้ นางทองประศรีจึงพาพลายแก้ว “หนีการจับกุม” และเดินทางมุ่งหน้าไปขออาศัยอยู่กับญาติของขุนไกรที่เมืองกาญจนบุรี (กรมศิลปากร, 2545: 31-35)

ครานั้นฝ่ายนางทองประศรี	เห็นคนอิงมืออยู่รอบบ้าน
ตกลงใจลุกล้มชมนาน	ลนลานอุ้มเอาเจ้าพลายแก้ว
ฉวยเงินสองถุงกับกระบุงทะลุ	เอาผ้าปะบุโศดเรือนโหยง
.....	.....
ครั้นรุ่งเช้าเวียงวังคลั่งนา	ตำรวจที่มาแต่กรุงศรี
กับกรมการสุวรรณบุรี	เข้าบ้านทองประศรีในทันใด
.....	.....
แม่ลูกไปถึงบ้านกาญจนบุรี	ทองประศรีบอกลูกว่าพ่อเอ๋ย
ในเมืองนี้มีคนที่คุ้นเคย	แล้วเดินเลยไต่ถามเนื้อความไป
ด้วยผิวเคยบอกเล่าแต่เก่าก่อน	ว่าญาติมีที่ดอนเขาชนไก่
ครั้นไปพบพวกพ้องของขุนไกร	เขาก็ทำเรือนให้มิได้ช้า

เช่นเดียวกันกับขุนไกร นางทองประศรีเองก็มีได้กล่าวโทษใครในการประสพราชภัยครั้งนี้ของครอบครัว คงกล่าวเพียงสั้นๆ ว่าเป็นเพราะ “กรรม” ตามทัน เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2545: 30)

ทองประศรีแสนเศร้าเฝ้ารำพัน	กรรมทันแล้วจะทำฉันใดดี
เหี่ยวเรือนจะเย็นเป็นป่าช้า	ฝูงข้าจะกระจัดกระจายหนี

ผลจากการตัดสินใจของขุนไกรที่ได้ปฏิเสธราชทัณฑ์ในข้อการบริวารบาทว์ กล่าวคือ แอบบอกกล่าวนางทองประศรีให้รู้ตัว และพาพลายแก้วหนีการจับกุมไปหลบอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แม้ว่าทางการจะมิได้มีการติดตามจับกุม หรือรื้อค้นพื้นที่อีกในภายหลัง แต่การกระทำครั้งนี้ ถือได้ว่าเป็นการปล้นนางทองประศรี โดยเฉพาะพลายแก้ว ให้มีภูมิหลังเป็นบุคคลนอกกฎหมาย รวมถึงมี

บุคลิกลักษณะที่ก้าวร้าว (ชลธิรา สัตยวัฒน์, 2550: 127) ไม่เกรงกลัวใคร กระทั่งสมเด็จพระ
พันวษา ดังที่จะได้กล่าวต่อไป

นางทองประศรีและพลายแก้วใช้ชีวิตเยี่ยงประชาชนทั่วไป ห่างไกลจากพระราชอำนาจของ
พระมหากษัตริย์อยู่หลายปี กระทั่งเกิดสงครามทางเมืองเชียงทองขึ้น สมเด็จพระพันวษาจึงมีรับสั่ง
ให้หาทายาทของขุนไกร อดีตทหารเอก ให้นำทัพออกรบ (กรมศิลปากร, 2545: 174)

จะนั่งอยู่เช่นนี้ก็มีได้	จะอ้อมเอิบกำเรียวเป็นหนักหนา
ถือตัวว่ากูกลัวฤทธา	ตกทหารอยุธยาเราไม่มี
การเช่นนี้แต่ก่อนร่อนชะไร	เคยใช้อาวุธขุนไกรที่เป็นผี
มันม้วยมอดวอดวายเสียหลายปี	ครั้งนี้จะได้ผู้ใดไป
จึงตรัสถามเสนาข้าเฝ้า	ว่าลูกเต้านั้นยังมีหรือหาไม่
เห็นจางวางหกเหล่าจะเข้าใจ	ด้วยอ้ายขุนไกรอยู่กรมนั้น

ภายหลังจากเสร็จศึกเชียงทองนี้แล้ว พลายแก้วจึงได้กลับเข้ามาใกล้ชิดกับพระราชอำนาจ
อีกครั้ง โดยได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “ขุนแผน” กลายเป็นทหารเอกผู้ซึ่งมีหน้าที่โดยตรง
ในการนำทัพออกรบพุ่งเมื่อมีราชการสงครามแทนที่ขุนไกร (กรมศิลปากร, 2545: 273)

ครานั้นพระองค์ได้ทรงฟัง	จึงดำรัสตรัสสั่งพระหมื่นศรี
ประทานของต้องตามความชอบมี	เจียดกระบี่เสื่อใส่ได้ประทาน
ตัวอ้ายพลายให้ตั้งเป็นขุนแผน	อยู่รักษาเขตแดนที่ปลายด่าน
คุมไพร่ห้าร้อยคอยเหตุการณ์	แล้วประทานเรือยาวแก้วา

การกลับเข้ามาอยู่ใกล้ชิดกับสมเด็จพระพันวษาอีกครั้งของขุนแผนในคราวนี้ ทำให้
เรื่องราวต่างๆ ในการดำเนินชีวิตของครอบครัวสามัญชน แถบเมืองสุพรรณบุรีและกาญจนบุรี ต้อง
พลอยพัวพันกับพระราชอำนาจไปจนกระทั่งจบเรื่อง โดยมีชนวนเริ่มต้นขึ้นเมื่อลาวทอง เมียคนที่
สามของขุนแผนเกิดล้มเจ็บ ขุนแผนซึ่งในขณะนั้นเข้าเวรอยู่ในวัง ตัดสินใจฝากเวรไว้กับขุนช้าง
ครั้นเมื่อสมเด็จพระพันวษาเสด็จออก ไม่เห็นขุนแผน จึงตรัสถามถึง ด้วยเห็นเป็นโอกาสในการ
กำจัดขุนแผน ขุนช้างจึงเพ็ดทูลว่าขุนแผนป็นกำแพงวังหนีออกไปหาเมีย แม้จะห้ามปรามก็เท่าใดก็

ไม่ยอมฟัง ทรงทราบดังนั้นจึงพระพิโรธ ตรัสสั่งให้พรากรลาวทองมากักไว้ในโรงสะตัง ภายในพระราชวัง ส่วนตัวขุนแผนให้ออกตระเวนด่านอยู่ชายแดน ห้ามมิให้เข้าเฝ้าโดยเด็ดขาด เว้นเสียแต่จะเกิดศึกสงครามขึ้นในกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น (กราศิลปากร, 2545: 326)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภาพ	ฟังจบก็กริ้วเป็นหนักหนา
กระเทียบพระบาททวดมา	อ้ายนี้ดีกว่าไม่เกรงใคร
อ้ายขุนช้างว่ากล่าวกลับหัวหาญ	บังอาจปิ่นปราการออกไปได้
.....	.....
เหวราชามาตย์ไปบัดนี้	พาอีลาวทองมาจากฝั้ว
อ้ายขุนแผนกูไม่ขอเห็นตัว	มันทำชั่วให้อยู่กาญจนบุรี
ให้กุมไพร่ไปเที่ยวตระเวนด่าน	ต่อราชการเกิดศึกในกรุงศรี
จึงจะเกณฑ์มันให้ไปต่อตี	แต่ในราตรีจึงรีบไป

ด้วยความโกรธเคืองที่มีต่อขุนช้างซึ่งเพ็ดทูลกล่าวร้ายตน ขุนแผนจึงคิดที่จะไปลักตัววันทองกลับมาเป็นของตนอีกครั้ง แต่ด้วยเกรงว่าหากกระทำลงไปดังนั้นแล้ว ขุนช้างก็คงนำเรื่องไปทูลฟ้องถึงสมเด็จพระพันวษา ให้ทรงยกทัพติดตามมาจับกุม และด้วยความสามารถของตนในขณะนั้น ขุนแผนคิดว่าคงสู้ไม่ได้เป็นแน่ จึงปรารถนาที่จะออกเดินทางหาตัวช่วย ได้แก่ของวิเศษ 3 สิ่ง คือดาบ ม้า และกุมาร เพื่อใช้ในการต่อสู้ต่อไป (กรมศิลป์ากร, 2545: 332-333)

กูจะไปลักวันทองของกูมา	ถ้าติดตามแล้วจะฆ่าเสียให้ป่น
เกรงแต่จอมนรินทร์ปิ่นภูวดล	จะให้ยกทัพติดตามไป
ถ้าเขาไม่เมตตาจะฆ่าฟัน	จะรับรองป้องกันฉันใดได้
มีแต่ตัวพลาดพลั้งลงอย่างไร	กลบรอยลี้แหลกลงเป็นผลคดี
จะหมายพึ่งผู้ใดที่ในป่า	เห็นแต่หน้าโหงพรายกับหุนผี
ก็แก่เก่าเศร้าเลื่อมซึ่งฤทธิ	จะต่อตีเห็นไม่ได้ตั้งใจนี้
จะตีดาบซื้อม้าหากุมาร	ให้เชี่ยวชาญวิชาได้ฝาศึก
ถ้าสามสิ่งนี้ได้สมอารมณ์นึก	จะอีกทีก็มาอย่างไรก็ไม่กลัว

เมื่อขุนแผนได้ของวิเศษครบทั้ง 3 สิ่งแล้ว ก็เกิดความเชื่อมั่นในอำนาจของตน ว่าอยู่ในระดับที่เพียงพอที่จะต่อสู้กับ “อาญา” รวมถึงกองทัพของสมเด็จพระพันวษาได้ จึงออกเดินทางไปยังเมืองสุพรรณ เพื่อชิงตัววันทองตามที่ตั้งใจไว้ (กรมศิลปากร, 2545: 366-367)

ตามกรรมจะระยำด้วยอาญา	ไปเบื้องหน้าเป็นโจนให้รู้ที่
ตัวกูก็ลือช่าว่าคนดี	พรงี้จะไปยังสุพรรณ
จะผ่าแผ่แผ่เอกคุณให้ได้	ทำให้สมแก่นเป็นแมนมั่น
จะลักวันทองไปยังไพรวัน	คิดแล้วก็ตื่นเดือดทะยาน
.....	.....
แม่จงอวยชัยให้ลูกแก้ว	ไปแล้วมีชัยอย่าได้พรั่น
ถึงจะยกทัพตามสักสามพัน	ลูกจะฟันให้เป็นภัสร์ฐูลิง

เมื่อขุนแผนเดินไปถึงยังบ้านของขุนช้างแล้ว ก็เที่ยวเดินหาห้องของวันทอง จนกระทั่งพบขุนช้างนอนกอดกับวันทองอยู่ จึงเกิดบันดาลโทสะคิดจะฆ่าขุนช้างให้ตาย แต่กุมารทองของขุนแผนเองได้ขัดขวางไว้ โดยกล่าวอ้างไปถึง “อาญาเจ้าชีวิต” แต่ขุนแผนกลับมิได้เกรงกลัว ตอบสวนทันควันว่า “เอออีกูไม่กลัวแล้วอาญา” (กรมศิลปากร, 2545: 381)

เห็นขุนช้างกอดอยู่กำยำ	ทะมื่นคำดาลเดือดเสียดายนาง
วันทองน้อยน้อยหนึ่งเท่านั้น	จะเคียงมันก็ไม่ถึงสักครึ่งข้าง
เงือดดาบจะใคร่ฟาดให้ขาดกลาง	ง้างหัวมาจะสับให้ยับลง
กุมารทองป้องปิดสกัดดาบ	ประนมกราบขอโทษยิ่งโกรธส่ง
ถีบต่อตะตงจากเตียงลง	กุมารตรงยี่ดขวางไม่วางมือ
งดก่อนผ่อนพ้ออย่าเพื่อฆ่า	ไม่กลัวอาญาเจ้าชีวิตหรือ
ขุนแผนแค้นกำครามคำรามฮือ	เอออีกูไม่กลัวแล้วอาญา

ทั้งนี้ การอ้างถึง “อาญาเจ้าชีวิต” เพียงลำพัง มีอาจหยุดยั้งขุนแผนในขณะนี้ได้เสียแล้ว คำอธิบายสำหรับการรอดตายของขุนช้าง จึงพาดพิงไปถึงแนวคิดทางศาสนา เช่นเดียวกันกับสาเหตุในการตายของขุนไกร หรือการตกระกำลำบากของนางทองประศรี (กรมศิลปากร, 2545: 381)

มันทำแค้นพ่อก็พอแรง	กูจะแลงอกออกเอาดาบผ่า
ถอยไปไซ้การอย่านำพา	ฆ่าเสียที่ลับจับเอาใคร
กุมารทองห้ามว่าอย่าให้ตาย	เอาแต่พอเจ็บอายเลือดตาไหล
ฟันฆ่าเทวดามักคลใจ	จับได้เนื้อความลามกระจาย

ผลที่ติดตามมาจากการลักนางวันทอง มิได้ผิดไปจากที่ขุนแผนได้คาดการณ์ไว้แต่แรก กล่าวคือ ภายหลังจากที่ขุนช้างพ่ายแพ้ต่อขุนแผนกลับไป ก็เดินทางเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา เพื่อทูลกล่าวโทษขุนแผนต่างๆ นาๆ กระทั่งเกินเลยไปถึงฐานที่ว่าขุนแผนกระทำการเป็นกบฏต่อราชบัลลังก์ (กรมศิลป์ากร, 2545: 435)

ขุนแผนคุมโจรไว้หลายร้อย	ชุ่มคอกกระโจมโถมไล่
ฟันพวกไพร่ตายกระจายไป	จับได้ข้าพเจ้าเอาตัวดี
เขียนด้วยหนามหวายลายจก	แล้วพูดจาทำต่อไปยังมี
ว่าฆ่าเสียลับไปไม่สู้ดี	ถ้าปล่อยไปกรุงศรีจะชียาว
มาตรแมนพระองค์เสด็จไป	จะชนช้างชิงชัยให้อือฉาว
ชิงเอากรุงไกรได้เป็นเจ้า	ว่ากล่าวหยาบช้าสามานย์
มันปลุกคำหนักป่าพลับพลาแรม	ค่ายป้อมล้อมแหลมเป็นหน้าฉาน
ที่ตั้งบังคนชอบกลการ	นานไปก็จะเกิดกลีเมื่อง

พิจารณาเท่าที่ปรากฏในตัวบท พบว่าสมเด็จพระพันวษา มิได้ทรงเชื่อตามคำกล่าวโทษของขุนช้างต่อขุนแผน หรือทรงหุนหันกริ้วอย่างรุนแรงดังเช่นที่เป็นมาทุกครั้ง ตรงกันข้าม ตัวบทคราวนี้กลับแสดงให้เห็นว่าทรงพินิจพิเคราะห์ความโดยละเอียด ที่สำคัญคือ ถูกต้อง และเป็นคุณแก่ฝ่ายขุนแผนเป็นครั้งแรก เสมือนหนึ่งเป็นคนละพระองค์กับสมเด็จพระพันวษาที่ทรงสั่งประหารขุนไกร หรือที่ทรงสั่งให้พรากรลาวทอง (กรมศิลป์ากร, 2545: 435)

ครานั้นสมเด็จพระพันวษา	ทรงตรึกตราเนื้อความไปตามเรื่อง
เหม่เหม่อ้ายขุนแผนทำแค้นเคือง	แต่ยกเขื่องอยู่กระไรอ้ายขุนช้าง
เท็จจริงอย่างไรมิได้เห็น	จะเป็นเหมือนมันว่าก็ผิดอย่าง
เกิดรบพุ่งกันที่กลางทาง	จริงบ้างเท็จบ้างกุกิดดู

อายุนแผนพาเมียไปจากข้าง	อายุนข้างตามไปมันต่อสู
อายุนแผนกล้าดีมีความรู้	อายุนข้างเหมือนปูจิ้งจอกยับ
ต่อจะวังกระเจิงเข้าเชิงหวาย	ใส่ร้ายเอาว่ามันเนียนขับ

เมื่อทรงคิดได้ดังนั้น สมเด็จพระพันวษาจึงมีรับสั่งให้จมีนศรีและจมีนไวยเป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยขุนเพชรอินทรา เป็นปีกขวา และขุนรามอินทรา เป็นปีกซ้าย คุมกองทัพจำนวน 5,000 คน ออกติดตามขุนแผน (กรมศิลป์ากร, 2545: 437-438)

ฟังความข้างเดียวเห็นเลี้ยวกลับ	จึงตรัสกับจมีนศรีจมีนไวย
เอ็งจงออกไปเป็นแม่ทัพ	กำกับรีพลใหญ่น้อย
เกณฑ์คนห้าพันเลือกสรรไป	จงจัดให้พร้อมถ้วนกระบวนทัพ
ขุนเพชรนั้นเป็นปีกขวา	ขุนรามอินทราปีกซ้ายสรรพ
.....	.....
บอกมันว่ากูให้เข้ามา	ถ้อยความจะว่าชำระให้
เกี่ยวข้องหมองกันด้วยอันใด	อย่าให้กลัวตัวมาไม่ฆ่าตี
ถ้าเม้นมันคือดิงจึงไป	จับได้จึงฆ่าให้เป็นผี
ตัดหัวเสียบไว้ในพงพี	เร่งเร็วบัดนี้รีบยกไป

จมีนศรีและจมีนไวย ติดตามขุนแผนตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษาเข้ามาถึงในป่า มีว่าจะด้วยเหตุอันใดก็ตาม ขุนแผนปฏิเสธที่จะมอบตัว นายหนึ่ง หมายถึงการขัดพระบรมราชโองการของสมเด็จพระพันวษาด้วยโดยตรง จึงเกิดการรบพุ่งกันขึ้น ด้วยความสามารถที่เหนือกว่าของขุนแผน (โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังจากที่ได้ของวิเศษทั้ง 3 สิ่งแล้ว) ทำให้ขุนแผนได้รับชัยชนะ สามารถฆ่าขุนเพชรอินทรา และขุนรามอินทรา รวมทั้งไพร่พลตายไปอีกราว 4,550 คน ซึ่งผลจากการกระทำครั้งนี้ของขุนแผน ทำให้สมเด็จพระพันวษาทรงพระพิโรธเป็นอย่างมาก แต่ก็มิได้มีรับสั่งให้จัดทัพออกติดตามอีก เพียงแต่ให้มีหมายถึงทุกหัวเมือง ทุกด่าน ให้จับกุมขุนแผนส่งมายังกรุงศรีอยุธยา ผลักให้ขุนแผนกลับไปเป็น “คนนอกกฎหมาย” อีกครั้ง (กรมศิลป์ากร, 2545: 460-461)

ครานี้พระองค์ผู้ทรงเดช	ฟังเหตุสงครามมาแต่ต้น
ให้เคื่องขุนพระทัยคงไพลน	กระที่บบนพระที่นั่งเพียงฟังพับ
คังสายฟ้าผ่าฟาดพระสุเมรุ	เอนถึงดินคอนสะท้อนกลับ
เหวยอ้ายนายทัพปลัดทัพ	ไพร่พลก๊วยบระยาไป
ช้างม้าอาวุธกั้นับพัน	มันคนเดียวเท่านั้นไม่สู้ได้
.....	.....
เร่งมีตราอาช้ค่านขนอน	แวนแคว้นแดนนครน้อยใหญ่
ทั่วทั้งจังหวัดสกดไป	เมืองใหญ่เอกโทตรีจัตวา
แม่นอ้ายขุนแผนอยู่แห่งไร	จับตัวให้ได้อย่าเข่นฆ่า
จำให้มันคงส่งตัวมา	ในท้องตราชื่อเสียงให้บอกไป

พิจารณาด้วยมาตรฐานของความจงรักภักดีเดียวกัน หากการยอมตายตามราชทัณฑ์โดยไม่บิดพลิ้วของขุนไกร ถือเป็นการแสดงความจงรักภักดีอย่างยิ่งต่อสมเด็จพระพันวษา การขัดขืนรับสั่ง รวมถึงฆ่านายทัพและไพร่พลตายไปเป็นจำนวนมากในครั้งนี่ของขุนแผน ก็น่าที่จะถือได้เช่นกันว่านี่เป็นการแสดงความไม่จงรักภักดีอย่างยิ่งของขุนแผนต่อสมเด็จพระพันวษา ในช่วงเวลานี้

อย่างไรก็ดี แม้ลำพังขุนแผนเองจะมีความสามารถมาก แต่ด้วยมิได้ตัวคนเดียว ยังมีวันทอง ซึ่งท้องแก่ใกล้คลอดเต็มที่เป็นเรือพ่วง จึงเกิดความเป็นห่วงวันทองและลูกที่จะคลอดว่าจะได้รับความลำบาก ขุนแผนเลยจำต้องเข้ามาบดตัวต่อทางการ ซึ่งนัยหนึ่งถือเป็นการกลับเข้ามาอยู่ภายใต้ และยอมรับอำนาจของสมเด็จพระพันวษาอีกครั้ง (กรมศิลปากร, 2545: 467-468)

น้ำตาตกอกจะครากด้วยยากอยู่	พี่ดูเห็นท้องน้องเติบโตใหญ่
คงจะคลอดลูกยาไม่เข้าไป	จะได้ใครรักษาพยาบาล
เราสองคนจนใจไรที่อยู่	เปลอยู่ขัดขวางไม่ห่างบ้าน
หยุดยาสารพัดจะกันดาร	ที่นอนหมอนมุ้งม่านก็ไม่มี
ยังส่วนลูกฟูกเมาะก็ขาดครบ	พี่ปรารภลูกน้อยจะหมองศรี
จะกรำฝนทนแดดทั้งตาปี	เรานี้ออดอยากอยู่เท่าใด
.....	อันตัวพี่กับเจ้าจะเข้าไป
เราก็เป็นคนดีมีวิชา	พี่คิดว่าหาเป็นกระไรไม่

แก้วตาอย่าประหวั่นพรันใจ	ถึงจะส่งลงไปในอยุธยา
พระองค์ก็ทรงรับสั่งถาม	ความเก่าเรายังคืออยู่หน้าหนา
ทั้งพ่อด้วยกำลังวิทยา	ว่าแล้วผู้ม้ายี่เรียกภูตพราย

เมื่อขุนแผนถูกคุมมาถึงยังท้องพระโรง จมื่นศรีเสาวรักษ์ได้กราบทูลเบิกความว่าสามารถจับตัวขุนแผนได้แล้ว สมเด็จพระพันวษาจึงทรงกริ้ว พร้อมกับตรัสบริภาษ ความว่า (กรมศิลป์ากร, 2545: 481)

ครานั้นพระองค์ได้ทรงฟัง	กริ้วดังตะไฟไหม้เวหา
ยังมีทันทราบความตามสารา	โกรธากระทืบพระโรงชัย
อ้ายแสนกลถือตนว่ามีฤทธิ์	ตมมันคิดว่ากูสู้ไม่ได้
ลักเมียอ้ายขุนช้างวางเข้าไพร	ใช้คนออกไปกลับฆ่าฟัน
มันดีหรือไรไม่หะเหิน	มุดหัวเดินมาทำไมนั่น

ครั้นอยู่ต่อหน้าพระพักตร์ ด้วยความเชื่อมั่นในวิชาความสามารถที่มี ตัวบพิตรให้เห็นว่าขุนแผนมิได้แสดงอาการหวาดกลัวต่อสมเด็จพระพันวษา ดังเช่นที่ตัวละครอื่นๆ กระทำ แม้แต่น้อยในทางกลับกัน สิ่งแรกที่ขุนแผนกระทำก็คือ (กรมศิลป์ากร, 2545: 482)

ครั้นถึงบังคมประนมกร	พระเคืองค้อนหาทอดพระเนตรไม่
ขุนแผนอ่านมนต์เคยสนใจ	เป่าไปด้วยเชื่อวิทยา
บันดาลพระทัยให้เคลื่อนคลาย	เบือนบ่ายพระพักตร์ผันหา
อ้ายฟัวเมียสองคนจนปัญญา	ลักกันเข้าป่าไม่กลัวใคร

การอ่านมนต์เพื่อคลพระทัยสมเด็จพระพันวษาในครั้งนี้ นับว่าได้ผลอย่างดียิ่ง มิเพียงแต่จะทำให้ทรงหายกริ้วแล้ว ยังทรงพระราชทานอภัยโทษในคดีที่ขุนแผนขัดพระบรมราชโองการ รวมถึงฆ่าขุนเพชรอินทรา และขุนรามอินทรา ตลอดจนไพร่พลจำนวนอีกเป็นจำนวนมากให้ด้วย (กรมศิลป์ากร, 2545: 483)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ	ฟังจบใจความที่ข้อนั้น
จะคุ้มกันผู้เนื้อความกัน	ถ้าใครแพ้ก็จะพินให้หน้าใจ
ที่มิ่งฆ่าอายขุนเพชรขุนราม	ความคิดทั้งนี้ถูกใจให้
ด้วยมิได้คิดคดขบถใจ	ถอดมันออกให้สู้ความกัน

ผลการสู้ความระหว่างขุนแผนและขุนช้างในครั้งนี้ ขุนแผนเป็นฝ่ายชนะคดี โดยคำตัดสินโทษสำหรับขุนช้างนั้น ให้ขุนแผนเป็นผู้ตัดสินใจว่าจะเพียงให้ปรับไหมเท่านั้น หรือถ้าไม่กลัวซึ่ง “เวรา” ก็สามารถให้เอาตัวไป “พินฆ่าเสียก็ตามอัชฌัย” แต่ด้วยขุนแผนมียาก “ให้เป็นเวร” ขุนช้างจึงรอดชีวิตไปได้ (กรมศิลปากร, 2545: 494)

แล้วให้ทวนขุนช้างศรีประจัน	ยายกลอยยายส้านด้วยทั้งสอง
ถ้าเจ้าฟักกลัวคิดไม่คิดปอง	ต้องบทให้เอาสินไหมไป
ถ้าเจ้าฟักไม่กลัวซึ่งเวรา	จะพินฆ่าเสียก็ตามอัชฌาย์
วันทองส่งคืนขุนแผนไป	ตามในพระราชกฤษฎีกา
.....	.....
ขุนแผนแสนสุภาพกราบกราน	กระหม่อมจันทาให้เป็นเวรไม่
ตามแต่สินไหมแลพินัย	จะโปรดปรับอย่างไรก็อย่างนั้น

เมื่อเรื่องราวต่างๆ จบสิ้นลงโดยปราศจากการเสียเลือดเสียเนื้อใดๆ (นอกจาก ขุนเพชรอินทรา ขุนรามอินทรา และไพร่พลอีกจำนวน 4,550 คน) สมเด็จพระพันวษาจึงตรัสปลดปล่อยขุนแผน ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 494)

พระองค์ทรงฟังขุนแผนว่า	เออจะเป็นเวรเป็นแม่มนั้น
เอ็งก็ตรงคงคิดว่ามีตรกัน	อ้ายชาติชั่วหัวควันนี้ใจพาล

อยู่ต่อมาได้ไม่นานนัก ขุนแผนเกิดคิดถึงลาวทอง จึงอ่อนวอนจมีนศรีให้ช่วยทูลขอต่อ สมเด็จพระพันวษาให้ ครั้นจมีนศรีกราบทูลไปดั่งนั้น สมเด็จพระพันวษาก็ทรงกริ้ว และสั่งลงโทษ ขุนแผนฐานกำเริบ โดยให้จำ 5 ประการ แล้วขังคุกไว้²⁵ (กรมศิลปากร, 2545: 499)

ครานั้นพระองค์ทรงธรณี	ได้ฟังจมีนศรีแถลงสาร
ขุนพิโรธพระพักตร์เฟือคเคือดคาล	อ้ายนี้หาญเห็นกุนใจดี
ครั้นขุนเพชรขุนรามตามออกไป	บังอาจใจหม่าคนเสียป่นปี้
กู่ถึงคอาญาไม่หม่าตี	ซ้ายกอิวันทองให้แก่ตัว
ยังลวนลามตามขออิวันทอง	จงหองไม่คิดผิดทวมหัว
พูดเล่มตามใจไม่เกรงกลัว	เพราะตัวอิลาวทองต้องอยู่วัง
.....	.....
เห็นไม่ทำแล้วยังซ้าทะนงใจ	ละไว้จะกำเริบทุกเวรา
ถ้ายอมตามใจให้อิลาวทอง	จะจงหองเยอหยังขึ้นหนักหนา
เป็นว่าไรไม่ขัดสักเวลา	ทีหลังจะชะล่าไม่เกรงใคร
เฮี้ยเอาตัวมันไปส่งไว้คุก	ประทุกห้าประการหมดอย่าลดได้

ราชภัยครั้งนี้ของขุนแผน เป็นเหตุการณ์ทำนองเดียวกันกับที่ขุนไกรถูกประหารชีวิต กล่าวคือ เป็นเหตุการณ์ซึ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงความจงรักภักดีอย่างถึงที่สุดของตัวละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตัวละครซึ่งมีความสามารถเพียงพอที่จะขัดขึ้นราชภัยนั้นๆ ได้ ดังเช่นที่ผู้รู้ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับกรณีนี้ไว้ว่า นี่ถือเป็นบททดสอบในเรื่องความจงรักภักดีที่มีต่อสมเด็จพระพันวษาอีกครั้งหนึ่งสำหรับขุนแผน ซึ่งขุนแผนก็สามารถผ่านการทดสอบคราวนี้ไปได้ เนื่องจากตามเนื้อความ ขุนแผนเป็นคนที่มีความสามารถ สามารถสะเดาะเครื่องพันธนาการทุกชนิดให้หลุดจากตัว นอกจากนั้น ก็ยังใช้เวทมนตร์คาถากำบังตนมิให้ใครแลเห็น เดินออกจากคุกไปเสียเมื่อไหร่ก็ได้ (ลี้กฤทธิ ปรามัช, 2532: 244-245) ดังความที่แสดงไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2545: 505)

²⁵ กฎหมายตราสามดวงมิได้มีการบัญญัติบทลงโทษของการกำเริบเอาไว้ (สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2541: 88) พบแต่เพียงว่าบทลงโทษที่ขุนแผนได้รับนั้น เป็นบทลงโทษสถานสุดท้ายของพระราชโอรสการกระดศึก ซึ่งระบุว่า “สถานหนึ่งคือให้จำห้าประการใส่คุกไว้” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550: 929) เท่านั้น ซึ่งสังฆราชปาเลกัวซ์ ได้บันทึกไว้ในหนังสือ “เล่าเรื่องกรุงสยาม” ว่าเป็นโทษของนักโทษในคดีอุกฉกรรจ์ (ลี้กฤทธิ ปรามัช, 2532: 243)

ขุนแผนตวาดอำนาจครุฑ
เข้าจับกุมวุ่นวายเป็นหลายครา
นี่นี้กว่าจะเอาภูเข้ากริ่ง
ไม่เชื่อยั้งคะนองก็ลองดู
ขุนแผนบริกรรมซ้ำสะเดาะ
ลูกโซ่โย้เย้แปรปรวน

.....

ถ้าภูคิดหลบหนีไซ้ไร
เสียจงคุณเล่นเป็นขวัญตา
พิศศิตามระรงงวุ่นวาย
กลับมาเถิดพ่ออย่าท้อใจ
ขุนแผนคลายฤทธิ์ประสิทธิ

มือหลุดหัวคะมาเข้าดำฝ่า
ขุนแผนร้องว่าอย่าทำภู
หน้ามึงหรือจะจำภูไว้อยู่
เอาคาสวมท่อมหูทั้งโซ่ตรวน
หลุดเปลาะกองกลิ้งทุกสิ่งถ้วน
พยักชวนเสียออเจ้าเข้ามาจำ

.....

กลางวันก็จะไปได้สบาย
พ่อว่าแล้วอืดใจให้ตัวหาย
พ่อคุณลูกตายแล้วที่นี้
ลูกไม่จำพ่อแล้วอย่าหลบหนี
พวกผู้คุมยินดีลงวันทา

คำอธิบายที่ตัวบทตอนนี้พยายามเน้นย้ำให้เห็น คือเหตุผลเบื้องหลังที่ทำให้ขุนแผนไม่คิดหลบหนีจากการถูกจองจำ อันได้แก่ ถือความ “สัตย์” จึง “ไม่คิดลด” และสำนึกถึงบุญคุณที่ทรง “เลี้ยง” มา เลกเช่นเดียวกันกับขุนไกรที่ยอมถูกประหาร (กรมศิลปากร, 2545: 501-505)

ครั้งนี้ตายเป็นเห็นเท่ากัน
อันเครื่องพันธนาการที่จำจอง
จะเสียสัตย์ขัดสนจึงจนใจ
เสมือนหนึ่งบิดาท่านทำโทษ
จะทนไปให้ตลอดจนวอดวาย

.....

ขุนแผนว่าเราเจ้าก็เลี้ยง
ถ้าภูคิดหลบหนีไซ้ไร

ด้วยโทษทัณฑ์แทบพันจะทนได้
อีกสักสองเท่านี้ก็หนีได้
หนีไปใครจะนับว่าเป็นชาย
แม้มิโปรดตามที่ไม่หนีหาย
สู้ตายตามแต่พระอาญา

.....

สาบานแล้วหาเบี่ยงคำสัตย์ไม่
กลางวันก็จะไปได้สบาย

ทั้งนี้ ดังที่ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 243) ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับโทษที่ขุนแผนได้รับ ว่าโทษจองจำ 5 ประการ ของขุนแผนในคราวนี้ มิได้เป็นเพียงคำสั่งของศาล แต่เป็นถึงรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา ขนาดบรรดาผู้คุมยังไม่กล้าที่จะเรียกสินบน เพื่อลดการจองจำของขุนแผนลงแต่อย่างใด และนี่ก็อีกหนึ่งประเด็นซึ่งนำรอยด่างมาสู่คำว่า “จงรักภักดี” ของขุนแผน เช่นเดียวกับขุนไกรที่แอบบอกให้นางทองประศรีและพลายแก้วหนีการจับกุมในอดีต กล่าวคือ ขุนแผนแม้จะมีได้หนีออกไปจากคุก แต่ก็มิได้ยอมให้พัศดี “จำ 5 ประการ” อันเป็นข้อใหญ่ใจความของรับสั่งโทษด้วย โดยเหตุผลเพียงว่า “ทรมานมันเมื่อยเป็นหนักหนา” (กรมศิลปากร, 2545: 503)

ครั้นยามศึกกำลังคดสังคนอน	พระจันทร์แจ่มกระจ่างสว่างไสว
ขุนแผนแสน โศกวิโยคใจ	เขาร้อยไว้ตัวติดทั้งข้อคาง
โซ่ตรวนถ่วงครบห้าประการ	ทรมานมันเมื่อยเป็นหนักหนา
จะพลิกตัวตั้งทั่วทั้งกาย	ยิ่งนานยิ่งระอาระอดใจ
โอ้อ่าคนโทษทั้งปวงเอ๋ย	กระไรเลยทนทานทั้งปีได้
อันตัวกูจะอยู่ให้จงภัย	เป็นว่าไม่ต้องการจะทานทน
เพียงถือสัตย์สุจริตไม่คิดหนี	แต่เท่านี้ก็พอจะเป็นผล
ไม่คิดคดต่อเจ้าข้าแดงตน	ก็เป็นคนเลิศโลกย่อมลือชา
คิดแล้วจึงสะเดาะด้วยฤทธิมนต์	ตรวนหล่นคนหลับสนิทหน้า
ร่วงกราวทำมือทั้งข้อคาง	ก็ล่องหนออกมาจากคุกพลัน

อย่างไรก็ดี แม้การตัดสินพระทัยลงโทษขุนแผนในครั้งนี้ จะทำให้สมเด็จพระพันวษาถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าทรงตัดสินอย่างงูวามตามอารมณ์ (สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2541: 89) แต่ก็ เป็นเช่นเดียวกับเหตุการณ์ครั้งก่อนๆ ด้วยทมิได้แสดงให้เห็นว่ามีตัวละครผู้ได้รับผลกระทบตัวใด ที่คิดเห็นเช่นนั้น คำอธิบายเดิมเดิมอย่าง “กรรม” ยังคงเป็นกรอบคำอธิบายที่นำมาใช้เพื่อปลอบโยน ขุนแผนและครอบครัวเช่นเคย (กรมศิลปากร, 2545: 500-501)

นี่เนื้อว่าเคราะห์กรรมให้จำบัง	แต่คงรังร้อยร้อยมาเท่าไร
เมื่อคุมส่งลงมาแต่พิจิตร	ยังหาติดข้อคางอย่างนี้ไม่
.....	.....
เวรกรรมทำไว้ฉันใดเลย	ไม่มีเมฆหน้าเทียมกับเขาได้

ไหนดจะท้อไหนดจะทุกข์ระทมใจ

ผู้คนข้าไทที่ไหนดมี

.....

.....

ขุนแผนแสน โศกด้วยสองนาง

น้ำตาพร่างพรายซาบลงอาบหน้า

พื้คิดผัดจึงติดข้อคา

เพราะเวลาเคราะห์กรรมมานำไป

มีเพียงแต่ภายหลังจากที่ขุนไกรถูกลงโทษประหารชีวิตไปแล้ว ยามเกิดสงครามขึ้นจึงไม่มีผู้ใดที่จะอาสาหน้าทัพออกรบ ไพร่ไร้ชื่อเสียงเรียงนาม ไม่เคยมีผลงานใดๆ ทราบแต่เพียงว่าเป็นทนายาของขุนไกรอย่างขุนแผน เลยได้รับความไว้วางพระทัยอย่างสูง ให้เป็นแม่ทัพนำไพร่พลจำนวนมากออกไปปราบอริราชศัตรู เช่นเดียวกัน ภายหลังจากที่ขุนแผนถูกลงโทษจำคุก เมื่อเกิดศึกสงคราม ก็หาผู้ที่จะอาสาหน้าทัพออกรบอีกเช่นเคย เหตุการณ์ทำนองเดียวกันนี้ ก็ได้ทำให้ทนายาของขุนแผนอย่างพลายงาม ที่ก็มีได้มีชื่อเสียงเรียงนามหรือผลงานใดๆ มาก่อน ทราบแต่เพียงว่าเป็นทนายาของขุนแผน ก็พลอยได้รับความไว้วางพระทัย มอบหมายให้รับภาระหน้าที่สำคัญเช่นเคย (กรมศิลปากร, 2545: 603-604)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช

ทอดพระเนตรพอเห็นให้รักใคร่

จึงมีสีหน้าทประภาสไป

เฮ้ยไอ้พลายงามทราวมคะนอง

โคตรกล้าเหล่ามึงเป็นทหาร

อุตสาหั้ทำราชการให้แคล้วคล่อง

แมนมึงทำลาวได้ตั้งใจปอง

เงินทองยศอย่างจะรางวัล

จะได้หรือมิได้ให้ว่ามา

กูดูหน้าตาก็คมสัน

น้ำใจในคอก็พอมัน

นั่งอันอยู่ไยให้ว่ามา

มีเพียงที่มาของโอกาสเท่านั้นที่คล้ายคลึงกัน พฤติกรรมขณะเข้าเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์ของทั้งขุนแผนและพลายงามก็เรียกได้ว่าถอดพิมพ์กันมา ทั้งคู่ต่างมิได้แสดงถึงความเกรงกลัวใดๆ ต่อพระราชอำนาจอันล้นพ้นของสมเด็จพระพันวษาเอกเช่นขุนนางผู้อื่น ตรงกันข้าม ทั้งคู่พยายามใช้วิชาความรู้ อันได้แก่เวทมนต์คาถา “บันดาลพระทัย” ไปต่างๆ นานา ซึ่งในครั้งนี้นั้น เป็นไปเพื่อ “ผูกพระทัย” เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2545: 604)

ถึงหน้าพระที่นั่งก็บังคม

ปลงอารมณ์ร้ายพระเวทพระคาถา

ผูกพระทัยให้ทรงพระเมตตา

หมอบนั่งภาวนาอยู่ในใจ

ด้วยเหตุที่พลายงามอาสาหน้าทัพออกรบ จึงมีโอกาสทูลขอโทษให้แก่ขุนแผน ซึ่งสมเด็จพระพันวษาที่ทรงโปรดประทานให้ พร้อมกันกับทั้งลาวทอง รวมถึง “คนโทษ” อีก 35 คน ตามคำขอของขุนแผน เพื่อให้ไปช่วยในการรบ โดยเหตุการณ์ก็มีได้มีความแตกต่างไปจากเมื่อคราวที่ขุนแผนไปศึกเมืองเชียงทองแต่ประการใด พลายงามได้เมียระหว่างทาง รวมถึงชัยชนะในการรบพุ่ง และเมื่อกลับมา ก็ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง มีโอกาสเข้ามารับใช้ใกล้ชิดพระองค์ ทำนองเดียวกันกับขุนแผนเมื่อครั้งยังหนุ่ม (กรมศิลปากร, 2545: 775)

ส่วนอ้ายลูกชายพลายงามนั้น	จะให้มันมียศปรากฏไป
ยังหนุ่มแน่นว่องไวมิใช่น้อย	ควรเอาไว้ใช้สอยให้ใกล้ใกล้
จะตั้งแต่งให้มิ่งให้ถึงใจ	ให้สมที่มีชัยได้เมืองมา
ให้เป็นจมีน ไวยวรรณถ	หัวหมื่นมหาดเล็กเวรข้างฝ่ายขวา
พระราชทานเครื่องยศแลเงินตรา	ปฐมน้ำเสื่อผ้าสารพัน
แล้วตรัสว่าอ้ายไวฟังได้ดี	บ้านช่องมันจะมีที่ไหนนั้น
หัวหมื่นมีแต่ตัวก็ชั่วครัน	ต้องทำบ้านให้มันเสียครั้งนี้
คูก่อนเจ้ากรมมหาราช	จงบำเหน็จนายอำเภอไปเหยียบที่
หาบ้านให้อ้ายไวในบุรี	คูท่วงที่พอให้ใกล้ใกล้วัง

นอกจากยศถาบรรดาศักดิ์ บ้านช่องห้องหอ รวมถึงทรัพย์สินเงินทองแล้ว “เมีย” ยังเป็นอีกหนึ่งสิ่งที่สมเด็จพระพันวษาทรงพระราชทานให้พลายงาม ซึ่งเมียที่ทรงพระราชทานในครั้งนี้ เป็นถึงพระราชธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่ ที่สมเด็จพระพันวษาได้ตรัสขอจากพระเจ้าเชียงใหม่ให้ และนับเนื่องจากเหตุการณ์ในวันแต่งงานของจมีน ไวยวรรณถนี้เอง ที่ได้ทำเรื่องราวภายในครอบครัวของขุนแผน ได้กลับเข้าไปเป็นเรื่องสำคัญที่สมเด็จพระพันวษาต้องสอดพระราชอำนาจเข้ามาจัดการให้อีกครั้ง เริ่มจากที่ขุนช้างเกิดเมามาย พุดจาล่วงเกิดจมีน ไวยวรรณถเข้า จึงถูกจมีน ไวยวรรณถทำร้ายร่างกายจนบาดเจ็บ ด้วยความแค้นเคือง ขุนช้างจึงนำเรื่องราวทั้งหลายทูลฟ้องต่อสมเด็จพระพันวษา และก็เป็นเช่นทุกครั้ง ขุนช้างทูลใส่ร้ายเลยเถิด แม้ในครั้งนี้จะมิได้เกินเลยไปถึงขนาดเป็นกบฏเช่นกรณีขุนแผน แต่ก็ล่วงไปถึงขั้นกล่าวจาบจ้วงทำทายเป็นสมเด็จพระพันวษา (กรมศิลปากร, 2545: 818)

ครานั้นขุนช้างเห็นว่างังหาวะ	ขอเดชะฝ่าละอองปกเกล้า
ชีวิตอยู่ได้พระบาท	แต่เกล้ากระหม่อมเป็นข้าฝ่าละออง
อยู่ในมหาดชากว่าแปดปี	แต่หว่ายเบรียะยังไม่มีได้ถูกต้อง
บัดนี้จมีนไวยใจคะนอง	ทูลถองหม่อมฉันแทบบรลัย
แต่ค่อยแล้วมีหน้าซ้ำทำทาย	ถึงเจ้านายของมิ่งหากกลัวไม่
บ่าวไพร่กว่าร้อยต่อรำไป	พวกขุนนางขวางไว้จึงไม่ตาย
เมื่อขณะทูลถองร้องด่าว่า	ก็ต่อหน้าขุนนางสิ้นทั้งหลาย
ได้ห้ามปรามรู้เห็นเป็นมากมาย	แม้มีสัตย์ขอถวายซึ่งชีวา

มิเพียงขุนช้างจะแพ้ความในข้อฟ้องครั้งนี้ของคนเท่านั้น จมีนไวยวรรณายังตัดสินใจฟ้องทวนอีกด้วยว่าเมื่อครั้งที่ตนยังเป็นเด็กนั้น ขุนช้างได้กระทำการหมายฆ่าตนให้ตาย แต่ด้วยต่างฝ่ายต่างมีอาชญาหลักฐานใดๆ มายืนยันคำพูดของตนได้ สมเด็จพระพันวษาจึงตรัสให้ทั้งคู่พิสูจน์ด้วยการดำเนิน ฝ่ายขุนช้างแพ้แก่การพิสูจน์ มีโทษถึงประหารชีวิต แต่ด้วยเหตุผลนานาประการ ก็ทำให้ขุนช้างสามารถรอดชีวิตไปได้เช่นเคย เรื่องราวต่างๆ ก็มีได้จบลงเพียงเท่านั้น เหตุการณ์ได้ผลผันไปเป็นความสูญเสียของครอบครัวขุนแผนอีกในท้ายที่สุด กล่าวคือ จมีนไวยวรรณาคิดอยากที่จะให้วันทองกลับมาปรองดองกับขุนแผนอีกครั้ง จึงตัดสินใจลอบขึ้นเรือนขุนช้าง และลักวันทองมาอยู่กับตน ขุนช้างจึงถวายฎีกากล่าวโทษต่อสมเด็จพระพันวษา พระองค์ทรงชำระเรื่องราวโดยให้วันทองเลือกว่าจะอยู่กับผู้ใด ระหว่างขุนแผน ขุนช้าง หรือจมีนไวยวรรณาด แต่ด้วยเกรงว่าคำตอบของตนจะไม่ใช่ที่พอพระทัยของสมเด็จพระพันวษา วันทองจึงตอบไปเพียงกลางๆ ว่าแล้วจะสมเด็จพระพันวษาจะทรงพระกรุณาตัดสินให้ หากแต่เมื่อได้ยินดังนั้น สมเด็จพระพันวษาทรงเข้าพระทัยผิดคิดไปว่าวันทองจะครองทั้งสองชาย จึงทรงตัดสินโทษให้ประหารชีวิตวันทอง (กรมศิลปากร, 2545: 866)

เร่งเร็วหว่ายพระยายมราช	ไปพันฟาดเสียให้มันเป็นผี
อกเอาขวานผ่าอย่าปราณี	อย่าให้มีโลหิตติเคินดู
เอาใบตองรองไว้ให้หมากิน	ตกดินจะอับปรีย์กาลืออยู่
พันให้หญิงชายทั้งหลายดู	สั่งเสร็จเสด็จสู่ปราสาทชัย

เหตุผลในการตายครั้งนี้ของวันทอง นอกจากที่ได้แสดงไว้ให้เห็นเบื้องต้นตามคำบริภาษของสมเด็จพระพันวษาแล้ว กรอบคำอธิบายเรื่อง “กรรม” ของวันทองเอง ก็ดูจะเป็นคำอธิบายที่มีอำนาจ และได้รับการเน้นย้ำถึงจนเป็นที่น่าสังเกต อีกเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2545: 882-886)

ครานั้นท่านพระยายมราช	เป็นประหลาดก็กลัวอยู่ตัวสิ้น
ผลกรรมวันทองจะต้องพิน	จึงเพิกขุณิกัดกันให้ผิดไป
.....	.....
ขุนแผนเล่นขุณดุคพลายงาม	จงฟังพ่อห้ามอัชฌาสัย
ผลกรรมจึงจำทำให้บรลัษ	พอนั่งอยู่ใกล้ก็ลึ้มคิด
.....	.....
โอ้อ่าเจ้าประคุณของลูกแก้ว	ลับแล้วที่นี้ไม่เห็นหน้า
ลูกนี้มิได้คิดกับชีวา	ขึ้นพระราชอาญาเข้ากราบทูล
พระองค์ทรงโปรดประทานให้	ดีใจว่าแม่ไม่ดับสูญ
จะมีชื่อลือเลื่องเฟื่องฟู	มิรู้ว่าจะอาครด้วยเนื้อเคราะห์
รีบเร่งมากับพระทัยน้ำ	ขับม้าผ่าร่าราวกับเหาะ
ที่แท้กรรมนำมาให้จำเพาะ	เห็นเขาจะขอขาดกระเด็นไป

เมื่อเรื่องราวในครั้งนี้จบลง ต่างฝ่ายต่างก็แยกย้ายไปดำเนินชีวิตของตน กระทั่งเกิดเหตุทะเลาะเบาะแว้งขึ้นในครอบครัวของจมีน ไวยวรรณ ซึ่งได้บานปลายกลายเป็นสงครามใหญ่โต พลายชุมพล ลูกชายของขุนแผนกับแก้วกิริยา ปลอมเป็นมอญสมิงมัตรา แต่งทัพหุ่นยกเข้ามาตั้งอยู่ที่เดิมบาง และร่วมมือกับขุนแผนคิดฆ่าจมีน ไวยวรรณ ซึ่งสมเด็จพระพันวษาโปรดให้นำทัพออกมา รับผิดชอบหลังจากที่ขุนแผนแก้มองพ่ายแพ้ต่อพลายชุมพลไปก่อนแล้ว แต่จมีน ไวยวรรณเกิดไหวตัวทัน สามารถหลบหนีมาได้ จึงเข้าเฝ้ากราบทูลเรื่องราวต่อสมเด็จพระพันวษา ทั้งนี้ สมเด็จพระพันวษามีได้ทรงแสดงอาการกริ้วหรือตักพระทัย ตรงกันข้าม ทรงตริตรองพินิจพิเคราะห์เรื่องราวต่างๆ ว่าขุนแผนน่าจะมิได้คิดคบภพต่อพระองค์ แต่น่าที่จะ “คงมีแก่น” เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2545: 1007-1008)

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช	ฟังเหตุตามคำพระไวยว่า
ทรงดำริตริตโรยไ้ไปมา	แล้วมีพระบัญชาไปทันใด
อ้ายแผนมันทำมาทั้งนี้	หาว่าทำอะไรอย่างไรไม่
มันก็ถือสัจธรรมเป็นมันใจ	ไม่เห็นที่จะเป็นกบฏ
มาตรแม้นทุจริตคิดเช่นนั้น	ทองประศรีแม้มันก็ยังอยู่
ไฉนตัวมันจะพลัดเป็นศัตรู	กุกิดดูเห็นผิดจริตไป
อันตัวกูเป็นหลักปฐพี	ถึงใครมีฤทธิเดชไม่สู้ได้
เทวดารักษาซึ่งราชย์	ก็แจ้งใจกันทั่วทั้งพารา
มันเป็นแต่ข้าฝ่าละออง	ไหนจะป้องพิภพนาถา
ถ้าเขม้นจะเล่นอยุธยา	ปานนี้ก็จะมาถึงกรุงไกร
ชะรอยอ้ายนี้คงมีแก่น	อ้ายแผนหาเป็นกบฏไม่
หรือมึงโวหารประการใด	มันแค้นใจจึงทำเป็นกลมา

เมื่อทรงคิดได้ดังนั้น สมเด็จพระพันวษาจึงทรงมีรับสั่งให้ศรีมาลาออกไปบอกกล่าว และ รับขุนแผน รวมทั้งพลายชุมชนเข้ามาเฝ้า ครั้นสอบสวนเป็นที่เรียบร้อย ได้ความว่านางสร้อยฟ้าทำ เสน่ห์ให้จมีนไวยวรรณาทหลงรัก จึงทรงมีรับสั่งให้เนรเทศออกนอกกรุงศรีอยุธยาไป สร้อยฟ้า เถร ขวาด และเนรจิว จึงเดินทางกลับไปยังเชียงใหม่ แต่ด้วยความแค้นที่เถรขวาดมีต่อพลายชุมพล จึง ตัดสินใจแปลงเป็นจระเข้ออกอกละวาด ฝ่ายพลายชุมมาสาออกปราบได้ชัยชนะ สมเด็จพระพันวษา จึงโปรดแต่งตั้งให้เป็นหลวงนายฤทธิ “เอาไว้ใช้ใกล้ชิด” พระองค์ (กรมศิลปากร, 2545: 1086-1087)

คำริพลางทางมีสีหนาท	ตรัสประภาษสั่งมาหาข้าไม่
อ้ายชุมพลทำชอบกุกุขใจ	อาสาไปไม่เห็นแก่ชีวิต
ความชอบครั้งนี้มีหนักหนา	ถ้าไม่ได้กุกุภาที่จะผิด
ให้มันเป็นทีหลวงนายฤทธิ	จะเอาไว้ใกล้ชิดอยู่กับกู

เนื้อความของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ก็จบลงแต่เพียง เท่านั้น ลำดับเหตุการณ์สำคัญๆ ที่ผู้วิจัยได้ยกมาอธิบายโดยละเอียดข้างต้น เพื่อชี้แจงให้เห็นถึงการ แสดงตัวตน และพฤติกรรม ทั้งที่เป็นไปในทางจงรักภักดี และไม่จงรักภักดี ต่อสถาบัน พระมหากษัตริย์ ซึ่งปนเปกันอยู่ในตัวบท ตัวตนและพฤติกรรมต่างๆ เหล่านี้ นำมาซึ่งการตีความ

และข้อสรุปเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่แตกต่างกันออกไป ดังจะได้จำแนกและอภิปรายโดยละเอียดอีกครั้ง ดังนี้

หนังสือส่งเสริมความจงรักภักดี

หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2514: 121) ถือเป็นผู้รู้ท่านสำคัญที่ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับ “สารหลัก” (Message) ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ว่าเป็นหนังสือที่ส่งเสริม “ความจงรักภักดี” ไว้อย่างเป็นหลักเป็นฐาน และถือเป็นแนวทางสำคัญให้นักวิชาการในปัจจุบันใช้เพื่ออ้างอิง โดยกล่าวเกี่ยวกับประเด็นนี้เป็นครั้งแรกในหนังสือ “ปัญหาประจำวัน” ว่าขุนช้างขุนแผนเป็น “นิยายการเมือง” ที่ส่งเสริมอำนาจของพระมหากษัตริย์ ซึ่งผู้แต่งเจตนาให้คนอ่านหรือคนฟังเสภาเห็นว่า พระพันวษานั้นเป็นองค์เดียวกัน ตลอดจนปกครองคนตั้งแต่ครั้งปู่ย่า ตายาย ลงมาถึงหลาน เหลน โหลน เป็นอำนาจที่เที่ยงแท้แต่พระองค์เดียว ตระกูลของขุนแผน แม้ว่าจะมีวิชาอาคม มีฤทธิ์ มีอำนาจยิ่งกว่าผู้ใดในอยุธยา แต่ก็ต้องพ่ายแพ้ต่อพระเดชานุภาพ ขุนไกรที่มีวิชานั้น พระพันวษาก็สั่งประหารชีวิตเสีย ขุนแผนเก่งยิ่งกว่าขุนไกรก็ต้องเข้าคุก นางวันทองอันเป็นที่รักของขุนแผนแต่คนเดียว ก็ถูกราชทัณฑ์ถึงประหารชีวิต ลูกหลานขุนแผนมีวิชาความรู้อย่างไร ก็ต้องใช้วิชาเหล่านั้นเพื่อประโยชน์แห่งแผ่นดิน และเอาตัวรอดก็ด้วยความจงรักภักดีเกรงกลัวพระเดชานุภาพเท่านั้น คิดคบฏเป็นต้องตาย อาคมเสื่อมทันที

ในหนังสือ “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่” เป็นอีกครั้งหนึ่ง ที่ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 20) ได้ยืนยันทัศนะดังกล่าวของตนอย่างหนักแน่น โดยกล่าวว่า บิดาของตัวเองในเรื่อง คือบิดาของขุนแผน ของขุนช้าง และของนางพิมนั้น ล้วนเป็นข้าราชการอยู่ด้วยกัน เพราะฉะนั้น จึงมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ คือสมเด็จพระพันวษาเป็นอย่างยิ่ง ความจงรักภักดีของตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ ใช้เป็นเยี่ยงอย่างสำหรับข้าราชการและคนอ่านได้โดยทั่วไป กล่าวคือ เป็นความจงรักภักดีถึงที่สุดไม่มีปัญหา แม้จะต้องพระราชอาญาขั้นรุนแรงอย่างไร ก็มีทำให้ความจงรักภักดีของแต่ละคนนั้น เสื่อมคลายลงแม้แต่น้อย ยังจงรักภักดีต่อไป นอกจากนี้ ตัวละครหลายคนในเรื่องนี้เป็นผู้ที่มีวิชาอาคมขลัง มีคาถาอาคมและของดี ตลอดจนถึงฝึพรายไว้ป้องกันสรรพภัยให้แก่ตนได้ แต่พอถึงคราวที่จะต้องพระราชอาญาแล้ว ของดีในตัวไม่ว่าจะเป็นคาถาอาคม หรือเครื่องรางต่างๆ ตลอดจนภูตผีพรายก็จะเสื่อมฤทธิ์เสื่อมอำนาจไปสิ้น ไม่สามารถป้องกันตัวจากราชภัยได้

ทัศนะเช่นนี้เองของ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ที่เป็นการย้ำให้เห็นถึงตัวแบบ (Model) ของ “ความจงรักภักดี” ในหมู่ชนชั้นนำไทย ที่มีแนวความคิดแบบอนุรักษนิยม และจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ (สุวิมล อิศระธนาชัยกุล, 2546: 40) อันสอดคล้องกันกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงเน้นย้ำถึง “การเสียสละอย่างไม่มีข้อแม้” อันเป็นอาการเงื่อนไขสำคัญของ “ความจงรักภักดี (อย่าง) ถึงที่สุดไม่มีปัญหา”

สำหรับเนื้อความที่ปรากฏในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ที่ถือกันว่าเป็นเหตุการณ์ต้นแบบ (Classic) ของการแสดงถึง “ความจงรักภักดี” ตามนัยข้างต้น และมีผู้กล่าวอ้างอิงถึงมากที่สุดเพื่อยืนยันข้อสรุปในทำนองนี้ของคุณ มีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น 3 เหตุการณ์ คือ เหตุการณ์คราวขุนไกรถูกลงโทษประหารชีวิต เหตุการณ์คราวขุนแผนถูกลงโทษจำคุก และเหตุการณ์คราววันทองถูกลงโทษประหารชีวิต

เหตุการณ์แรกเกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระพันวษาเสด็จออกทอดพระเนตรควายป่า แถบเมืองสุพรรณ โดยมีรับสั่งให้ขุนไกร ทำหน้าที่ควบคุมการต้อนควายเหล่านั้นเข้าคอก แต่ด้วยควายเกิดตื่นไล่ขวิดผู้คน ขุนไกรจึงใช้หอกแทงควายตายไปเป็นอันมาก สมเด็จพระพันวษา เห็นดังนั้นก็ทรงกริ้ว และสั่งให้ลงโทษประหารชีวิตขุนไกร พร้อมด้วยบริวารบาทว์ นักวิชาการหลายต่อหลายท่าน ลงความเห็นว่าเหตุการณ์ครั้งนี้ถือเป็นตัวอย่างในการแสดงความจงรักภักดีของขุนไกร ซึ่งยอมตายเพราะถือ “ความสัตย์” ต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และยอมตายอย่างชายชาติทหาร โดยไม่บิดพลิ้ว ดังปรากฏให้เห็นได้จากอากัปกริยาและคำกล่าวของตัวขุนไกรเอง ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 28)

.....	ภวานาประนมมือถือนัน
คิดถึงคุณพระพุทธพระธรรมนั้น	อภิวันท์พระสงฆ์ทรงศีลา
ทั้งคุณบิดามาตุเรศ	บังเกิดเกศก่อเกล้าเกศา
ขออำนาจจะประกาศแก่เทวา	ให้ทราบฟากฟ้าสุธาธาร
ด้วยตัวข้าขุนไกรกระทำผิด	ถึงชีวิตจะม้วยสังขาร
จะตายด้วยความสัตย์ปฏิญาณ	อย่างวงศ์พลายฝ่ายทหารอันชาญชัย
ปากว่าตาปัดจิตปลง	ระงับลงไม่พรั่นหวั่นไหว
ก้มหน้าหลับตาภวานาไป	ได้ทีให้นิ้วเขาฟันลง
เพชฌฆาตฟาดด้วยดาบอันคมกล้า	ขุนไกรชีวาเป็นมุขผง

ความเชื่อมโยงระหว่างการตายของขุนไกรในครั้งนี้ กับ “ความจงรักภักดี” อย่างถึงที่สุด แม้จะต้องพิสูจน์ด้วยชีวิต ได้ถูกกล่าวถึงเพื่อตอกย้ำอีกครั้ง เมื่อคราวเณรแก้ว เดินทางไปหาสมภารกง ที่วัดแค ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 121)

เณรแก้วบอกท่านสมภารไป	พ้อมิใช่สิ้นฤทธิ์คิดถอยหนี
หากรับสัจย์พระพิพัฒน์วาริ	ไม่ราศิคิดคดขบถใจ
ผู้ยอมตายไว้ชื่อเชื้อทหาร	มิให้พานผิดเสียความสัตย์ได้
อาคมจึงเสียมทุกสิ่งไป	ท่านไม่เลียงแล้วก็ตามบุญ
ถ้าบิดาคิดคดต่อแผ่นดิน	ละสัจย์เสียสิ้นก็จะวุ่น
เพราะฉะนั้นเขาจึงฟันเล่นเป็นจูน	พระคุณอย่าละเหยเสียน้ำใจ

ในเมื่อการยอมตายเพราะถือความสัตย์ เมื่อครั้งที่ถูกลงโทษประหารชีวิต ถือเป็นการยืนยันถึง “ความจงรักภักดี” อย่างถึงที่สุดของขุนไกร การยอมถูกจองจำเมื่อคราวที่ถูกลงโทษจำ 5 ประการ และขังไว้ในคุก ตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา จึงนับได้ว่าเป็นการแสดงออกถึง “ความจงรักภักดี” อย่างถึงที่สุดของตัวขุนแผนเช่นเดียวกัน

เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นภายหลังจากที่ขุนแผนชนะความขุนช้าง ในข้อกล่าวโทษของขุนช้าง ที่อ้างว่าขุนแผนลักเมียของตนไป ซึ่งขุนแผนได้ต่อสู้ว่าแท้จริงแล้ว วันทองเป็นเมียของขุนแผนที่ขุนช้างใช้กลอุบายหลอกลวงให้แต่งงานด้วย ไม่นานจากนั้น ขุนแผนเกิดคิดถึงลาวทอง จึงอ่อนวอนให้จมีนศรีช่วยทูลขอต่อสมเด็จพระพันวษาให้ปล่อยตัวจากการกักอยู่ในพระราชวัง แม้จมีนศรีเองจะพยายามทัดทานเพียงใด ขุนแผนก็ไม่ฟัง ครั้นจมีนศรีกราบทูลไปดั่งนั้น สมเด็จพระพันวษาก็ทรงกริ้ว และสั่งลงโทษขุนแผนฐานกำเริบ โดยให้จำ 5 ประการ แล้วขังคุกไว้

ทั้งนี้ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2532: 242-243) อ้างถึงหลักฐานจากประชุมพระราชพงศาวดาร ภาคที่ 39 จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ภาค 6 สมัยกรุงธนบุรี ที่บันทึกไว้ว่า จำ 5 ประการ คือมี เครื่องจำ 5 อย่าง 1) ตรวนใส่เท้า 2) เท้าติดข้อไม้ 3) โขล่ล่ามคอ 4) คาไม้ใส่คอทับโซ่ 5) มือสอดมือลอดเข้าไปในคาและไปติดกับข้อเท้าด้วยไม้ อันเป็นท่าทางซึ่งสร้างความทรมานให้กับผู้ถูกลงโทษอย่างมาก เนื่องจากยากต่อการขยับตัว และทำให้ไม่สามารถนอนหลับพักผ่อนได้

เนื้อความในตอนนี พยายามเน้นย้ำให้เห็นถึง “ความสัตย์” และความ “สำนึกถึงบุญคุณ” ที่สมเด็จพระพันวษาทรง “เลี้ยง” มา อันเป็นเหตุผลเบื้องหลังที่ทำให้ขุนแผนไม่คิดหลบหนีจากการถูกจองจำ เช่นเดียวกันกับขุนไกรที่ยอมถูกประหารชีวิต (กรมศิลปากร, 2545: 501-505)

ครั้งนี้ตายเป็นเห็นเท่านั้น	ด้วยโทษทัณฑ์แทบพันจะทนได้
อันเครื่องพันธนาการที่จองจำ	อีกสักสองเท่านี้ก็หนีได้
จะเสียดัศม์ขัดสนจึงจนใจ	หนีไปใครจะนับว่าเป็นชาย
เสมือนหนึ่งบิดาท่านทำโทษ	แม้มีโปรดตามที่ไม่หนีหาย
จะทนไปให้ตลอดจนวอดวาย	ผู้ตายตามแต่พระอาญา
.....	.....
อันตัวกูจะอยู่ให้จงภัย	.....
ไม่คิดคัดต่อเจ้าข้าแวงตน	ก็เป็นคนเลศโลกยอมลือชา
.....	.....
ขุนแผนว่าเราเจ้าก็เลี้ยง	สาบานแล้วหาเบี่ยงคำสัตย์ไม่
ถ้ากูคิดหลบหนีไซ้ไร	กลางวันก็จะไปได้สบาย

เหตุการณ์ที่สาม คือเหตุการณ์เมื่อคราววันทองถูกลงโทษประหารชีวิต ซึ่งแม้วันทองจะเป็นเมียของขุนแผน และแม่ของจมีน ไวยวรรณ แต่เมื่อสมเด็จพระพันวษาทรงมีรับสั่งดังนั้น ทั้งสองก็จำต้องยืนยันถึง “ความจงรักภักดี” ของตนอีกครั้ง โดยมีอาจที่จะขัดขึ้นแต่ประการใด ดังที่ขุนแผนต่อว่าตัวเอง ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 874-875)

คนอื่นหมื่อแสนก็คุ้มรอด	ขอครักคนเดียวไม่คุ้มได้
จำเพาะเค็ดดวงจิตปลิดเอาไป	ช่างกระไรพันที่จะป้องกัน
แม้ข้าศึกสะอีกมาล้อมกรุง	อย่าหมายมุ่งว่าจะได้ไอศวรรย์
แต่คนเดียวจะอาสาเข้าฝ่าฟัน	ให้สิบพันสิบหมื่นไม่ย่อท้อ
นี่จนใจด้วยพระทูลกระหม่อมแก้ว	ได้สั่งแล้วว่ามีให้ผู้ใดขอ
เสด็จกลับเข้าวังไม่รั้งรอ	คอน้องเค็ดด้วยพระอาญา

หนังสือว่าด้วยเรื่องอำนาจและการขบถ

เนื้อความซึ่งมีผู้กล่าวถึงว่าเป็นเรื่องของ “อำนาจ” และ “การขบถ” นอกเหนือจากฉบับพิสดารที่เอกราชหรือราษฎรแต่งขึ้น ซึ่งมีการกล่าวถึงรายละเอียดที่แตกต่างออกไปว่าขุนแผนถูกส่งประหารชีวิตโดยสมเด็จพระพันวษา ต่อมาจมีนไวยวรรณาก็โดนพระราชอาญาในลักษณะเดียวกัน จนถึงพลายชุมพลกับลูกของจมีนไวยวรรณก็ต้องนำดาบฟ้าฟื้นบุกขึ้นพระราชวัง (คมทวน คันธนู, 2541: 130) รวมถึงคำยืนยันความมีตัวตนของสำนวนในทำนองที่ว่านี้ โดย จิตร ภูมิศักดิ์ (ธนาพล ลิมภิกษาค, 2552) คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2551ก, 2551ข, 2551ค, 2551ง) ในบทความชุด “ชีวประวัติของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ทั้ง 4 ตอน ได้พยายามแสดงให้เห็นถึงเนื้อความในแง่ นี้ ด้วยการตั้งคำถามสำคัญว่า “ทำไมต้องฆ่าวันทอง?” และพยายามลำดับการนำเสนอเรื่องราวจากเนื้อความส่วนต่างๆ ของบทเสภา ไปสู่การสรุปโครงเรื่องในทำนองให้ขุนแผนเป็นผู้ที่มีความสามารถที่จะทำตาย ขัดขึ้น ตลอดจนเป็นอุปสรรคต่อพระราชอำนาจของสมเด็จพระพันวษา แต่ ณ จุดวิกฤตินี้เอง สมเด็จพระพันวษาทรงเลือกที่จะไม่เผชิญหน้ากับขุนแผน กลับทรงหันไปที่วันทองแทน ความตายของวันทองจึงถือได้ว่าเป็นการบูชาขัยญ เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าระหว่างขุนแผนกับสมเด็จพระพันวษานั่นเอง

กระนั้นก็ดี ผู้วิจัยพบว่า เหตุการณ์อันเป็นจุดสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถที่จะทำตาย ขัดขึ้น ตลอดจนเป็นอุปสรรคต่อพระราชอำนาจของสมเด็จพระพันวษานั้น มักเกิดขึ้นควบคู่หรือเป็นผลความหนึ่งของเหตุการณ์อันเป็นจุดสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีทั้ง 3 เหตุการณ์ข้างต้น นับตั้งแต่เหตุการณ์คราวขุนไกรถูกลงโทษประหารชีวิต ซึ่งหากพิจารณาโดยละเอียด จะพบว่าแม้เหตุการณ์ครั้งนี้จะสามารถแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของขุนไกร แต่ก็เป็นการแสดงความจงรักภักดีแต่เพียงครั้งเดียวเท่านั้น กล่าวคือ พิจารณาจากโทษทัณฑ์ที่สมเด็จพระพันวษา ทรงตัดสินตามที่ปรากฏในเนื้อความ ได้แก่ “ฟันให้หัวขาดไม่เลี้ยงได้ เสียบใส่ขาหยั่งขึ้นถ่างไว้” และ “ริบสมบัติเข้าไทยมาได้ซ้ำ” ตัวขุนไกรเอง ยินยอมตามราชโทษด้วยการถูก “ฟันหัวให้ขาด” เท่านั้น แต่การ “ริบสมบัติเข้าไทย” ซึ่งหมายถึงริบราชบาทว์ อันรวมไปถึงเมียและลูกด้วย ขุนไกรมิได้ยินยอมที่จะให้เป็นไปตามรับสั่ง โดยก่อนตาย ขุนไกรได้ร้องขอให้หลวงฤทธานนท์ ช่วยส่งข่าวถึงนางทองประศรี ว่าตนถูกราชทัณฑ์ถึงแก่ความตาย ให้รีบพาพลาญแก้วหนีออกไปจากเมืองสุพรรณโดยเร็ว ทราบความดังนี้ นางทองประศรีจึงพาพลาญแก้วหนีการจับกุม และเดินทางมุ่งหน้าไปขออาศัยอยู่กับญาติของขุนไกรที่เมืองกาญจนบุรี

ผลสืบเนื่องจากเหตุการณ์ครั้งนี้ ไปปรากฏอีกครั้งในคำกล่าวของสมภารคงต่อเณรแก้ว เมื่อครั้งที่เดินทางไปหายังวัดแคว ที่แสดงถึงความขัดเคืองใจกรณีขุนไกรยอมตาย กระทั่งว่าจะสอนวิชาความรู้ให้เณรแก้วไว้ป้องกันตัวจากพระราชอำนาจในทำนองนี้ด้วย (กรมศิลปากร, 2545: 120-121)

ครานั้นท่านสมภารได้ฟังว่า	อออจริงหว่าหาลืมไม่
กูชอบซิดเป็นมิตรกับขุนไกร	ยังแค้นใจที่มันม้วยไม่ต่อมือ
โดยจะสิ้นความคิดวิทยา	จะชานมาหากูไม่ได้หรือ
ถ้าใครกล้าตามมาไม่มีครือ	จะฟันเสียให้ลือเป็นแทงลาว
ถึงยกทัพนับหมื่นเต็มพื้นภพ	จะผูกผ้าพยนต์รับรับให้จาว
ไม่ทันล่วงราตรีให้หนีกราว	กลัวจะยกรงขาวไม่ชิงชัย
.....	.....
กูเห็นแก่ขุนไกรที่ตายแล้ว	อ้ายเณรแก้วนี่ก็เหมือนมันหนักหนา
อย่าอาวรณ์กูจะสอนสิ้นตำรา	มิให้ฆ่าเหมือนพ่อของมึงนี่

อีกครั้งหนึ่ง เป็นเหตุการณ์หรือผลความซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับเหตุการณ์คราวขุนแผนถูกลงโทษจำคุก ในฐานะ “กำเริบ” เนื่องจากได้ไหว้วานให้จ่มื่นศรีทูลขอต่อสมเด็จพระพันวษาให้ปล่อยลาวทองออกจากพระราชวัง ซึ่งสามารถสืบย้อนเรื่องราวให้เห็นถึงกระบวนการในการสร้างความสามารถที่จะทำทลาย ขัดขืน และเป็นอุปสรรคต่อพระราชอำนาจของขุนแผน นับตั้งแต่เมื่อลาวทองเกิดล้มเจ็บ ขุนแผนซึ่งในขณะนั้นเข้าเวรอยู่ในวัง ตัดสินใจฝากเวรไว้กับขุนช้าง ครั้นเมื่อสมเด็จพระพันวษาเสด็จออก ไม่เห็นขุนแผน จึงตรัสถามถึง ด้วยเห็นเป็นโอกาสในการกำจัดขุนแผน ขุนช้างจึงเปิดเผยว่าขุนแผนป็นกำแพงวังหนีออกไปหาเมีย ทรงทราบดังนั้นจึงพระพิโรธ ตรัสสั่งให้พรากลาวทองมาทักไว้ในโรงสะตึง ภายในพระราชวัง ส่วนตัวขุนแผนให้ออกตระเวนด่านอยู่ชายแดน ห้ามมิให้เข้าเฝ้าโดยเด็ดขาด เว้นเสียแต่จะเกิดศึกสงครามขึ้นในกรุงศรีอยุธยา เท่านั้น

ด้วยความโกรธเคืองที่มีต่อขุนช้างซึ่งเปิดเผยกล่าวร้ายตน ขุนแผนจึงคิดที่จะไปลักตัววันทองกลับมาเป็นของตนอีกครั้ง แต่ด้วยเกรงว่าหากกระทำลงไปดังนั้นแล้ว ขุนช้างก็คงนำเรื่องไปทูลฟ้องถึงสมเด็จพระพันวษา ให้ทรงยกทัพติดตามมาจับกุมตัว และด้วยความสามารถของตนในขณะนั้น ขุนแผนคิดว่าคงสู้ไม่ได้เป็นแน่ จึงปรารถนาที่จะออกเดินทางออกหาตัวช่วย อันได้แก่ของวิเศษ 3 สิ่ง คือ ดาบ ม้า และกุมาร เพื่อต่อสู้ต่อไป (กรมศิลปากร, 2545: 332-333)

<p> กูจะไปลักวันทองของกูมา เกรงแต่จอมนรินทร์ปั้นภูวดล ถ้าเขาไม่เมตตาจะฆ่าฟัน มีแต่ตัวพลาดพลังลงอย่างไร จะหมายพึ่งผู้ใดที่ในป่า ก็แก่เก่าเศร้าเสื่อมซึ่งฤทธิ จะตีดาบซื้อม้าหา कुमार ถ้าสามสิ่งนี้ได้สมอารมณ์นึก </p>	<p> ถ้าติดตามแล้วจะฆ่าเสียให้ป่น จะให้ขี้กรี้พลติดตามไป จะรับรองป้องกันฉันใดได้ คลบรรัลยเหล็กกลงเป็นผลคดี เห็นแต่หน้าโหงพรายกับหุ่นผี จะต่อตีเห็นไม่ได้ตั้งใจนึก ให้เชี่ยวชาญวิชาได้ฝ่าศึก จะอีกทีก็มาอย่างไรก็ไม่กลัว </p>
--	--

สำหรับดาบฟ้าฟัน หนึ่งในของวิเศษของขุนแผน โดยเฉพาะนั้น ขุนแผนเชื่อมั่นว่าเป็นดาบวิเศษ ที่ดีเสียยิ่งกว่าพระแสงทรงของสมเด็จพระพันวษา ดังความตอนที่ขุนแผนกล่าวแก่พลาขงามว่า (กรมศิลปากร, 2545: 629)

<p> ดาบนี้อต่อไปจะให้เจ้า อันฟ้าฟันเล่มนี้ดียิ่งนัก ถึงพระแสงทรงองค์ษัตริย์ </p>	<p> รบพุ่งจะได้เอาไปเป็นหลัก ดาบอื่นสักหมื่นแสนไม่แมนเลย ไม่เทียมทัดของเราดอกเจ้าเอ๋ย </p>
--	--

เมื่อขุนแผนได้ของวิเศษครบทั้ง 3 สิ่งแล้ว ก็เกิดความเชื่อมั่นในอำนาจของตน ว่าอยู่ในระดับที่เพียงพอที่จะต่อสู้กับ “อาญา” รวมถึงกองทัพของสมเด็จพระพันวษาได้ จึงออกเดินทางไปยังเมืองสุพรรณ เพื่อชิงตัววันทองตามที่ตั้งใจไว้ (กรมศิลปากร, 2545: 366-367)

<p> ตามกรรมจะระยำด้วยอาญา ตัวกูก็ลือช่าว่าคนดี จะผ่าแผ่แ่ล่อกดูให้ได้ จะลักวันทองไปยังไพรวัน ..... แม่จงอวยชัยให้ลูกแก้ว ถึงจะยกทัพตามสักสามพัน </p>	<p> ไปเบื้องหน้าเป็น โฉนใให้รู้ที่ พรุ่งนี้จะไปยังสุพรรณ ทำให้สมเค้นเป็นแมนมั่น คิดแล้วก็คั่นเคียดทะยาน ..... ไปแล้วมีชัยอย่าได้พรั่น ลูกจะฟันให้เป็นภัสรม์ลูกลง </p>
--	---

ขุนแผนเดินไปถึงยังบ้านของขุนช้าง ก็เที่ยวเดินหาห้องของวันทอง จนกระทั่งพบขุนช้างนอนกอดกับวันทองอยู่ จึงเกิดบันดาลโทสะคิดจะฆ่าขุนช้างให้ตาย แต่กุมารทองของขุนแผนเองได้ขัดขวางไว้ โดยกล่าวอ้างไปถึง “อาญาเจ้าชีวิต” ขุนแผนกลับมิได้เกรงกลัว ตอบสวนทันควันว่า “เอออีอูไม่กลัวแล้วอาญา” (กรมศิลปากร, 2545: 381)

เห็นขุนช้างกอดอยู่กำยำ	ทะมึนดำดาดเคียดเสียดายนาง
วันทองนอนน้อยหนึ่งเท่านั้น	จะเคียงมันก็ไม่ถึงสักครึ่งข้าง
เงือดดาบจะใคร่ฟาดให้ขาดกลาง	ง้างห้วมาจะสับให้ยับลง
กุมารทองป้องปิดสกัดดาบ	ประนมกราบขอโทษยิ่งโกรธส่ง
ถีบต่อเตะตักจากเตียงลง	กุมารตรงยัดขวางไม่วางมือ
งดก่อนผ่อนพ่อย่าเพื่อฆ่า	ไม่กลัวอาญาเจ้าชีวิตหรือ
ขุนแผนแค้นกัศกรามคำรามฮือ	เอออีอูไม่กลัวแล้วอาญา

ผลที่ติดตามมาจากการลักวันทอง มิได้ผิดไปจากที่ขุนแผนได้คาดการณ์ไว้แต่แรก ภายหลังจากที่ขุนช้างพ่ายแพ้ต่อขุนแผน ก็เข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา เพื่อทูลกล่าวโทษขุนแผนต่างๆ นานา กระทั่งเกินเลยไปถึงฐานที่ว่าขุนแผนกระทำการเป็นกบฏต่อราชบัลลังก์

ทั้งนี้ แม้ตัวบทจะมีได้กล่าวไว้ แต่เมื่อพิจารณาอย่างตรงไปตรงมา ก็พอที่จะทราบว่สมเด็จพระพันวษาคงมีความตระหนักในพระทัยดีถึงความสามารถของขุนแผนที่อาจจะสามารถกระทำดังนั้นได้ จึงมีรับสั่งให้จมีนศรีและจมีนไวยเป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยขุนเพชรอินทรา เป็นปีกขวา และขุนรามอินทรา เป็นปีกซ้าย คุมกองทัพจำนวนถึง **5,000** คน เท่ากันกับครั้งที่ทรงเกณฑ์ให้ขุนแผนคราวสงครามเมืองเชียงทอง เพื่อออกติดตามขุนแผนเพียงคนเดียว กองทัพของจมีนศรีและจมีนไวยติดตามขุนแผนตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษาเข้ามาถึงในป่า ขุนแผนปฏิเสธที่จะมอบตัว จึงเกิดการรบพุ่งกันขึ้น ด้วยความสามารถที่เหนือกว่าของขุนแผน ทำให้ขุนแผนได้รับชัยชนะ สามารถฆ่าขุนเพชรอินทรา และขุนรามอินทรา รวมทั้งไพร่พลตายไปอีกราว **4,550** คน ซึ่งผลจากการกระทำครั้งนี้ของขุนแผน ทำให้สมเด็จพระพันวษาทรงพระพิโรธอย่างมาก ให้มีหมายถึงทุกเมือง ทุกด่าน ให้จับกุมขุนแผนส่งมายังกรุงศรีอยุธยา แต่ด้วยความเป็นห่วงที่มีต่อวันทองและลูกที่ใกล้คลอดว่าจะได้รับความลำบาก ขุนแผนจึงจำต้องเข้ามอบตัว โดยมีได้เป็นไปด้วยความเกรงกลัว ตรงกันข้ามขุนแผนกลับเต็มไปด้วยความมั่นใจในวิชาความรู้ของตน (กรมศิลปากร, 2545: 468)

เราก็เป็นคนดีมีวิชา	พี่คิดว่าหาเป็นอะไรไม่
แก้วตาอย่าประหวั่นพรันใจ	ถึงจะส่งลงไปอยุธยา
พระองค์ก็ทรงรับสั่งถาม	ความเก่าเรายังคืออยู่หนักหนา
ทั้งพอหวังด้วยกำลังวิทยา	ว่าแล้วผู้ม้ารี้กฏตพราย

เมื่อขุนแผนถูกคุมมาถึงยังท้องพระโรง จมื่นศรีเสาวรักษ์ได้ทูลเบิกความว่าสามารถจับตัวขุนแผนได้แล้ว สมเด็จพระพันวษาจึงทรงกริ้ว และตรัสบริภาษ อันแสดงให้เห็นถึงความตระหนกของสมเด็จพระพันวษา ต่อความสามารถของขุนแผนอีกครั้ง ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 481)

ครานั้นพระองค์ได้ทรงฟัง	กริ้วดังตะไฟไหม้เวหา
ยังมีทันทราบความตามสารา	โกรธากระที่บพระโรงชัย
أيแสนกลถือตนว่ามีฤทธิ์	ตม้นคิดว่ากูสู้ไม่ได้
ลักเมียأيขุนช้างวางเข้าไพร	ใช้คนออกไปกลับฆ่าฟัน
มันดีหรือไร ไม่เหาะเหิน	มุดหัวเดินมาทำไมนั่น
เมืองไหนจับได้ให้รางวัล	จำกันหรือเปล่าเมื่อเอามา

อย่างไรก็ดี แม้ขุนแผนจะชนะความต่อขุนช้าง แต่การดำเนินเรื่องได้ผูกให้ขุนแผนตัดสินใจให้ว้าวานให้จมื่นศรีทูลขอต่อสมเด็จพระพันวษา ให้ทรงปล่อยลาวทอง ทำให้ทรงกริ้วและสั่งลงโทษขุนแผนด้วยการจำ 5 ประการ และขังคุกไว้ เหตุการณ์นี้ แม้จะสามารถยืนยันถึงความจงรักภักดีของขุนแผนที่ยินยอมถูกจองจำ ไม่คิดหลบหนีออกจากคุก แต่หากพิจารณาถึงบทลงโทษตามที่ทรงมีรับสั่ง จะพบว่าขุนแผนยินยอมเพียงไม่หนีออกไปจากคุกเท่านั้น หากแต่การจำ 5 ประการ อันเป็นหลักใหญ่ใจความของราชโทษ และเป็นการลงโทษที่ทรมาณยิ่งกว่าการกักขังธรรมดาเป็นอันมาก ขุนแผนมิได้ยินยอมตาม กลับใช้ความสามารถของตนข่มขู่พัศดี และใช้ชีวิตอยู่กับแก้วกิริยาตามปกติภายในคุก จนกระทั่งแก้วกิริยาตั้งท้องพลาขุมพล (กรมศิลปากร, 2545: 505)

ขุนแผนตวาดอำนาจรุท	มือหลุดหัวคะมาเข้าดำฝ่า
เข้าจับกุมวุ่นวายเป็นหลายครา	ขุนแผนร้องว่าอย่าทำกู
นี่นี้กว่าจะเอากูเข้ากรัง	หน้ามึงหรือจะจำกูไว้อยู่
ไม่เชื่อยังคะนองก็ลองดู	เอาคาสมท่มหูทั้งโซ่ตรวน

ขุนแผนบริการมัจฉาสะเคาะ	หลุดเปลาะกองกลิ้งทุกสิ่งถ้วน
ลูกโซ่โย้เย้แปรปรวน	พยักชวนเฮี้ยวอเจ้าเข้ามาจำ
.....	.....
ถ้าภูคิดหลบหนีไซ้	กลางวันก็จะไปได้สบาย
เฮี้ยวจกคุณเล่นเป็นขวัญตา	พ่อว่าแล้วอิดใจให้ตัวหาย
พัศดีทำมะรงง่วนวาย	พ่อคุณลูกตายแล้วที่นี้
กลับมาเถิดพ่ออย่าท้อใจ	ลูกไม่จำพ่อแล้วอย่าหลบหนี
ขุนแผนคลายฤทธิ์ประสิทธิ	พวกผู้คุมยินดีลงวันทา

ทำนองเดียวกันกับการยอมถูกลงโทษประหารชีวิตของขุนไกร เหตุการณ์ที่ขุนแผนยอมติดคุก ก็ถูกดำเนินจากสมภารผู้เฒ่า²⁶ เช่นเดียวกัน ความว่า (กรมศิลปากร, 2545: 534)

ท่านขรัวครุรู้เรื่องให้เคืองแค้น	ทอด้ายแผนถ้อยไม่แก้ไข
เมื่อความรู้ภูสอนเจ้าหล่อนไว้	ยังวิ่งไปเข้าคุกสนุกจริง

กรรม และ อนิจจัง คำอธิบายสำคัญของเรื่อง

นอกเหนือจากเรื่อง “ความจงรักภักดี” และ “การขบถ” แล้ว เหตุการณ์เลวร้าย รวมถึงความสูญเสียทั้งหมดทั้งหมดในเรื่อง นอกจากจะถูกกล่าวขานว่าเป็นไปเพราะครอบครัวของคุณแผนทุกคนล้วนถือ “ความสัตย์” ไม่คิดคดต่อแผ่นดินแล้ว คำอธิบายที่ปรากฏควบคู่กันไป และดูจะมีน้ำหนักไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันก็คือ คำอธิบายเกี่ยวกับความคิดความเชื่อทางศาสนา อันได้แก่ “กรรม” ซึ่งตัวละครทั้งหลายพร้อมที่จะยอมรับโดยดี ในลักษณะปลงตก ทำใจได้ (พระมหาสุรเดช สุรสกโก (อินทรรักษ์), 2539: 112) และมีได้คิดโทษโทษใคร่ผู้ใดอื่นเลย เสมือนหนึ่งจะเข้าอกเข้าใจกฎเกณฑ์ของจักรวาลวิทยาแบบไทย ในความหมายที่ผูกพันกับบุญและทุกข์คือคำว่า “คนร่ำรวยยอม

²⁶ เนื้อความที่ปรากฏในบทเสภาตอนนี้ กล่าวว่าเป็นอาจารย์ของขุนแผน ชื่อ “สมภารเกิด” วัดเขาชนไก่ แต่ตามเนื้อเรื่อง พบว่าขุนแผนมีอาจารย์เพียง 3 ท่าน ได้แก่ “สมภารบุญ” วัดส้มใหญ่ “สมภารมี” วัดป่าเลไลยก์ และ “สมภารคง” วัดแค เท่านั้น คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2551: 137) อ้างถึง เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับวัดเกาะ เล่มที่ 23 ว่าสมภารเกิดท่านนี้ คือ “สมภารคง” วัดแค

มีพลังมากกว่า และเป็นอิสระจากความทุกข์มากกว่าคนจน เพราะมีบุญมากกว่า” (Hanks, 1962: 1248) อังใน สุวรรณาวงศ์ไวยวรรณ, 2530: 13)

เริ่มจากเหตุการณ์เมื่อคราวขุนไกรถูกลงโทษประหารชีวิต ซึ่ง ชลธิรา สัตยวัตนา (2550: 116-117) ได้ตั้งข้อสังเกตว่าเหตุที่สมเด็จพระพันวษาทรงสั่งประหารขุนไกรในครั้งนี้ เป็นเพียงเพราะทรงกริ้วที่ทำให้พระองค์ไม่มีโอกาสล่าควายป่าเท่านั้น ทั้งๆ ที่ขุนไกรกระทำไปเพื่อป้องกันพระองค์ แต่เมื่อพิจารณาจากความคิดของตัวละครที่ปรากฏในตัวบท กลับมิได้มีการกล่าวถึง มีเพียงแต่การอ้างอิงแนวคิดทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง “กรรม” และความเป็น “อนิจจา” ซึ่งเข้ามาเป็นคำอธิบายอีกประการหนึ่งแทรกอยู่ และทำหน้าที่ในการให้เหตุผลของการตายครั้งนี้ได้อย่างแนบเนียน (กรมศิลปากร, 2545: 28-29)

กรรมพันที่แล้วแก้วเพื่อนเรือน	เจ้านับวันแล้วจะเลื่อนเป็นปีไป
สุดคิดพี่แล้วแก้วพี่เอ๋ย	ที่ไหนเลยจะได้คืนไปรักใคร่
เป็นวิบากจะจากเจ้าจำไกล	สุดใจด้วยต้องอาญาตาย
.....	.....
ไอ้ออนิจจาตัวกูเอ๋ย	กรรมสิ่งไรเลยไม่พอที่
มาตายอยู่ในป่าพนาลี	ซากผีเป็นเหยื่อแก่แร้งกา
.....	.....
อุตสาห์บริกรรมภาวนา	เมื่อเวลามาแล้วก็ถึงที่
ไกรจะอยู่ค้ำฟ้าทั้งตาปี	ถึงพระศุภินทร์จันทร์ยอมบรรลัย
ต้องจูดิจจากสวรรค์ชั้นฟ้า	เกิดมาแล้วหาพ้นความตายไม่
ขุนไกรฟังสหายค่อยคลายใจ	บรรยายสอนให้ทุกสิ่งอัน

พิจารณาจากผลความที่เกี่ยวข้อง เช่นเดียวกับกับขุนไกร นางทองประศรีเองก็มิได้กล่าวโทษไกรในการประสพราชภัยครั้งนี้ของครอบครัว คงกล่าวแต่เพียงสั้นๆ ว่าเป็นเพราะ “กรรม” ตามทัน เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2545: 30)

ทองประศรีแสนเศร้าเฝ้ารำพัน	กรรมทันแล้วจะทำนัันใดดี
เข้าเรือนจะเย็นเป็นป่าช้า	ฝูงข้าจะกระจัดกระจายหนี

เรื่อยมาจนเหตุการณ์เมื่อคราวขุนแผนถูกลงโทษจำคุก แม้รับสั่งลงโทษขุนแผนในครั้งนี้จะทำให้สมเด็จพระพันวษาถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าทรงตัดสินพระทัยอย่างวู่วามตามอารมณ์ (สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2541: 89) แต่ก็เป็นเช่นเดียวกับเหตุการณ์ครั้งก่อนๆ ตัวบทมิได้แสดงให้เห็นว่ามีตัวละครผู้ได้รับผลกระทบตัวใด ที่คิดเห็นเช่นนั้น คำอธิบายเดิมอย่าง “กรรม” ยังคงเป็นกรอบคำอธิบายที่นำมาใช้เพื่อปลอบโยนขุนแผนและครอบครัวเช่นเคย (กรมศิลปากร, 2545: 500-501)

นี่เนื้อหาเคราะห์กรรมให้จำบัง	แต่ดั่งรังร้อยร้อมมาเท่าไร
เมื่อคุมส่งลงมาแต่พิจิตร	ยังหาติดข้อคาอย่างนี้ไม่
.....	.....
เวรกรรมทำไว้ฉันทใดเลย	ไม่มีเงยหน้าเทียมกับเขาได้
ไหนจะท้อไหนจะทุกข์ระทมใจ	ผู้คนข้าไทที่ไหนมี
.....	.....
ขุนแผนแสน โศกด้วยสองนาง	น้ำตาพร่างพรายซาบลงอาบหน้า
ที่คิดผัดจึงติดข้อคา	เพราะเวลาเคราะห์กรรมมานำไป

เหตุการณ์สุดท้าย คือเหตุการณ์เมื่อคราววันทองถูกลงโทษประหารชีวิต ซึ่งสาเหตุในการตายครั้งนี้ของวันทอง นอกเหนือจากที่ได้แสดงไว้ตามคำบริภาษของสมเด็จพระพันวษาแล้ว กรอบคำอธิบายเรื่อง “กรรม” ของตัวละคร รวมถึงวันทองเอง ก็เป็นคำอธิบายที่มีอำนาจ และได้รับการเน้นย้ำถึงจนเป็นที่น่าสังเกต อีกเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2545: 882-886)

ครานั้นท่านพระยายมราช	เป็นประหลาดก็กลัวอยู่ตัวต้น
ผลกรรมวันทองจะต้องฟัน	จึงเผชิญคิดกันให้ผัดไป
.....	.....
ขุนแผนเล่นยุคลุดพลายงาม	จงฟังพ่อห้ามอชฌาศัย
ผลกรรมจึงจำทำให้บรลัย	พอนั่งอยู่ใกล้ก็ลี้มคิด
.....	.....
โอ้อ่าเจ้าประคุณของลูกแก้ว	ลับแล้วที่นี้ไม่เห็นหน้า
ลูกนี้มีได้คิดกับชีวา	จินพระราชอาญาเข้ากราบทูล
พระองค์ทรงโปรดประทานให้	ดีใจว่าแม่ไม่ดับสูญ

จะมีชื่อลือเลื่องเฟื่องฟู	มิรู้ว่าจะอาดูรด้วยเนื้อเคระหะ
รีบเร่งมากับพระทัยน้ำ	ขับม้าฝ่าร่ำราวกับหะ
ที่แท้กรรมนำมาให้จำเพาะ	เห็นเขาเฉาะคอกขาดกระเด็นไป

ดั่งที่ พระมหาสุรเดช สุรสกโก (อินทศักรดี) (2539: 112) ในวิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต เรื่อง “อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อวรรณคดีไทย: ศึกษาเฉพาะกรณี เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” อธิบายเกี่ยวกับ “กรรม” ตามความเข้าใจของชาวบ้าน ว่ามีลักษณะเด่นชัดอยู่ 2 ประการ คือ หมายถึง ผลของการกระทำชั่วในอดีตชาติ และผลในทางไม่ดีในแง่ร้ายต่างๆ ซึ่งหากกล่าวในบริบทของปัจจุบันชาติ “กรรม” จึงเป็นสิ่งซึ่งไม่มีมนุษย์ผู้หนึ่งคนใดจะสามารถกะเกณฑ์กำหนดหรือหลีกเลี่ยงไปได้ เพราะคงไม่มีใครที่จะสามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำ ที่เชื่อกันว่าตนเคยทำไว้แล้วตั้งแต่ในอดีตชาติได้ ฉะนั้น การอธิบายด้วย “กรรม” จึงเป็นการอธิบายที่แนบเนียน ปราศจากช่องโหว่ และเหตุผลใดๆ ที่ผู้อ่าน ผู้ชม รวมถึงผู้ฟัง จะต้องพยายามแสวงหาสาเหตุ หรือผู้รับผิดชอบต่อเหตุการณ์เลวร้าย หรือความสูญเสียอันน่าสะเทือนใจ ซึ่งในหลายต่อหลายครั้ง อาจจะกระทบถึงความชอบธรรม และความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ก็เป็นได้

ในที่นี้ กรรมจึงเป็นเสมือนเครื่องมือหนึ่งที่ถูกใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ทั้ง ชาติกำเนิด ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม รวมถึงความสูญเสียเพื่อยืนยันถึงความจงรักภักดี ตามคติการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งปรากฏในด้นฉบับนี้ได้

พระราชพงสาวดารคำให้การชาวกรุงเก่า รากฐานความคิดทางการเมืองที่ปรากฏในด้นฉบับ

นอกเหนือจากการพิจารณาด้นฉบับโดยลำพังแล้ว การพิจารณาในเชิงประวัติอันเป็นรากฐานสำคัญของความคิดทางการเมืองที่ปรากฏอยู่ในด้นฉบับ ก็จะเป็นวิธีในการทำความเข้าใจด้นฉบับให้มากยิ่งขึ้นอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งในกรณีของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ ในเบื้องต้น คงพิจารณาได้จากเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในพระราชพงสาวดารชาวกรุงเก่า ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เองก็ทรงให้คุณค่า โดยทรงมีลายพระหัตถ์ตอบสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ คราวที่ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลถามถึงเรื่องขุนแผน ลงวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2483 ความว่า (นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 22)

... ขุนแผน จับไม่ได้ว่าคืออย่างไรนอกจากทางเวทมนต์คลาถา คิดว่า คนรุ่นแต่ง
เรื่องคืออั้งวะจะเป็นผู้แต่งปรุ้งเรื่องนั้น...

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ในฐานะผู้ที่ทรงมีบทบาทสำคัญในการตรวจชำระ
และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ทรงพิจารณาเห็นถึงข้อเด่น
ของเรื่องขุนช้างขุนแผน ว่ามิใช่เพียงเรื่องของผู้ที่มิ “กฤตยาคม” เป็นสำคัญ ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นถึง “ความซื่อตรง” หรือก็
คือ “ความจงรักภักดี” อีกด้วย ดังที่ทรงมีลายพระหัตถ์ตอบ ลงวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2483 ความว่า
(นริศรานุวัดติวงศ์ และ ตำรงราชานุภาพ, 2504: 31-32)

... เรื่องขุนแผนนั้นแต่งในสมัย เมื่อไทยเรายังเชื่อถือวิชากฤตยาคมมั่นคง ตัวขุนแผนตามที่
พรรณนาในเรื่องประวัติดูเหมือนจะยกย่องคุณวิเศษเหล่านี้ คือ เป็นผู้เชี่ยวชาญกฤตยาคม
อย่าง ๑ เป็นคนซื่อตรงอย่าง ๑ และเป็นเจ้าผู้ด้วยอย่าง ๑ ในหนังสือแต่งครั้งกรุงศรีอยุธยา
เช่นใน “คำให้การชาวกรุงเก่า” ยกย่องคุณวิเศษ ๒ อย่างข้างต้นเป็นสำคัญ คุณวิเศษในการ
เป็นเจ้าผู้คุมมาเพื่อผู้ด้วยบทเสภาที่แต่งในสมัยกรุงรัตนสินทร์...

จากลายพระหัตถ์ดังกล่าว เมื่อย้อนกลับไปสืบค้นเนื้อความในพระพงศาวดาร ก็พบว่ามีการ
กล่าวถึง “คุณวิเศษ” หรือข้อเด่นทั้ง 2 ประการ กล่าวคือ ความเป็นผู้เชี่ยวชาญกฤตยาคม และความ
เป็นคนซื่อตรง นับตั้งแต่ที่ได้เริ่มมีการกล่าวถึงขุนแผน ความว่า (อนันต์ อมรรตย์, 2544: 60-61)

... พระหมื่นศรีจึงกราบทูลว่า ในทหารไทยในเวลานี้ผู้ใดจะเป็นทหารเอกยอดดีไป
กว่าขุนแผนนั้น ไม่มี ด้วยขุนแผนเป็นผู้รู้เวทมนต์ เชี่ยวชาญใจกล้าเป็นยอดเสนา แล
มีใจกตัญญูทุกเวที รู้พระเดชพระคุณเจ้าหาตัวเปรียบได้ยาก... ขุนแผนจึง
กราบบังคมทูลว่า ข้าพระบาทผู้เป็นข้าทหาร ชีวิตอยู่ในใต้ฝ่าพระบาทของพระองค์
ผู้ทรงเดชพระคุณปกเกล้าฯ มาแต่ปู่แลบิดา ข้าพระองค์ขอรับอาสาขึ้นไปตีนคร
เชียงใหม่ ปราบเจ้าโยนกให้กลัวเกรงพระเดชานุภาพของพระองค์ รับราชธิดาพระ
เจ้าลานช้างคืนมาถวายจงได้ ถ้าตีนครเชียงใหม่ไม่ได้แล้วขอถวายชีวิต...

ทั้งนี้ แม้ลายพระหัตถ์ดังกล่าว กระทั่งเนื้อความในพระราชพงสาวดาร อาจที่จะมิได้ผูกมัดให้ความคิดทางการเมืองทั้งหมดทั้งมวลที่ปรากฏในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ต้องเป็นไปในลักษณะเดียวกันกับคุณวิเศษดังกล่าว หากแต่นี่คงเป็นข้อยืนยันในเบื้องต้นถึงความมีตัวตนของข้อเด่นดังกล่าว อันถือเป็นรากฐานความคิดทางการเมืองของเค้าโครงเรื่องเดิมที่ถูกกล่าวอ้างโดยผู้รับว่าเนื้อความเหล่านี้คือจุดเริ่มต้นของเรื่องราวซึ่งถูกแต่งขยายเพิ่มเติมจนเป็นเรื่องราวขนาดยาวเช่นที่เรารับรู้กันในปัจจุบัน กระทั่งนี้นับเป็นการแสดงให้เห็นถึงการยอมรับต่อข้อเด่นดังกล่าวของเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ โดยสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการตรวจชำระและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ กระทั่งมีส่วนในการพิจารณาคัดเลือก “หนังสือดี” ของวรรณคดีสโมสร ซึ่ง “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” นี้ได้รับการยกย่องให้เป็นยอดของกลอนสุภาพ ดังมีเงื่อนไข และรายละเอียดซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

วรรณคดีสโมสร ตาข่ายตาถี่สำหรับเรื่องก่อกวนทางการเมือง

นอกเหนือจากสาเหตุอันเป็นที่ยึดถือกันมาแต่เดิม เกี่ยวกับการจัดตั้ง “วรรณคดีสโมสร” โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2457 ว่าเป็นพระราชประสงค์ในอันที่จะดำเนินตามรอยพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงตั้งโบราณคดีสโมสร ขึ้นเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2450 (ปรุงศรี วัลลิโภดม, 2524: 646) แล้วนั้น ผลการวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์เมื่อไม่นานมานี้ ได้เสนอแนวคิดใหม่ที่น่าสนใจเกี่ยวกับการก่อตั้งวรรณคดีสโมสร ว่านับเป็นผลมาจากความวิตกกังวลของชนชั้นปกครองไทยต่อการเกิดขึ้นของธุรกิจการพิมพ์และพื้นที่สาธารณะสมัยใหม่ ที่ทำให้พวกเขาไม่สามารถควบคุมกระบวนการผลิต การบริโภค และการเผยแพร่ของข่าวสารข้อมูล ความรู้ ความเชื่อ และทัศนคติต่างๆ ได้อย่างเต็มที่ และด้วยเหตุที่ไม่สามารถควบคุมได้นี้เอง จึงส่งผลให้สถานะความเป็นผู้นำทางความคิดและวัฒนธรรมของชนชั้นปกครองแต่เดิมถูกท้าทาย ด้วยเหตุนี้เอง การก่อตั้งวรรณคดีสโมสรจึงถือเป็นความพยายามของชนชั้นปกครอง ที่จะสร้างเสริมอำนาจในทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในรูปแบบใหม่ขึ้นมา โดยการพยายามสถาปนามาตรฐานสำหรับการประเมินค่างานเขียนชิ้นชุดหนึ่ง เพื่อที่จะสามารถใช้นิยามได้ว่าอะไรคือหนังสือที่ดีหรือไม่ดี และอะไรคือสิ่งที่ควรหรือไม่ควรอ่าน หรือยึดถือเป็นแบบอย่างของการเขียนที่ดี (ธนาพล ลิมอภิชิต และ วิชา กิตติคุณเสรี, 2551: 55)

วรรณคดีสโมสรตั้งขึ้นโดย พระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร พ.ศ.2457 ซึ่งพระราชกฤษฎีกาบับดังกล่าวได้กำหนดประเภทของหนังสือที่ควรพิจารณาในวรรณคดีสโมสรตามพระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ ไว้ในมาตรา 7 ตามที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขว่าประกอบด้วย (ปรงศรี วัลลิโภคม, 2524: 648)

1. กวีนิพนธ์ คือ เป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน
2. ละครไทย คือ แต่งเป็นกลอน ๘ มีกำหนดนำพาทย ฯลฯ
3. นิทาน คือ เรื่องราวอันผูกขึ้นและแต่งเป็นร้อยแก้ว
4. ละครพูด
5. อธิบาย (คือ “เอสเซย์” หรือ “แปมฟเลต”) แสดงด้วยศิลปวิทยาการทุกอย่างใดอย่าง ๑ (แต่ไม่ใช่ตำราฤาแบบเรียน)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานข้อกำหนดกว้างๆ 2 ประการ สำหรับเป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าหนังสือเล่มใดใน 5 ประเภทข้างต้น จะเป็นหนังสือดี และเหมาะสมที่จะได้รับประโยชน์จากวรรณคดีสโมสรตามสมควร ดังนี้ (ปรงศรี วัลลิโภคม, 2524: 647-648)

1. เป็นหนังสือที่ดี กล่าวคือเป็นเรื่องที่สมควรซึ่งสาธารณะชนจะอ่านได้โดยไม่เสียประโยชน์ คือไม่เป็นเรื่องทุกายิต ฤาเป็นเรื่องที่ชักจูงความคิดผู้อ่านไปในทางอันไม่เป็นแก่นสาร ฤาซึ่งจะชวนให้คิดวนวายไปในทางการเมือง อันจะเป็นเครื่องรำคาญแก่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังนี้ เป็นต้น

2 เป็นหนังสือที่แต่งดี ใช้วิธีเรียบเรียงอย่างใดๆ ก็ตาม แต่ต้องให้เป็นภาษาไทยอันดี ถูกต้องตามเข็มนาฬิกาในโบราณกาลฤาในปัตยุบันกาลก็ได้ ไม่ใช่ใช้ภาษาซึ่งเลียนภาษาต่างประเทศ ฤาใช้วิธีผูกประโยคประธานตามแบบภาษาต่างประเทศ (เช่นใช้ว่า “ไปจับรถไฟ” แทน “ไปขึ้นรถไฟ” ฤา “โดยสารรถไฟ” และ “มาสาย” แทน “มาช้า” ฤา “มาล่า” ดังนี้เป็นตัวอย่าง)

ทั้งนี้ หนังสือที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นเลิศในประเภทต่างๆ มีทั้งสิ้น 11 เล่ม (ตารางที่ 2) รวมถึง “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ซึ่งได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศในประเภท กลอนสุภาพ ด้วย

ตารางที่ 2 รายชื่อ “หนังสือแต่งดี” ของวรรณคดีสโมสร

รายชื่อ	ประเภท	ผู้แต่ง
1 พระนลคำหลวง	กวีนิพนธ์	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
2 พระลอ	กลอนลิลิต	
3 สมุทรโฆษ	กลอนฉันท์	
4 มหาชาติกลอนเทศน์	กลอนกาพย์	
5 เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน	กลอนสุภาพ	
6 อิเหนา	กลอนบทละครรำ	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
7 หัวใจนักรบ	บทละครพูด	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
8 สามก๊ก	ความเรียงเรื่องนิทาน	ความเจ้าพระยาพระคลังหน
9 อธิบายเรื่องพระราชพิธี 12 เดือน	ความเรียงอธิบาย	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
10 นิทานเบิ่งคอดี	หนังสือแปลและแต่งดี	พระยาอนุমানราชชน
11 มัทนะพาธา	บทละครพูดคำฉันท์	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา: ธนาพล ลิมอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี (2551: 57)

ข้อกำหนดของพระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร พ.ศ.2457 รวมถึงข้อบังคับวรรณคดีสโมสร พ.ศ.2460 หมวด 2 ว่าด้วยลักษณะพิจารณา ที่กำหนดให้การพิจารณาเป็นไปโดยความเห็นของสมาชิกส่วนมาก ว่าเป็นหนังสือที่ไม่ก่อความทางการเมือง (ปรุงศรี วัลลิโกดม, 2524: 649) อันจะเป็นเครื่องรำคาญแก่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เหล่านี้ย่อมทำหน้าที่โดยตรงในการเป็นตาข่ายดักที่จะกั้นกรองเรื่องราวซึ่งถูกมองว่าเป็นเรื่องไม่เหมาะสม และอาจก่ออันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ฉะนั้น หากไม่เป็นการดูเบาวิจรรณญาณของคณะกรรมการวรรณคดีสโมสร ซึ่งประกอบด้วยเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ อาทิ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระราชวรวงศ์เชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (ธนาพล ลีมอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 55) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงมีบทบาทสำคัญในการตรวจชำระและจัดพิมพ์หนังสือหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ที่ทรงใช้เวลาถึง 2 ปี ในการตรวจชำระด้วยอำนาจอย่างเต็มที่ในการแก้ไขถ้อยคำ สำนวน หรือแม้แต่การเลือกที่จะเอาหรือไม่เอาบทกลอนตอนหนึ่งตอนใด (ธนาพล ลีมอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 56) หนังสือเล่มนี้จึงนับว่าได้รับการตรวจสอบมาแล้วเป็นอย่างดี ซึ่งรวมถึงตัวบทที่กล่าวได้ว่าได้รับการรับรองเช่นเดียวกันว่าปราศจากเสียซึ่งสิ่งรบกวนทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดทางการเมืองอันจะเป็นข้อสรุปที่เกินเลยไปในทางขบถ อันจะนำไปสู่การปลุกจิตสำนึกให้ประชาชนหึกเหิม และกล้าที่จะก่อการกบฏในท้ายที่สุด (บุญยแสนอ ศรีวิเศษ, 2550: 1)

ในทางตรงกันข้าม หากเราเชื่อว่าข้อกำหนดต่างๆ มักจะสะท้อนถึงความวิตกกังวลของผู้ที่พยายามสร้างข้อกำหนดกฏเกณฑ์นั้นๆ (ธนาพล ลีมอภิชาติ และ วริศา กิตติคุณเสรี, 2551: 55) การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับข้อกำหนดเกี่ยวกับหนังสือที่มีเนื้อหาทางการเมือง จึงเป็นสิ่งที่ชี้ชัดถึงประเด็นที่ชนชั้นปกครองไทยในขณะนั้นเป็นห่วง และด้วยความมีตัวตนอย่างแน่นอนของแนวคิดทางการเมืองดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้ว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงมีทางเลือกเพียงทางเดียว คือทำให้หนังสือเล่มนี้มีข้อสรุปเป็นไปในทางจงรักภักดี กระทั่งอาจเป็นไปได้เพื่อโน้มน้าวจิตใจประชาชนให้ซื่อสัตย์ต่อผู้นำโดยไม่มีข้อต่อรอง ซึ่งอาจรวมถึงการยอมรับในเรื่องวาสนาและบุญ-กรรม ที่ได้รับการอ้างถึง (บุญยแสนอ ศรีวิเศษ, 2550: 1)

สรุปความคิดทางการเมืองที่ปรากฏในตัวบท

ผลจากการวิเคราะห์ พบว่า ตัวบทได้เน้นย้ำให้เห็นถึงความสามารถของตัวละครสำคัญๆ อย่างขุนไกร ขุนแผน พลายงาม และพลายชุมพล อยู่อย่างต่อเนื่อง อาทิ ขุนไกร ซึ่ง “อาจองคงกระพันชาตรี เข้าไหนไม่มีที่จะถอย รบศึกศัตรูอยู่กับรอย ถึงมากน้อยเท่าไรไม่หนีมา กรมการเมืองสุพรรณสิ้นหัว เช็ดขามคร้ามกลัวใครไม่ฝ่า โปรดปรานเป็นทหารอยุธยา มีสง่าอยู่ในเมืองสุพรรณ” (กรมศิลปากร, 2545: 2) ขุนแผน แสนสนิท “เรื่องฤทธิ์ลือดีไม่มีสอง” (กรมศิลปากร, 2545: 364) “เพียงคนเดียว” ก็สามารถฆ่าขุนเพชรอินทรา ขุนรามอินทรา และไพร่พลได้อีกถึง 4,550 คน กระทั่งพลายงามยังตระหนักถึงความสามารถของขุนแผนว่า “พอกี่เรื่องพระเวทวิทยา ลาวหมื่นแสนมายังไม่พรั่น ทั้งมนต์จิ้งจกก็ลั้งครัน ถึงคนร้อยคนพันก็ชวนทรุด” (กรมศิลปากร, 2545: 884) หรือพลายงาม ในคราวอาสารบศึกเมืองเชียงใหม่ ซึ่งทูลขอเพียงขุนแผนให้ไปเป็นที่ปรึกษา และคนโทษอีก 35 คน ไปช่วยรบ ก็สามารถตีเอาเมืองเชียงใหม่ได้อย่างง่ายดาย ตลอดจน พลายชุมพล “เพียงคนเดียว” เมื่อคราวแกล้งปลอมเป็นมอญใหญ่ เสกกองทัพหุ่นขึ้นตั้งค่ายอยู่ที่บางเค็ม สร้างความแตกตื่นไปทั่วทั้งพระนคร รวมถึงได้อาสาปราบจระเข้เถรขวาด ซึ่งใครต่อใครก็มีอางที่จะปราบได้

ด้วยความสามารถเช่นนี้ของครอบครัวของขุนแผนนั่นเอง ที่สร้างภาพของ “ความจงรักภักดี” ของตัวละครเหล่านี้ ให้ความสำคัญและเข้มข้น กล่าวคือ แม้ตัวละครเหล่านี้จะต้องราชภัยอย่างหนักหนาสาหัสตลอดทั้งเรื่อง ตั้งแต่รุ่นปู่รุ่นหลาน ไม่ว่าจะเป็นตัวขุนไกรที่ถูกสังหาร ท้าวขุนแผนที่ถูกราชภัย ต้องหนีหัวซุกหัวซุนตั้งแต่ครั้งยังเป็นเด็ก ลาวทอง เมียคนที่สาม ก็ถูกพรากไปกักขังไว้ในพระราชวัง ตัวขุนแผนเองถูกขังคุกถึง 15 ปี กระทั่งวันทอง เมียคนแรก ก็ถูกสังหารด้วย รวมถึงพลายงาม ซึ่งสมเด็จพระพันวษาได้ทรงสั่งประหารแม่ของตนไปต่อหน้าต่อตา แต่ตัวละครทั้งสามนี้ ก็ยินยอมที่จะถูกลงโทษตามรับสั่งในท้ายที่สุด ทั้งๆ ที่หากกล่าวอย่างตรงไปตรงมา ตัวละครเหล่านี้มีความสามารถเพียงพอที่จะหลบหนีไม่ยอมถูกประหารชีวิต หรือจำคุกได้อย่างไม่ยากเย็นนัก ราชภัยเหล่านี้ ในฐานะบททดสอบ จึงยังเป็นการเน้นย้ำให้เห็นถึงความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระพันวษา อย่างไม่มีข้อแม้ ได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ดี เนื้อความที่ผู้วิจัยได้ยกมากล่าวข้างต้น ในหัวข้อ “หนังสือส่งเสริมความจงรักภักดี” และ “หนังสือว่าด้วยเรื่องอำนาจและการขบถ” ย่อมเป็นสิ่งยืนยันถึงความมีตัวตนของเนื้อความที่หากผู้หนึ่งผู้ใดหยิบจับไปเพียงบางส่วนเพื่อพิจารณา ก็สามารถให้ภาพอันนำไปสู่

ข้อสรุปเกี่ยวกับตัวบทของหนังสือเล่มนี้ ได้ทั้งเป็นเรื่องของความจงรักภักดี หรือในทางตรงกันข้าม เป็นเรื่องของอำนาจ และการขบถ แต่หากพิจารณาถึงลำดับ และความสัมพันธ์ของแต่ละเหตุการณ์ รวมไปถึงสาเหตุที่อยู่เบื้องหลังการผูกเรื่องให้เป็นไปในทิศทางต่างๆ จะพบว่า เหตุการณ์ทั้งที่แสดง ถึงความจงรักภักดี และการขบถนั้น มีความสอดคล้องและเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน กล่าวคือ นอกเหนือจากการตอกย้ำถึงความสามารถของตัวละครสำคัญๆ ของเรื่องแล้ว เหตุการณ์ที่แสดงถึง การขบถ หรือการไม่ยินยอมปฏิบัติตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษา ล้วนเป็นเหตุการณ์ที่อยู่ใน 2 ลักษณะนี้ คือ เน้นย้ำให้เห็นถึงความสามารถของตัวละคร มิฉะนั้น ก็เป็นการแสดงช่องทางที่จะ ตัวละครสามารถจะเลือกเพื่อให้ออกจากราชโศภไปได้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

กรณีของขุนไกร การที่จะกล่าวได้ว่าขุนไกร “ยอม” ตายเพื่อรักษาความสัตย์ มิใช่ยอมตาย เพราะ “หมดทางต่อสู้” ตัวบทจำเป็นต้องแสดงให้เห็นถึงความสามารถของขุนไกรด้วยว่า หากขุนไกร “ไม่ยอม” เสียแล้ว ขุนไกรก็คงไม่ตาย ซึ่งตัวบทของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอ พระสมุดฯ นี้ ก็มีได้ละเอียดที่จะกล่าวถึงประเด็นดังกล่าว โดยเปิดทางรอดให้ขุนไกรไว้ถึง 3 ทาง ด้วยกัน คือ

1. ลำพังความสามารถของตัวขุนไกรเองซึ่ง “อยู่ยงคงกระพัน” ดังที่นางทองประศรีกล่าวไว้ว่า “เสียแรงพ่ออยู่ยงคงกระพัน ใครใครทั้งนั้นไม่สู้ได้” ฉะนั้น หากขุนไกรไม่ยอมตายเสียเอง การประหารครั้งนี้ก็คงมีอาจจะทำอันตรายแก่ขุนไกรได้²⁷ ดังปรากฏให้เห็นเป็นตัวอย่างครั้งการ ประหารวันทอง ซึ่งขุนแผนได้เข้าไปขวางวันทองไว้ เพฆฆมาตจึงฟันพลาดไปโดนขุนแผนอย่างจัง แต่ด้วยเวทมนต์คาถาที่มีอยู่ในตัว ขุนแผนจึงมิได้รับอันตรายใดๆ

²⁷ แม้ว่า หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช จะได้กล่าวว่าเมื่อ “ต้องพระราชอาญาแล้ว ของดีในตัว ไม่ว่าจะ เป็น คาถาอาคม หรือเครื่องรางต่างๆ ตลอดจนภูตผีพรายก็จะเสื่อมฤทธิ์เสื่อมอำนาจไปสิ้น ไม่สามารถป้องกันตัวจาก ราชภัยได้” แต่หากพิจารณาจากกรณีของขุนแผนคราวถูกลงโทษจำคุก จะพบว่าแม้สมเด็จพระพันวษาจะทรงมี รับสั่งให้จำ 5 ประการ แต่ขุนแผนก็ยังคงสามารถสะเคาะโซ่ตรวนที่จองจำตนไว้อย่างง่ายดาย กระทั่งในบางครั้ง บางคราว ยังลอบออกไปพบกับวันทองที่ภายนอกคุกได้ อันเป็นสิ่งที่ยืนยันอยู่ว่า การถูกราชโทษ กับการเสื่อมของ คาถาอาคมในตัวนั้น มิได้เป็นสิ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างเด็ดขาดตายตัว หากแต่การกำหนดว่าคราวใดการ ดำเนินเรื่องจะเป็นไปในทิศทางไหนนั้น น่าที่จะเป็นไปตามวัตถุประสงค์หนึ่งๆ เสียมากกว่า

2 “หนี” ไปเช่นเดียวกับนางทองประศรีและพลายแก้ว เนื่องจากด้วบทได้เว้นช่องว่างให้เห็นว่าการบังคับคดี โดยเฉพาะการติดตามจับกุมตัวในขณะนั้น มิได้เป็นไปอย่างจริงจัง เนื่องจากสุพรรณบุรีกับกาญจนบุรีมีระยะทางห่างกันเพียง 1 วันเดินทางเท่านั้น แต่เมื่อนางทองประศรีและพลายแก้วหนีราชภัยไป ก็มีได้มีการติดตามจับกุม แม้ว่าทางการจะทราบว่ามีหนีไปหลบซ่อนอยู่ที่ใด

3 หนีไปให้สมภารคงช่วย ซึ่งย่อมจะทำให้ขุนไกรรอดชีวิตจากราชภัยครั้งนี้อย่างแน่นอน แต่ก็ด้วยเนื้อความตอนนี้อง ที่แสดงให้เห็นถึงความจงใจในการเปิดพื้นที่ ให้มีการเน้นย้ำถึงความจงรักภักดีอันเป็นตัวอย่างของขุนไกรอีกครั้ง ทั้งยังเป็นการเพิ่มคุณค่าของการตาย รวมถึงความเข้มข้นของความจงรักภักดีของขุนไกรที่มีต่อสมเด็จพระพันวษาด้วย

ส่วนกรณีของขุนแผนนั้น การถูกจำคุกถึง 15 ปี ทั้งๆ ที่ด้วบทแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงกระบวนการสร้างอำนาจของขุนแผน นับตั้งแต่เริ่มร่ำเรียนวิชาอาคมจากอาจารย์ทั้ง 3 เรื่อยมาจนออกตระเวนหาของวิเศษ อันได้แก่ กุมารทอง ดาบฟ้าฟื้น และม้าศรีหมอก จนมีความสามารถเพียงพอที่จะต่อสู้กับกองทัพหลวงขนาดเท่ากับกองทัพที่ยกไปปราบเมืองเชียงทองได้อย่างง่ายดาย รวมถึงความสามารถที่จะสะเดาะโซ่ตรวน ล่องหนหายตัว กล่าวก็คือ สามารถหนีออกจากคุกไปเมื่อไหร่ก็ยอมได้ แต่ขุนแผนกลับเลือกที่จะอยู่ให้จงจำในคุกจนกระทั่งสมเด็จพระพันวษาทรงประทานโทษให้ ซึ่งก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับขุนไกร การ “ยอม” ดิดคุกของขุนแผนในครั้งนี้ยังได้รับการเน้นย้ำให้เห็นถึงทางรอดอีกครั้งในภายหลัง กรณีนี้คือ ความสามารถของตัวขุนแผนเอง โดยสมภารเกิด วัดเขาชนไก่ คราวพิธิโกนจุกพลายงาม ที่ตำหนิขุนแผนว่าวิชาความรู้ที่ได้สั่งสอนให้ไปก็มีอยู่มากมาย แต่ก็ยังยอมให้เขาจงจำอยู่ได้ ซึ่งตีความได้ว่า หากขุนแผน “ไม่ยอม” เสียเอง การถูกจำคุกยาวนานถึง 15 ปี คงจะมีอาจเกิดขึ้น เหล่านี้จึงตอกย้ำให้เห็นถึงความจงรักภักดีอย่างหนักแน่นของขุนแผน ที่แม้จะมีความสามารถเกินพอที่จะป้องกันตนเองจากราชโทษได้ตั้งแต่ต้น แต่ก็เลือกที่จะยืนยันถึงความภักดีของตน ด้วยการ “ยอม” ตามรับสั่งโดยดี ปราศจากซึ่งข้อแม้

ครั้นเหตุการณ์เมื่อคราววันทองถูกลงโทษประหารชีวิต ก็เป็นอีกเหตุการณ์ซึ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงการเลือกที่จะสยบ “ยอม” ต่อพระราชอำนาจของสมเด็จพระพันวษา กล่าวคือ ทั้งตัวขุนแผนและพลายงาม แม้ว่าจะมีความสามารถเก่งกล้าสักเพียงใด ก็ไม่มีใครที่คิดจะขัดพระราชประสงค์ของสมเด็จพระพันวษา วันทองจึงต้องตายในท้ายที่สุด ดังที่พลายงามกล่าวว่า (กรมศิลปากร, 2545: 884)

แม่นี่มีความเมตตาอาลัย	ไหนดแม่วันทองจะต้องฟัน
พ่อก็เรื่องพระเวทวิทยา	ลาวหมื่นแสนมายังไม่พรั่น
ทั้งมนต์จิ้งจกก็ขลังปลัน	ถึงคนร้อยคนพันก็ชวนทรุด
ทำไมกับอ้ายเพชรฆาต	พ่อเป่าจิ้งจกปราคมันก็หยุด
เพราะพ่อไม่ช่วยจึงม้วยมุด	หรือว่าสุคติ์นฤทธิ์ของบิดา

นอกเหนือจากความพยายามวิเคราะห์โครงเรื่อง อันน่าที่จะมีเหตุมีผลดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายไปแล้วนั้น เจ้าโครงอันเป็นรากฐานความคิดทางการเมืองที่ปรากฏในตัวบท ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้หยิบยกมากล่าวอ้างถึงความเกี่ยวข้อง ว่าถือเป็นคุณวิเศษประการหนึ่งของเรื่องขุนช้างขุนแผน อันเป็นการรับรองในเบื้องต้นถึงความมีอยู่ของข้อเด่นในเรื่องความจงรักภักดี กระทั่งเป็นที่ยอมรับของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ต่อข้อเด่นดังกล่าว

นอกจากนั้น สิ่งที่จะละเอียดเสียมิได้เมื่อกกล่าวสรุปถึง “สารหลัก” (Message) เกี่ยวกับความจงรักภักดี หรือความไม่จงรักภักดี ของหนังสือที่ถูกแปลงรูปจากวรรณคดีชาวบ้าน ให้กลายเป็นวรรณคดีลายลักษณ์โดยชนชั้นปกครองของประเทศไทย นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตรวจชำระอย่างละเอียดละออร่วม 2 ปี ด้วยแนวทางและ “ความประสงค์จะรักษาหนังสือกลอนเป็นภาษาไทยไว้ให้ถาวร เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาเรื่องขุนช้างขุนแผน” โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กระทั่งได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรให้เป็นวรรณคดีที่เลิศประเภท “กลอนสุภาพ” อย่าง “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ภายใต้ข้อกำหนดของพระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร มาตรา 8 ว่าด้วยการนิยามและพิจารณาหนังสือที่ควรได้รับประโยชน์จากวรรณคดีสโมสรตามสมควร ซึ่งระบุไว้อย่างชัดเจนถึงคุณสมบัติของวรรณคดี รวมถึงวรรณคดีที่ควรได้รับประโยชน์จากวรรณคดีสโมสร ว่าต้องเป็นเรื่องที่ “สมาชิกส่วนมาก” เห็นว่า “ไม่ก่อกวนทางการเมือง” ฉะนั้น การได้รับการพิจารณาจากชนชั้นปกครองซึ่งมีความอนุรักษนิยม รวมถึงมีหน้าที่โดยตรงในการพิจารณากลับกรองให้วรรณคดีในขณะนั้นเป็นไปตามแนวทาง และนโยบายของรัฐดังที่ได้ระบุไว้ จึงนับเป็นการกรองด้วย “ตาข่ายตาถี่” ซ้ำแล้วซ้ำเล่า สำหรับเรื่องก่อกวนทางการเมืองทั้งหลายที่อาจมีเนื้อความอันเป็นช่องโหว่ให้วรรณคดีเรื่องนี้ต่อไปในทาง “ก่อกวนทางการเมือง” โดยแสดงความไม่จงรักภักดีที่ยังคงดำรงอยู่นั้น จึงน่าที่จะมีความหมาย และประโยชน์อย่างอื่นด้วย ซึ่งในที่นี้ ผู้วิจัยพบว่า ผลจากการเน้นย้ำของคำพูด หรือพฤติกรรมที่แสดงถึงความไม่จงรักภักดีทั้งหลายนั้น กลับ

เสริมให้เห็นถึงความสามารถของตัวละครแต่ละตัว ซึ่งในท้ายที่สุดก็ “ยอม” รัชราชโทษต่างๆ ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น รวมถึงเป็นการแสดงให้เห็นชัดเจนว่าเป็นการ “ยอม” มิใช่ “หมดทางต่อสู้” และสามารถเพิ่มความเข้มข้นของความจงรักภักดีให้ดูหนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อผลการวิเคราะห์ตัวบท (Text) ออกมาเป็นเช่นนี้ การกล่าวโดยรวบรัดว่าหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ สามารถแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีอย่างยิ่งของขุนแผนและครอบครัว ในฐานะทหารคู่ราชบัลลังก์ อย่างเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จึงนับว่าเป็นสิ่งซึ่งฟังได้ในระดับหนึ่ง หากแต่ด้วยความรวบรัดของการสรุปในทำนองนี้ บางครั้งจึงทำให้ผลการศึกษาวิจัยที่ผ่านมา ละเลยการพิจารณาถึงตัวบทดังที่ผู้วิจัยได้ยกมาแสดงไว้จำนวนมาก ซึ่งมีความขัดแย้ง และท้าทายต่อข้อสรุปอันรวบรัดนั่นเอง เช่นเดียวกัน การสรุปอย่างรวบรัดยิ่งกว่าว่า หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ เป็นเรื่องของการขบถ ก็ออกจะเป็นการละเลยถึงคำอธิบายที่แวดล้อมเนื้อความที่ถูกคัดลอกมาพิจารณาไปอย่างน่าเสียดาย เพราะหากพินิจพิเคราะห์โดยละเอียดแล้ว จะพบถึงความเป็นเหตุเป็นผลของการเน้นในประเด็นปีกย่อยต่างๆ ว่าล้วนเป็นไปเพื่อส่งเสริม และสนับสนุนประเด็นอันเป็นหัวใจของเรื่อง คือ “ความจงรักภักดี” นั่นเอง

ทั้งนี้ สืบเนื่องจากแนวความคิดในเบื้องต้นที่ว่า วรรณคดีมิใช่สิ่งซึ่งเกิดขึ้นจากความว่างเปล่า ปราศจากเหตุผล หรือไร้ซึ่งความเกี่ยวข้องกับใดๆ กับบริบททางสังคม และการเมือง ตรงกันข้าม นักวิชาการหลายต่อหลายท่านต่างลงความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่าการเกิดขึ้นของวรรณคดีนั้น ล้วนเป็นไปเพื่อสนองต่อความต้องการของมนุษย์ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง กระทั่ง กล่าวได้ว่า วรรณคดี ถือเป็นสิ่งซึ่งถูกประดิษฐ์ขึ้นอย่างจงใจสำหรับการ โฆษณาชวนเชื่อ (Propaganda) เพื่อสนองต่ออำนาจ และผลประโยชน์ทางการเมืองในรูปแบบต่างๆ ของรัฐ

คำถามสำคัญซึ่งผู้วิจัยยังไม่พบว่าเคยมีนักวิชาการท่านใดเสนอคำตอบ เกี่ยวกับหนังสือซึ่งได้รับการยกย่องว่าสามารถ “ใช้เป็นเยี่ยงอย่างสำหรับข้าราชการและคนอ่านได้โดยทั่วไป กล่าวคือเป็นความจงรักภักดีถึงที่สุด ไม่มีปัญหา แม้จะต้องพระราชอาญาขั้นรุนแรงอย่างไร ก็มีได้ทำให้ความจงรักภักดีของแต่ละคนนั้น เสื่อมคลายแม้แต่น้อย ยังจงรักภักดีต่อไป” เล่มนี้ ก็คือ บริบท หรือปัจจัยใด ที่มีส่วนผลักดันให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตัดสินพระทัยที่จะตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นอย่างจำเพาะ ในขณะนั้น

การวิเคราะห์ “บริบท”

ในส่วนของการวิเคราะห์บริบท (Context) นี้ มีความมุ่งหมายสำคัญที่จะพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยแวดล้อมอันดำรงอยู่ในสังคม ณ ห้วงเวลาเดียวกันกับการเกิดขึ้นของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ จึงมีแนวทางเบื้องต้นคือการค้นหาคำตอบที่ว่า “ความจงรักภักดี” โดยเฉพาะ “สำหรับข้าราชการ” และคนอ่านได้โดยทั่วไป อันเป็นลักษณะเด่นของหนังสือเล่มนี้ จะมีความเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและการเมืองของประเทศไทยในขณะนั้น หรือไม่? อย่างไร?

นักวิชาการด้านรัฐศาสตร์และประวัติศาสตร์โดยทั่วไป ให้คำอธิบายเกี่ยวกับบริบททางการเมืองและการเมือง ตลอดจนเหตุผลในการปฏิรูป ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศของประเทศไทย นับตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าถูกขับเคลื่อนจากความมุ่งมั่นที่จะรักษาเอกราชของประเทศ ให้รอดพ้นจากภัยคุกคามของจักรวรรดินิยม (ดำรงราชานุภาพ, 2523: 38) ที่พยายามจะเข้ามายึดครองประเทศต่างๆ ในอุษาคเนย์ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2551: 93) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อังกฤษและฝรั่งเศส ที่ได้ดินแดนรอบข้างของประเทศไทยไปเป็นอาณานิคม หรือรัฐในอารักขาเสียจนหมดสิ้น มีเพียงรัฐไทยที่เป็นดินแดนอยู่ระหว่างกลาง ซึ่งทั้งสองได้ตกลงกันให้มีสถานะเป็นรัฐกันชน (Buffer State) ในภายหลัง (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2523: 42) ว่างใน โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, 2529: 63) ในขณะเดียวกัน ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ก็มีได้มีความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน ต่างเกรงว่าอีกฝ่ายอาจจะพยายามที่จะขยายอิทธิพลของตนเข้าไปในประเทศไทย และครอบครองดินแดนแห่งนี้ ในที่สุด ผลจากความหวาดระแวงในลักษณะเช่นนี้เอง ที่ทำให้อังกฤษและฝรั่งเศส พยายามขยายอิทธิพลเข้ามาตามชายแดนของไทยที่อยู่ติดกับอาณาเขตของอาณานิคมของตนอยู่เสมอ ส่งผลให้ฝ่ายไทยเกิดความรู้สึกหวั่นเกรงในท่าทีของมหาอำนาจทั้งสองตลอดมา จึงพยายามดำเนินนโยบายต่างๆ เพื่อป้องกันการคุกคามที่อาจจะเกิดขึ้น (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, 2529: 63)

กล่าวกันอีกว่า สำหรับประเทศไทยในขณะนั้น ผู้นำประเทศจำเป็นต้องเผชิญกับทางเลือกเพียง 2 ทาง คือ จะต้องปฏิรูปการปกครองและสังคมครั้งใหญ่โดยใช้เทคโนโลยีตะวันตก หรือไม่เช่นนั้น ก็ต้องยอมถูกยึดครองโดยบรรดาเหล่าเจ้าอาณานิคม (Siffin, 1966: 43) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกหนทางแรก และทรงตระหนักดีว่า การปฏิรูปนี้จะต้องไปไกลเกิน

กว่าในรัชสมัยของพระราชบิดาเป็นอันมาก ต้องมีการเปลี่ยนแปลงสถาบันหลักของประเทศทั้งหมด พร้อมกับการสร้างสรรค์ความเจริญทางวัตถุต่างๆ อย่างรวดเร็ว (วิไลเลขา ถาวรชนสาร, 2545: 89)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวินิจฉัยถึงความบกพร่องของการปกครองของประเทศ และทรงพบว่าการปกครองและการบริหารตามระบบเก่าถือเป็นอุปสรรคต่อประเทศไทยในการป้องกันตนเองให้พ้นจากอังกฤษและฝรั่งเศสด้วยวิธีอื่น ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่ทรงบรรยายสถานการณ์ไว้ดังนี้ (กรณี กาญจนนัยจิติ, 2532: 22)

... อนึ่ง กรมต่างๆ แยกกันอยู่ ไม่มีผู้ใดบังคับบัญชาเป็นลำดับ และไม่มีการสโมสรพร้อมเพรียงกัน เมื่อมีการอันใดก็ขัดทอดกันโยเยไปกว่าจะเดินได้ตลอดทุกกรม บรรดาที่เกี่ยวข้องก็เป็นการเน้นซ้ำเสียเวลา...

เมื่อทรงวินิจฉัยได้ดังนั้น จึงทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการของกรมกองต่างๆ ในส่วนกลางตามแบบเดิมของไทย อันมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี (ตรี อมาตยกุล, 2505: (1)) ซึ่งมีข้อบกพร่องมากมายไม่อาจทำงานสนองต่อสภาพแวดล้อมของประเทศที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ในสถานการณ์ดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงริเริ่มสร้างความมั่นคงให้กับศูนย์กลางอำนาจของชาติ คือสถาบันพระมหากษัตริย์ และตระเตรียมงานสำหรับสร้างเอกภาพของชาติให้เกิดขึ้น โดยเริ่มจากการปรับปรุงโครงสร้างขององค์การบริหารส่วนกลางให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น (บรรจง ตันคยานนท์, 2519: 136-145) จากนั้นจึงรวมอำนาจปกครองจากส่วนภูมิภาคเข้าสู่ส่วนกลาง (บรรจง ตันคยานนท์, 2519: 146-156) และท้ายที่สุดคือปราบปรามศูนย์อำนาจในภูมิภาคต่างๆ (บรรจง ตันคยานนท์, 2519: 156-166)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของรัฐบาลกลางให้เป็นแบบใหม่ โดยเมื่อพระองค์ทรงเห็นว่าการทดลองระเบียบการปกครองแผนใหม่ตามแบบอย่างของตะวันตกสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีแล้ว จึงได้มีพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 ให้ยกฐานะกรมต่างๆ ที่ทดลองตั้งขึ้นเป็นกระทรวง และตำแหน่งเจ้ากระทรวงต่างๆ นั้น ให้มีฐานะเป็น “เสนาบดี” เสมอกันหมด ยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งเสีย โดยจัดสรรอำนาจหน้าที่ และความรับผิดชอบของแต่ละกระทรวงให้เป็นสัดส่วนกัน ดังนี้ คือ (กรมศิลปากร, 2493: 52-53 อังใน จักรกฤษณ์ นรินดิศคุณการ, 2545: 90-91)

1. กระทบมหาดไทย สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือและเมืองลาวประเทศราช
2. กระทบกลาโหม สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก - ตะวันออก และเมืองมลายูประเทศราช
3. กระทบการต่างประเทศ ว่าการเฉพาะการต่างประเทศอย่างเดียว
4. กระทบวัง ว่าการในพระราชวังและกรมซึ่งใกล้เคียงกับราชการในพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
5. กระทบเมือง (ภายหลังเรียกว่า กระทบนครบาล) ว่าการการ โป利斯และการบัญชาคน คือกรมสุรัสวดีและรักษาคนโทษ ต่อมาจึงได้เป็นกระทบบังคับบัญชาภายในเขตแขวงกรุงเทพฯ ราชธานี
6. กระทบเกษตรราชการ ว่าการการเพาะปลูกและการค้าขาย การป่าไม้และการบ่อแร่
7. กระทบพระคลังมหาสมบัติ ว่าการบรรดาภาษีอากรและเงินที่รับจ่ายในแผ่นดินทั้งสิ้น
8. กระทบยุติธรรม บังคับศาลที่ชำระความรวมกันทั้งแพ่ง อาญา นครบาล อุทธรณ์ ทั้งแผ่นดิน
9. กรมยุทธนาธิการ เป็นพนักงานสำหรับที่จะได้ตรวจตราจัดการในกรมทหารบกทหารเรือ ซึ่งจะมีผู้บัญชาการทหารบกทหารเรืออีกตำแหน่งหนึ่ง
10. กระทบกรรมการ เป็นพนักงานที่จะบังคับบัญชาการเกี่ยวข้องในพระสงฆ์ ตำแหน่งที่พระยาพระเสด็จ และเป็นผู้บังคับการ โรงเรียนและโรงพยาบาลทั้งทั้งราชอาณาจักร
11. กระทบโยธาธิการ เป็นพนักงานที่ตรวจการก่อสร้างทำถนนขุดคลองและการช่างทั่วไป ทั้งการไปรษณีย์และโทรเลขหรือรถไฟซึ่งจะมีสืบไปในภายหน้า

12 กระทรวงมุรธาธิการ เป็นพนักงานที่รักษาพระราชลัญจกร รักษาพระราชกำหนด กฎหมายและหนังสือราชการทั้งปวง

ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงประกาศแก้ไขระเบียบการปกครองแผ่นดินในครั้งนี้ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร ในฐานะ “พระราชหัตถ์ขวา” (จักรกฤษณ์ นรินดิศคุณการ, 2545: 5) จึงได้ทรงเข้ามามีส่วนสำคัญในกระบวนการดังกล่าว (Keys, 1987: 58) อย่างแข็งขัน โดยดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรก (ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อุษยา, 2532: 74)

ภาพที่ 7 สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร ทรงฉายพระรูปกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร เหวะวงศ์วโรปการ
ที่มา: กองบรรณาธิการสำนักพิมพ์ปาเจรา (2550: 41)

ทั้งนี้ ด้วยเหตุที่กระทรวงมหาดไทยถือเป็นหัวใจของการปฏิรูปการปกครองในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบพระราโชบายเฉพาะแก่กระทรวงนี้ อันให้ถือเป็นจุดหมายปลายทางของพระราชดำริที่จะจัดการปกครองหัวเมืองให้เสร็จในภายหน้า ไว้ดังนี้ (บรรจง ตันคยานนท์, 2519: 146-147)

ข้อ 1. ให้แก้ลักษณะการปกครองแบบประเทศราชาธิราช (**Empire**) เป็นอย่างพระราชอาณาเขต (**Kingdom**) ประเทศไทยรวมกัน

ข้อ 2. จะรวบรวมการบังคับบัญชาหัวเมือง ซึ่งเคยแยกกันอยู่ ๓ กรม คือ มหาดไทย กลาโหม และกรมท่า ให้มารวมกันอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว

ข้อ 3. จะรวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลตามสมควรแก่ภูมิลำเนา ให้สะดวกแก่การปกครอง และมีสมุหเทศาภิบาลบังคับบัญชาทุกมณฑล

ข้อ 4. การเปลี่ยนแปลงที่ทรงพระราชดำริ จะค่อยจัดไปเป็นขั้นๆ มิให้เกิดยุ่งเหยิงในการที่จะเปลี่ยนแปลง

จากนโยบายเฉพาะของกระทรวงมหาดไทยดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในอันที่จะยุบประเทศราชและให้รวมมาเป็นเมืองในราชอาณาจักร เพื่อเสริมสร้างความเป็นเอกภาพของชาติมั่นคง รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง (**Centralization**) และให้การปกครองส่วนภูมิภาคมีเอกภาพในการบังคับบัญชา (**Unity of Command**) ขณะเดียวกันก็มีสายการบังคับบัญชาเป็นหน่วยงานย่อยกระจายอยู่ตามภูมิภาค เป็นสาขาของกระทรวงใหญ่ในเมืองหลวง (**Administrative Deconcentration**) (บรรจง ตันคยานนท์, 2519: 147) โดยดำเนินการจัดการปกครองแบบที่เรียกว่า “เทศาภิบาล” ซึ่งมีลักษณะดังกล่าวอธิบายของพระยาราชนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) (ดำรงราชานุภาพ, 2537: 52 อ้างใน พิรติพย์ สุกันธเมศวร์, 2549: 73)

... การเทศาภิบาล คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจจากรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระรัฐบาลกลางซึ่งประจำอยู่แต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค อันเป็นที่ใกล้ชิดต่ออาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงแบ่งส่วนการปกครองแคว้นแคว้นออกโดยลำดับขั้นเป็น

มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน และแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัด จัดเป็นแผนกพนักงานทำนองการของกระทรวงในราชธานี อันเป็นวิธีนำมาซึ่ง ความเป็นระเบียบเรียบร้อย รวดเร็ว และโดยเฉพาะอย่างยิ่งระงับทุกข์บำรุงสุข ด้วย ความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร...

ด้วยการดำเนินการดังกล่าว ส่งผลให้อาณาจักรซึ่งเคยปกครองด้วยระบบนครรัฐถูกผนึกเข้า เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยระบบบริหาร กลายเป็น “รัฐชาติ” (Nation State) ในที่สุด (วิลเลียม ถาวรธนาสาร, 2545: 97-98) และด้วยเหตุที่การปกครองพื้นที่แบบเดิมของไทยในขณะนั้น มิได้มี ดินแดนที่รวมกันอย่างเป็นปึกแผ่นด้วยกลไกของระบบการบริหาร เมืองหลวงสามารถควบคุมหัว เมืองได้ในขอบเขตอันจำกัด และต้องยินยอมให้เจ้าเมืองมีอำนาจปกครองตนเอง ยิ่งอยู่ห่างไกล ศูนย์กลางมากเท่าใด ก็ยังมีอิสระในการปกครองตนเองมากขึ้นเท่านั้น (เดช บุญนาค, 2512: 76; วิลเลียม ถาวรธนาสาร, 2545: 105) ดังเช่นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึง ความยากลำบากต่างๆ นานา ว่า (กระทรวงมหาดไทย, ม.ป.ป.)

... การบังคับบัญชาเมื่อก่อนมีเทศาภิบาล เป็นการลำบากและหนักใจของ เสนาบดีเป็นที่สุด ด้วยต้องตักเตือนและสั่งการจุกจิกทั่วไปทุกอย่าง และยากที่จะรู้ เห็นการในหัวเมืองอย่างถ่องแท้ บางทีการเรื่องเดียวกันเกี่ยวกันหลายเมือง ต่างเมือง ต่างบอกมาคนละอย่าง ก็เป็นการยากที่จะสันนิษฐานว่าความจริงเป็นอย่างไร บางที ถูกการที่เป็นหัวเมืองขึ้นอยู่ในกระทรวงอื่นก็ต้องพุดจาฮืดยาว เสียเวลาไม่ทันท่วงที่ ราชการโดยมาก ยังความลำบากอย่างอื่นๆ ก็มีอีกหลายประการ...

ปัญหาการคมนาคมนี้เอง ที่ทำให้ศูนย์กลางควบคุมหัวเมืองได้อย่างจำกัด มีเพียงอาณา บริเวณเล็กๆ ของประเทศที่เรียกว่า “วังราชธานี” เท่านั้น ที่ได้รับการปกครองโดยตรงจากรัฐบาล (ดำรงราชานุภาพ, 2474: 1) โดยคาดกันว่า “วังราชธานี” ได้แก่บริเวณที่แผ่ขยายจากกรุงเทพ ขึ้นไป ถึงลพบุรีในทางเหนือ ถึงนครนายกในทางตะวันออก สุพรรณบุรีในทางตะวันตก และพระประแดง ในทางใต้ (Vongkomolshet, 1958: 43) เท่านั้น

เพื่อตั้งอำนาจดังกล่าวที่กระจัดกระจายอยู่ในมือของเจ้าเมืองแต่เดิมเข้าสู่ส่วนกลาง ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ เสด็จกลับจากการตรวจราชการหัวเมืองทั้ง 20 แห่ง ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงฝ่ายเหนือ ได้แก่ เมืองอ่างทอง เมืองพรหมบุรี เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองพยุหะคีรี เมืองนครสวรรค์ เมืองอินทบุรี เมืองปากน้ำโพ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองอุตรดิตถ์ เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองตาก เมืองกำแพงเพชร เมืองอุทัยธานี เมืองสรรค์บุรี เมืองสิงห์บุรี และเมืองสุพรรณบุรี (จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2545: 117-118) ก็ทรงริเริ่มการปกครองท้องถิ่นแบบใหม่ทันที ตามนโยบายต่างๆ ที่ผู้ซึ่งอยู่ในตำแหน่งคนก่อนๆ ระหว่าง พ.ศ. 2417-2435 ได้วางไว้แล้ว 4 ขั้นตอน ดังนี้ (ศิริพงษ์ บุญราศรี, 2544: 118)

ขั้นตอนแรก รัฐบาลควรดำรงไว้ซึ่งตำแหน่งของข้าหลวงใหญ่ต่อไป ซึ่งเป็นการกำหนดโครงสร้างการบังคับบัญชาที่โยงเข้าสู่ศูนย์กลางไว้เหนือการปกครองท้องถิ่นโบราณ

ขั้นตอนที่สอง ควรเปลี่ยนสภาพความเป็นอยู่ของขุนนางภูธรที่เป็นอิสระเกือบทุกทางให้มาเป็นข้าราชการ ได้รับเงินเดือนเลี้ยงชีพ

ขั้นตอนที่สามและสี่ ควรโอนกิจการศาลและการคลังของหัวเมืองต่างๆ มาเป็นของชาติอย่างมีระเบียบแบบแผน

นอกเหนือจากสี่ขั้นตอนข้างต้นที่เสนาบดีคนก่อนๆ วางไว้ อันเป็นกรอบแนวคิดในการทำงานเดียวกันกับของชนชั้นปกครองโดยทั่วไปของประเทศไทยในขณะนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ ทรงมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล และแตกต่างไปจากบุคคลทั้งหลาย โดยทรงเสนอให้เพิ่มขั้นตอนที่ห้า เมื่อปี พ.ศ. 2535 ตามตัวอย่างที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมาทรงวางไว้ ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ ทรงคิดว่ารัฐบาลควรได้รับความร่วมมือจากประชาชนอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระดับล่างของทุกวงงานการปกครองท้องถิ่นเพิ่มเติมด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ ทรงเริ่มดำเนินการตามขั้นตอนต่างๆ ข้างต้น (ศิริพงษ์ บุญราศรี, 2544: 118-135) นับตั้งแต่การตั้งข้าหลวงประจำเมืองปราจีนบุรี ในเดือนแรกๆ ของปี พ.ศ. 2436 เพื่ออำนวยความสะดวกในการเคลื่อนย้ายกองทัพ และจัดหาเสบียงระหว่างที่ราบภาค

กลางและพรมแดนทางด้านตะวันออก ซึ่งเมื่อวิกฤตการณ์ในปี พ.ศ.2436 (ร.ศ.112) ผ่านพ้นไปแล้ว จึงทรงเริ่มแต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวง โดยการปรึกษาหารือกันอย่างรอบคอบตามปกติ

ในระหว่าง พ.ศ.2436-2458 ทรงจัดตั้งเขตข้าหลวงขึ้นทั้งสิ้น 21 เขต โดยข้าหลวงได้ชื่อใหม่ ว่า “สมุหเทศาภิบาล” หรือ “ข้าหลวงเทศาภิบาล” และเรียกอาณาบริเวณของเขตอำนาจศาลว่า “เขตปกครอง” หรือ “มณฑล” ตามลำดับ ดังนี้ (ภรณี กาญจนรัชติ, 2532: 363-364)

ภาพที่ 8 ประเทศสยาม พ.ศ.2458 แสดงเขตปกครองแบบมณฑล
ที่มา: ภรณี กาญจนรัชติ (2532)

ปราจีนบุรี และนครราชสีมา (พ.ศ.2536) พิษณุโลก (พ.ศ.2437) นครชัยศรี นครสวรรค์ และราชบุรี (พ.ศ.2438) อุรุษยา บุรพา มณฑลชุมพร และนครศรีธรรมราช (พ.ศ.2439) ไทรบุรี (พ.ศ.2440) ภูเก็ต (พ.ศ.2441) เพชรบูรณ์ และอุดร (พ.ศ.2442) จันทบุรี และปัตตานี (พ.ศ.2449) อีสาน (พ.ศ.2453) ร้อยเอ็ด และอุดร (พ.ศ.2455) พายัพ และมหาสาร (พ.ศ.2458)

ระหว่าง พ.ศ.2436-2442 สมุหเทศาภิบาลแต่ละท่านได้เริ่มการทดลองด้วยตนเองในการโยกงานต่างๆ ของการปกครองท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลาง โดยเริ่มจากการสร้างความสัมพันธ์ในการทำงานระหว่างตนเองกับหัวหน้าท้องถิ่นเดิมที่รับผิดชอบอยู่ เช่น กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลอยุธยา พระองค์เรียกเรียกประชุมเจ้าเมืองแปดคนของมณฑลนั้น และทรงอธิบายว่า (ศิริพงษ์ บุญราศรี, 2544: 119)

... เหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัยแต่งตั้งสมุหเทศาภิบาลไปยังส่วนต่างๆ ในพระราชอาณาเขตก็เพราะว่า พระองค์ทรงปรารถนาให้ราษฎรของพระองค์อยู่ดีกินดียิ่งขึ้น กล่าวโดยย่อ พระองค์ทรงแต่งตั้งผู้แทนจากกระทรวงผู้รับผิดชอบต่างพระเนตรพระกรรณเป็นการถาวรในมณฑลต่างๆ เพื่อว่าท่านเหล่านั้นจะได้คอยสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร ตัดสินเรื่องวิวาทเล็กๆ น้อยๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างจังหวัดต่างๆ และปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราบคาบลงอย่างแท้จริง...

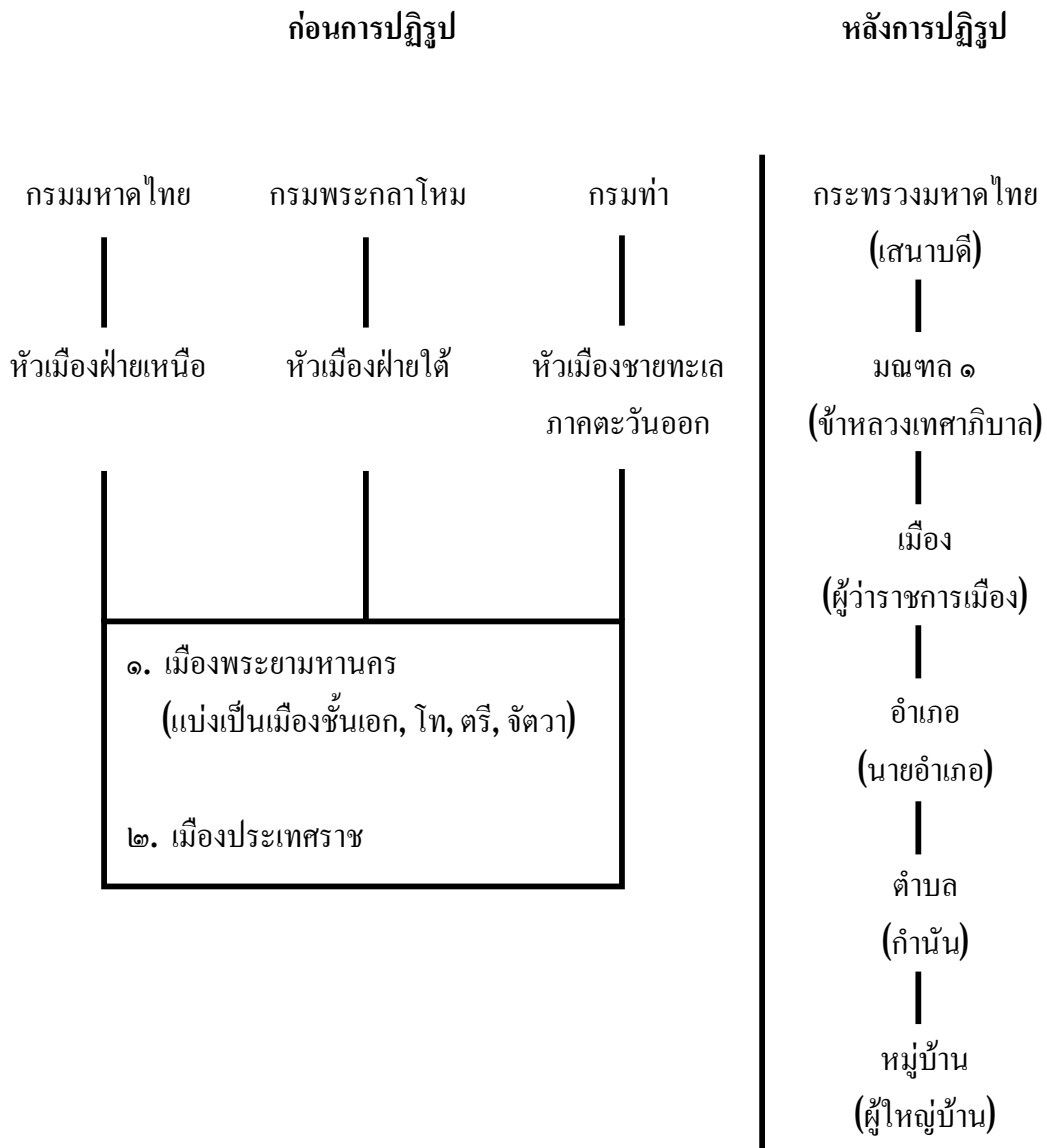
สำหรับขั้นตอนที่สองนั้น ควบคู่ไปกับความพยายามของสมุหเทศาภิบาลที่จะรับงานปกครองท้องถิ่น ก็คือความพยายามที่จะเปลี่ยนขุนนางผู้น้อย ซึ่งปกครองอาณาเขตบริเวณรอบๆ ตัวจังหวัดต่างๆ ไปเป็นข้าราชการที่มีเงินเดือนประจำ โดยในปี พ.ศ.2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงตัดสินพระทัยที่จะใช้เค้าโครงการปกครองที่มีอยู่ ได้แก่ “อำเภอ” ซึ่งแยกย่อยออกเป็น “ตำบล” และ “หมู่บ้าน” โดยทรงมีความมุ่งหวังว่าเมื่อสามารถเปลี่ยนบรรดาเจ้าเมือง ไปเป็นข้าราชการพลเรือนที่มีเงินเดือนประจำแล้ว การปกครองท้องถิ่นก็จะสามารถขยายการศาลไปสู่อำเภอต่างๆ และบังคับเจ้าที่อำเภอให้ออกราคาที่ร้ายแรงมาให้ศาลจังหวัด แทนที่จะตัดสินคดีกันเองโดยพลการได้

การโอนกิจการศาลจากหัวเมืองต่างๆ มาเป็นของชาติตามขั้นตอนที่สามนั้น สำเร็จลุล่วงลงได้ เมื่อมีการประกาศใช้ “พระธรรมนูญศาลหัวเมือง” ในปี พ.ศ.2439 โดยแยกอำนาจการศาลออกจากกรปกครองท้องถิ่น และให้ไปขึ้นกับกระทรวงยุติธรรมแทน รวมถึงเปลี่ยนฐานะข้าหลวงยุติธรรมของแต่ละมณฑล ตลอดจนข้าราชการอีกสามคนที่รับผิดชอบการศาลของแต่ละหัวเมืองไปเป็นผู้พิพากษาประจำกระทรวงยุติธรรม

สำหรับขั้นที่สี่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประสงค์ให้สมุหเทศาภิบาลเป็นเครื่องมือในการหาเงินรักษาการให้แก่รัฐบาลเพิ่มขึ้น ดังที่ทรงแสดงให้เห็นวิธีการที่จะดึงเงินจากพวกขุนนางท้องถิ่น ในคราวที่พระองค์เสด็จไปยังจังหวัดที่อยู่ในกระทรวงฝ่ายเหนือ เมื่อปี พ.ศ.2435 และภายในระยะเวลาเพียง 6 ปี ก็สามารถทำให้ความเป็นอิสระในการบริหารการคลังของจังหวัดต่างๆ ค่อยๆ หดไปทีละเล็กละน้อย รวมถึงทำให้ขุนนางในหัวเมือง อ่อนกำลังลงในเวลาเดียวกัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำเนินการปฏิรูปการปกครองของประเทศด้วยความมุ่งมั่นตลอดระยะเวลา 23 ปี ที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย โดยทรงลาออกจากตำแหน่งเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2458 ด้วยเหตุผลที่เป็นทางการว่า “ถ้าทรงทำงานอย่างใดๆ แม้แต่เล็กน้อยก็กลับไม่สบายอีก รู้สึกพระองค์ว่าไม่สามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้บริบูรณ์เช่นที่เคยมา” (จักรกฤษณ์ นรินดิศคุณการ, 2545: 500) ซึ่งผลจากการดำเนินการปฏิรูปการปกครองประเทศของพระองค์นั้น ทำให้ประเทศไทยมีสภาพแตกต่างไปจากเมื่อครั้งที่ทรงเข้ามาเป็นเสนาบดีครั้งแรกเป็นอย่างมาก (ภรณ์ กาญจนัญญิตติ, 2532: 356) จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ “พลิกแผ่นดิน” (เดช บุญนาค, 2512: 79)

ทั้งนี้ การที่ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แม้จะทำให้ทรงสูญเสียอำนาจทางการเมืองไปเป็นอันมาก (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 24) แต่ด้วยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบัญชางานในหอพระสมุดต่อไป เพื่อที่จะรักษาวรรณสมบัติของชาติเอาไว้ (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2522: 12) ทำให้ทรงมีเวลาที่จะทุ่มเทในการนิพนธ์เรื่องต่างๆ ซึ่งนักวิชาการบางท่านในปัจจุบัน เชื่อว่าเป็นไปเพื่อสร้างมโนทัศน์สังคมและวัฒนธรรมไทย ให้มีลักษณะที่ทรงดำริว่าจะเป็นผลดีต่อเมืองไทยและต่อราชวงศ์จักรีในระยะยาว (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 24)

ภาพที่ 9 แผนภาพแสดงการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: เสทีอน สุภโศภณ (2518: 83)

อย่างไรก็ดี ขึ้นตอนสุดท้ายที่ทรงเสนอเพื่อโยกอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเมื่อปี พ.ศ. 2435 นั้น มิได้ปรากฏชัดเจนว่าพระองค์ทรงดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรมมาก่อน หากแต่พอเป็นที่เข้าใจกันว่าทรงอาศัยการพิมพ์พระนิพนธ์ต่างๆ รวมทั้งพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้คนไทยในยุคของพระองค์สามารถรับรู้ และยอมรับ “อัตลักษณ์” ที่ทรงสร้างขึ้น เพราะทรงดำริว่าจะส่งผลให้

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ภายในประเทศดำเนินไปอย่างราบรื่น มีอิสรภาพ และความเจริญก้าวหน้ามั่นคงยั่งยืน (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 6)

นอกเหนือจากกระบวนการปฏิรูปการปกครองของประเทศ ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับภาระดำเนินการต่อเนื่องมาถึง 23 ปีแล้วนั้น เหตุการณ์สำคัญอันเป็นผลพวงของการพัฒนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ที่กลับกลายมาเป็นสัญญาณเตือนให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ ไม่อาจที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศไทยให้อยู่ในทิศทางที่ชนชั้นปกครองต้องการได้ในทูลเกล้าฯ ทั้งๆ ที่ได้พยายามอย่างเต็มที่แล้วก็ตาม (Vella, 1955: 351 อ้างใน วิไลเลขา ถาวรชนสาร, 2545: 97) อย่างเช่น เหตุการณ์ กบฏ ร.ศ.130 (พ.ศ.2454) ซึ่งเป็นอีกหนึ่งปัจจัย ที่ส่งผลอย่างสำคัญต่อการกำหนดนโยบายทางการเมือง รวมถึงแนวปฏิบัติต่างๆ ของผู้นำของประเทศไทยในขณะนั้น (อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2542: 221)

เหตุการณ์ดังกล่าว เกิดขึ้นภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ได้เพียง 1 ปี กับอีก 4 เดือนเท่านั้น (กรรกริมย์ สุวรรณานนท์, 2524: 86) อัจฉราพร กมฺพพิสมัย (2542: 159) กล่าวถึงภูมิหลังด้านการศึกษาของคณะกบฏ ร.ศ.130 ว่าเป็นการรวมตัวของนายทหารสัญญาบัตรชั้นผู้น้อย (ตารางที่ 3) และอยู่ในวัยรุ่นหนุ่มเป็นส่วนใหญ่ เมื่อพิจารณาจากรายชื่อและปีที่สำเร็จการศึกษา แสดงให้เห็นว่าเป็นรุ่นที่เพิ่งสำเร็จการศึกษา และออกมารับราชการประจำอยู่ตามหน่วยราชการต่างๆ คณะกบฏ ร.ศ.130 จึงนับเป็นปฏิกริยาของกลุ่มทหารใหม่²⁸ อันเป็นผลการผลิตของการศึกษาในระบบใหม่ ที่เปิดโอกาสให้ “สามัญชน” ได้ก้าวเข้ามามีบทบาทในสังคมของ “ข้าราชการ” สถาบันรูปแบบใหม่ภายหลังการปฏิรูประบบการปกครองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากลักษณะดังกล่าวของคณะกบฏข้างต้น การคิดก่อการกบฏใน ร.ศ.130 จึงถือเป็นปรากฏการณ์ใหม่ทางประวัติศาสตร์ของไทย ซึ่งเปรียบเสมือนสัญญาณอันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เคียดความสับสนเนื่องมาโดยตลอด (อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2525: 30) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่ทางการสามารถยึดได้จากบ้านของนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ (เหล็ง ศรีจันทร์) ผู้รับเป็นหัวหน้าในการก่อการ (เหรียญ ศรีจันทร์ และ เนตร พูนวิวัฒน์,

²⁸ บางท่านเรียกว่า “ยังเติร์ก” (แถมสุข นุ่มนนท์, 2545)

2517: 72) ได้แก่ บันทึกเรื่อง “บันทึกว่าด้วยความเสื่อมชามและความเจริญของประเทศ”²⁹ อันนับเป็นภาพสะท้อนของปฏิกิริยาทางความคิดที่มุ่งโจมตีสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างเด่นชัดที่สุด (อัครราชทูต กุมภพิสมัย, 2525: 28) เพราะนี่นับเป็นความพยายามที่จะใช้กำลังบังคับเข้าช่วงชิงอำนาจจากพระมหากษัตริย์เพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง (ถาวรดี มหาจันทร์, 2527: 135) โดย “ข้าราชการทหาร” มิใช่โดย “เจ้านาย” อย่างแต่ก่อน (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2545: 96)

ตารางที่ 3 จำนวนและร้อยละ ของทหารบกและทหารเรือที่ถูกทางราชการจับกุมตัวได้ (จำแนกตามชั้นยศ)

ยศ	จำนวน	ร้อยละ
นายพันตรี	1	1.14
นายร้อยเอก	3	3.41
นายร้อยโท	11	12.50
นายร้อยตรี	54	61.36
ว่าที่ร้อยตรี	18	20.45
นายดาบ	1	1.14
รวม	88	100.00

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (ม.ป.ป.)

ทั้งนี้ แม้ว่าคณะกบฏมิอาจประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศ แต่ความคิดที่จะทำการปฏิวัติครั้งนี้ นับได้ว่าเป็นการทำทลายพระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างรุนแรง โดยประชาชน ซึ่งตั้งกลุ่มทางการเมืองขึ้นเรียกร้องให้ประชาชนมีประชาธิปไตยเหมือนอารยประเทศในเวลานั้น ซึ่งแม้ว่าในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเคยมีเจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนึ่งพร้อมกันกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองราชการแผ่นดินเมื่อปี พ.ศ. 2427 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ป.ป.) โดยเสนอให้เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นแบบที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญ แต่เหตุการณ์ครั้งนั้นก็คงเป็นเพียงเรื่องภายในที่

²⁹ คูรายละเอียดในภาคผนวก ข

ทราบกันในหมู่ผู้ปกครองชั้นสูงไม่กี่คน ต่างจากเหตุการณ์กับกฎ ร.ศ.130^{นี้} ซึ่งก่อให้เกิดความวิตกกังวลในความปลอดภัยของพระองค์เอง ดังที่ทรงย้ายที่ประทับจากราชวังคูสิตเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ตามคำกราบบังคมทูลแนะนำของพระยาอนุรักษรัชมณเฑียร (ป้อม มาลากุล) เสนาบดีกระทรวงวัง (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ป.ป.)

นอกจากนี้ นักวิชาการบางท่านยังชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ ของผลอันจากการเปิดพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) และความเฟื่องฟูของธุรกิจการพิมพ์ นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (Limapichat, 2008: 25-68) ซึ่งผนวกเข้ากับกับการเปลี่ยนแปลงบทบาทของพระมหากษัตริย์ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่แม้จะทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีอำนาจควบคุมข้าราชการได้เป็นครั้งแรก รวมถึงทำให้ระบบราชการทำงานเพื่อตอบสนองนโยบายของพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง (วิไลเลขา ถาวรธนสาร, 2545: 94) แต่ในขณะเดียวกัน ก็ทำให้พระองค์ต้องตกเป็นเป้าในการวิพากษ์วิจารณ์อย่างไม่เคยเป็นมาก่อน (Wyatt, 1984: 222) และที่สำคัญก็คือ ระบบราชการที่ผ่านการปฏิรูปโดยพระมหากษัตริย์ กลับย้อนมามีส่วนที่ทำให้พระราชอำนาจของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นอำนาจสูงสุดในระบบบริหารเอง ต้องเสื่อมลงไป ในที่สุด (Girding 1981: 55)

นัยทางการเมืองใน “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน”

ผลการจากการวิเคราะห์ตัวบท (Text) สรุปได้ว่า “สารหลัก” (Message) หรือความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่แฝงอยู่ในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ เป็นการเน้นย้ำให้เห็นถึง “ความจงรักภักดี” ซึ่งเป็นความจงรักภักดีอย่างถึงที่สุด “ไม่มีข้อแม้” โดยอาศัยการกล่าวถึงความสามารถของตัวละครที่มีเพียงพอที่จะ “แสดงความไม่จงรักภักดี” ได้ แต่ตัวละครเหล่านั้นก็เลือกที่จะ “ยอม” ไม่ขัดขึ้น เพื่อยืนยันถึงความจงรักภักดีของตน

ข้อสังเกตซึ่งน่าที่จะยืนยันได้ว่า พฤติกรรมหลายๆ พฤติกรรมของตัวละครต่างๆ เหล่านี้ อันมีความหมั่นหมอบไปในทางไม่จงรักภักดี มีน้ำหนักตลอดโดยสายพระเนตรของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เพราะความหลงลืม หากทรงเห็นว่าเนื้อความเหล่านี้เป็นเนื้อความที่ “ก่อกวนทางการเมือง” ซึ่ง หากเป็นความหลงลืมเช่นว่าจริง ขั้นตอนการพิจารณาตามพระราช

กฤษฎีกาตั้งวาระคดีสโมสร ก็ระบุไว้อีกว่า “ต้องเป็นเรื่องที่สมาชิกส่วนมากเห็นว่าเป็น...” ย่อมสามารถที่จะกลั่นกรองมิให้วาระคดีเรื่องนี้ได้รับยกย่องว่าเป็นเลิศ “ประเภทกลอนสุภาพ” ไปได้

ฉะนั้นพฤติกรรมเพียงบางส่วนของที่แสดงถึงความไม่จงรักภักดีนั้น จึงมีหน้าที่จะมีหน้าที่ (Function) หรือจุดประสงค์ที่จะสื่อความหมายตรงๆ เพียงเท่านั้น หากแต่พฤติกรรมดังกล่าวมีความหมายเพื่อที่จะเน้นให้เห็นถึงความสามารถที่จะ “ทำได้” แต่ “ไม่ทำ” ของตัวละครเหล่านั้น และคงด้วยความลึกซึ้งเช่นนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงยกย่องว่าเรื่องขุนช้างขุนแผน แท้ที่จริงมิใช่เพียงเรื่องราวของผู้ที่มี “กตยาคม” เป็นสำคัญเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นถึง “ความซื่อตรง” หรือก็คือ “ความจงรักภักดี” อีกด้วย

เมื่อพิจารณาถึงคุณสมบัติเด่นเช่นว่านี้ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ และบริบท (Context) แวดล้อมทางสังคมและการเมืองของประเทศไทยในขณะนั้น ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งคาบเกี่ยวกับการสร้าง “รัฐชาติ” (Nation State) ของไทยอย่างใกล้ชิด รวมถึงเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 และพยายามตรวจสอบถึงความเชื่อมโยงอันน่าที่จะเป็นไปได้ของหนังสือเล่มนี้ กับบริบททางสังคมและการเมืองดังกล่าว พบว่ามีความน่าจะเป็นไปได้อย่างยิ่ง เนื่องจาก ณ บริบทขณะนั้น “ความจงรักภักดี” ถือเป็นสิ่งจำเป็นและสอดคล้องกับสภาวะการณ์เฉพาะหน้าขณะนั้น กระทั่งผู้นำของประเทศไทย รวมถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ต่างก็ทรงตระหนักดี

“เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” กับกระบวนการการสร้างรัฐชาติของไทย

เมื่อพิจารณาถึงช่วงเวลาที่เหมาะสม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มนำบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจำนวนต่างๆ มาตรวจชำระ และจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นั้น พบว่าเป็นปีเดียวกันกับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทำให้ทรงหมดอำนาจในการที่จะดำเนินการปฏิรูปประเทศตามแนวทางที่ทรงวางไว้ (ขั้นตอนที่ 5) และยังมีได้กระทำให้เป็นรูปธรรมเท่าใดนัก อำนาจหน้าที่เพียงอย่างเดียวที่ทรงเหลืออยู่ คือบัญชางานในหอพระสมุด

ทั้งนี้ แม้จะมีได้ทรงมีอำนาจในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว กระทั่งอำนาจมหาดไทยที่เคยมีอยู่เดิมก็ถูกกระจายออกไป (สุลักษณ์ ศิวลักษณ์, 2522: 12) แต่ด้วยความสำนึกในหน้าที่ของพระองค์ในฐานะ “รัฐบุรุษ” แล้ว จึงทรงมีเคยที่จะเลิกล้มแนวความตั้งใจที่จะกระทำประโยชน์ต่อชาติตามแนวทางที่ทรงตั้งพระทัยไว้ (นริศรานูวัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2503: 601 อ้างใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2545: 512)

“ความรู้ทั้งปวงที่ได้มาโดยตำแหน่งหน้าที่ราชการทั้งนั้น ชรรมาผู้ที่เป็นรัฐบุรุษของบ้านเมือง ถึงจะออกจากตำแหน่งหน้าที่ไปแล้ว ก็ไม่สามารถปลดเปลื้องความรับผิดชอบในหนหลังให้ขาดได้ทีเดียว”

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระองค์ทรงสำนึกถึงหน้าที่ที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระแสพระราชดำรัส เมื่อครั้งพระราชทานของที่ระลึกแก่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในวาระคล้ายวันประสูติครบ 48 พรรษา ในปี พ.ศ. 2453 ความว่า (พุลพิศมัย ดิศกุล, 2487: 4 อ้างใน ภรณ์ กาญจนันฐิติ, 2532: 356)

“กรมดำรง ดูราวกับว่าเธอละฉันได้แต่งงานกันมาเป็นเวลานาน โปรดรับแหวนที่ฉันกำลังสวมอยู่นี้ไปเป็นของขวัญวันเกิดของเธอ... ฉันขอให้เธอมีความสุข และมีอายุยืนยาว เพื่อเธอจะได้ช่วยรักษาราชอาณาจักรในกาลต่อไป”

ย้อนกลับมาพิจารณาถึงบริบทของประเทศไทยในขณะนั้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าประเทศไทยตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดให้มีการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ด้วยระบบมณฑลเทศาภิบาล มีผลให้อาณาจักรซึ่งเคยปกครองด้วยระบบนครรัฐ ถูกผนึกเข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยระบบบริหารกลายเป็น “รัฐประชาชาติ” (Nation State) ในที่สุด

ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ รัฐมีความต้องการบูรณภาพแห่งดินแดน และเอกภาพของประชากรของรัฐ ด้วยตรรกอันนี้เอง ถ้าประชากรของรัฐยังไม่มีเอกภาพ ทางเลือกจึงมีอยู่เพียงทางเดียว คือทำให้มีเอกภาพขึ้นให้จงได้ ซึ่งกรรมวิธีการสร้างเอกภาพของรัฐนั้น ทำได้สองแนวทางใหญ่ๆ คือ ประการแรก เน้นการรวมศูนย์อำนาจปกครองอย่างแท้จริงโดยนำประชากรทุกระดับชั้น

มาอยู่ภายใต้พระบรมเดชาานุภาพอย่างไม่แบ่งแยก ประการที่สอง คือ สร้างสำนักแห่ง “ความเป็นไทย” ร่วมกัน ในหมู่มชนซึ่งแต่เดิมมาถูกเรียนขานว่าเป็นต่างชาติต่างภาษา (สมเกียรติ วันทะนะ, 2530: 79)

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในขณะที่ราษฎรต่างได้รับการปลดปล่อยให้พ้นจากการเป็นทาสและกึ่งทาส และทำให้เกิดความริเริ่มในการปกครองตนเอง (ภรณ์ กาญจนันธุ์, 2532: 356) คำถามที่เกิดขึ้นจึงมีอยู่ว่า “มันเป็นการปกครองตนเองของใครกัน ใครถูกปลดปล่อยจากใคร” (ธงชัย วินิจจะกุล, 2551: 98)

จากบริบทเช่นนี้ ผนวกกับแนวทางเดิมซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีอาชที่จะสานต่อได้ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การรวบรวม ตรวจสอบ และจัดพิมพ์หนังสือที่ได้รับความนิยมอยู่แล้วในสังคมชาวบ้าน อย่าง “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ย่อมเป็นโอกาสที่ทรงสามารถสถาปนามโนทัศน์ (**Conceptualization**) อันเป็นภาพแทนความจริง (**Representation**) ของ “อัตลักษณ์” ของสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อเป็นคำอธิบายว่า เราคือใคร? และควรจะอยู่กันอย่างไร? ซึ่งภาพแทนความจริงนี้จะถูกใช้เป็นการกำหนดสถานภาพหน้าที่ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ตลอดจนพฤติกรรมทางสังคมอื่นๆ (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 5) ของราษฎรจำนวนมากที่เพิ่งได้รับการปลดปล่อย และเปลี่ยนสถานภาพจาก “ไพร่” และ “ทาส” มาสู่เสรีชน รวมถึงราษฎรตามหัวเมืองต่างๆ ที่มีเคยมีความรู้สึกว่าคุณเป็นราษฎรของประเทศไทย หรือเป็นเจ้าของประเทศร่วมกับราษฎรในกรุงเทพฯ ในวิถีทางที่ราษฎรเหล่านั้นจะ (ถูกทำให้) รู้สึกว่าคุณกำลังอยู่ในวิถีทางที่ถูกต้องและควรจะเป็น

อย่างยิ่งเมื่อเครื่องมือที่ทรงเลือกใช้เป็นหนังสือ “วรรณคดี” ที่สามารถเร้าใจให้เกิดความรู้สึกร่วม และคล้อยตามได้ง่ายกว่าการใช้หนังสือประเภทคำสอน ซึ่งให้ผลจำกัดเฉพาะกลุ่ม โดยเฉพาะในสังคมไทย ที่ประชาชนไม่ชอบถูกบังคับหรือสั่งการ หากแต่เป็นประเภท “ยิ่งห้ามเหมือนยิ่งยุ” สารหลัก (**Message**) ที่หนังสือเล่มนี้ต้องการสั่งสอนเรื่อง “ความจงรักภักดี” ต่อพระมหากษัตริย์ ให้เกิดขึ้นร่วมกันในหมู่มราษฎร โดยมีต้องเอ่ยคำว่า “จงรักภักดี” อย่างแข็งขันเพียงแต่แสดงภาพของตัวตนหรือพฤติกรรมอันเป็น “อุดมคติ” ของบุคคลที่ได้รับการยกย่องแบบชาวบ้านๆ จึงน่าที่จะเป็นผล ทำให้ราษฎรสำนักถึงตัวตนและ “สังคมในจินตนาการ” (**Imagined Community**) รวมถึงหน้าที่ของตนในสังคมในจินตนาการดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

“เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” กับเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130

นอกเหนือจากประโยชน์ในการเป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยสร้างชุมชนจินตกรรม และความรับรู้ในตำแหน่งแห่งที่ของตนในสังคมจินตกรรมนั้นๆ แล้ว “สารหลัก” (Message) เกี่ยวกับ “ความจริงรักภักดี” ที่สื่อผ่านหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ อย่างแนบเนียน ยังสอดคล้องกับวาระเฉพาะหน้าทางการเมืองที่ผู้นำต่างวิตกกังวลกับการเกิดกบฏของหมู่ข้าราชการปัญญาชนหัวใหม่ รวมถึงการทวีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้นของการแสดงความคิดเห็นเรื่องระบอบการปกครอง โดยเฉพาะในประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของคณะรัฐบาล (อัครราชทูต กุมภพิสมัย, 2542: 236) ซึ่งได้มีการยกตัวอย่างว่ามีได้กระทำให้สมกับคุณค่าที่ราษฎรเสียเงินภาษีอากรและให้ความไว้วางใจ (บางกอกการเมือง, 2466 อ้างใน อัครราชทูต กุมภพิสมัย, 2542: 236) ซึ่งการเรียกร้องได้ขยายวงเรื่อยมาถึงการขอให้รัฐบาลฟังความเห็นและคำวิพากษ์วิจารณ์ของราษฎร (บางกอกการเมือง, 2466 อ้างใน อัครราชทูต กุมภพิสมัย, 2542: 236) กระทั่งมีบุคคลบางกลุ่มกล่าวกันว่า ยังมีการคบคิดกันอีกครั้งใน พ.ศ.2460 (จุลจักรพงษ์, 2514: 590) ซึ่งเป็นปีเดียวกันกับที่หนังสือเล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์

เหรียญ ศรีจันทร์ และ เนตร พูนวิวัฒน์ (2517: 42) กล่าวถึงมูลเหตุอันเป็นที่มาของความคิดในการกบฏ ว่าเป็นเพราะเหตุการณ์การเขียนหลังนายทหารชั้นสัญญาบัตร ทหารของชาติด้วยสาเหตุอันมิบังควร โดยมีร้อยเอกโสม ผู้เคยช่วยชาติปราบกบฏเงี้ยวมาแล้วเป็นหัว พร้อมกับนายร้อยตรี 1 นายดาบ 1 นายสิบและพลทหาร 2 รวม 5 คน กลางสนามหญ้าภายในกระทรวงกลาโหม ท่ามกลางวงล้อมของนายทหารกองทัพบก ต่อหน้าพระพักตร์สมเด็จพระยุพราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) อันก่อให้เกิดความสะเทือนใจต่อทหารบก ทหารเรือ และข้าราชการทั่วไป ตลอดจนนักเรียนนายร้อย ผู้ซึ่งจะออกมารับราชการเป็นทหารของชาติสืบไป

อีกประการหนึ่งคือ พระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ข้าราชการทหารคิดก่อการกบฏขึ้นเมื่อปี ร.ศ.130 (อัครราชทูต กุมภพิสมัย, 2542: 109) เนื่องจากคณะกบฏคิดเอาว่า การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฝักใฝ่แต่การฟ้อนรำ ไม่เอาใจใส่ราชการแผ่นดินนั้น นับเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้บ้านเมืองทุกไตรมาส (อมรตฤณารักษ์, 2517: 27) กระทั่งมีการนำพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปเปรียบเทียบกับพระเจ้าแผ่นดินของประเทศเยอรมนี ที่ทรงเอาพระทัยใส่ต่อทหาร โดย

หาโอกาสมานอนในโรงทหารถึงเดือนละ 1 อาทิตย์ หากแต่ประเทศไทยเรา พระเจ้าแผ่นดินชอบเล่น โขน ไม่เอาใจใส่ราชการ (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ป.ป.)

การต่อต้านที่มีอาจหลีกเลี่ยงได้นี้ หากทำการเทียบเคียงกับตัวบทของหนังสือ “เสภาเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ก็จะพบว่ามูลเหตุ รวมถึงความรู้สึกของประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งของคณะกบฏ ที่มีต่อพระมหากษัตริย์ ก็มีได้แตกต่างไปจากสิ่งที่เกิดขึ้นในบทเสภา กล่าวคือสมเด็จพระพันวษาเองก็ใช้พระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในราชการบ้านเมืองเท่าไรนัก ภาพที่ตัวบทฉายให้เห็น กลับเป็นภาพของพระมหากษัตริย์เจ้าอารมณ์ ที่หลงโทษข้าราชการบริพาร โดยเฉพาะครอบครัวของขุนแผนอย่างรุนแรง และหลายต่อหลายครั้งที่ทรงตัดสินเกินกว่าเหตุ เพียงเพราะอารมณ์ชั่ววูบ ใดๆ ที่ตัวละครซึ่งทรงมีรับสั่งให้ลงโทษนั้น ถือเป็นทหารเอกของพระองค์ ตลอดจนมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อราชบัลลังก์ ตัวอย่างเช่นในกรณีของขุนไกร ที่สมเด็จพระพันวษาทรงตัดสินให้ลงโทษประหารชีวิต เพียงเพราะดื้อนความไม่เป็นไปตามพระประสงค์ ใดๆ ที่ขุนไกรถือเป็นทหารเอก ทำให้เมื่อคราวสงครามเมืองเชียงทอง มิสามารถหาผู้ใดที่จะอาสาออกรบได้ ต้องติดตามหาทายาทของขุนไกร คือพลายแก้ว เพื่อให้มานำทัพออกรบ และอีกครั้งหนึ่ง ที่ทรงมีรับสั่งลงโทษขังขุนแผนไว้ถึง 15 ปี เมื่อเกิดศึกทางเชียงใหม่ขึ้น ก็มีมีผู้ใดอาสาออกรบอีกเช่นกัน จำต้องทรงอาศัยลูกหลานในครอบครัวของขุนแผนอยู่รำไป

เมื่อพิจารณาถึงประเด็นภูมิหลังของคณะกบฏ พบว่าก็มีคุณสมบัติอันสอดคล้องกับตัวละครในหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ อย่างน่าประหลาดใจ กล่าวคือกลุ่มคนเรานี้เป็น “ข้าราชการทหาร” ที่มาจาก “สามัญชน” และมีความรู้ความสามารถสูงกว่าคนทั่วไป กล่าวคือ ขุนไกร ขุนแผน พลายงาม และพลายชุมพล ตัวละครเหล่านี้เป็นผู้ที่มีวิชาความรู้ ตามยุคตามสมัย กล่าวคือคาถาอาคม อันเป็นเครื่องมือที่แสดงถึงความสามารถในการจะ “ไม่เชื่อฟัง” ก็ได้ แต่ตัวละครเหล่านั้น ซึ่งเป็นตัวละครที่คนไทยจำนวนมากยกย่องให้เป็น “พระเอกนักรบ” ด้วย “ความจงรักภักดี” จึง “ยอม” อย่างไม่มีข้อแม้ ขณะเดียวกัน ภูมิหลังทางการศึกษาของคณะกบฏ ร.ศ.130 ที่โดยสรุปได้ว่า พื้นฐานความรู้ของกลุ่ม ร.ศ.130 ส่วนใหญ่มาจากโรงเรียนนายร้อย หรือส่วนหนึ่งมาจากโรงเรียนกฎหมาย ย่อมเป็นพื้นฐานที่เกื้อหนุนให้คนกลุ่มนี้มีความคิดที่ก้าวหน้าเกินกว่าผู้ที่มีการศึกษากลุ่มอื่นๆ ในขณะนั้น (อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2542: 161) และเชื่อมั่นในพลัง และความคิดของตน ในฐานะผู้ที่จะพิทักษ์รักษาและสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง (อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, 2542: 159)

“สารหลัก” (Message) ที่หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นั้น ย้ำ อยู่เสมอ ก็คือ “ความจงรักภักดี” โดยไม่มีข้อแม้ ไม่ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงมีความสามารถ หรือไม่ พระมหากษัตริย์จะทรงมีความยุติธรรมหรือไม่ ความจงรักภักดีเช่นว่านี้ อันเป็นเสมือน แบบอย่าง (Model) ของแนวปฏิบัติที่ข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ทหาร” ควรจะปฏิบัติตาม เพราะนี่ถือเป็นสิ่งซึ่งมีมาแต่โบราณ เป็นสิ่งซึ่งดีงามที่ได้รับการยกย่อง และควรยึดถือปฏิบัติสืบ ต่อไป จึงคู่สอดรับกับเหตุการณ์กบฏนี้เป็นอย่างดี

ยิ่งเมื่อพิจารณาถึงลักษณะคำตอบของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาคลังราชนาฎภาพ ที่ผู้รู้กล่าวกันว่า มิได้ปรากฏในรูปของการเสนอความคิดเห็นเพื่อวิวาทะกับความเห็นอื่นๆ อย่างตรงไปตรงมา ดังที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิพนธ์ และเป็นประเพณีในการสถาปนา ความคิดนามธรรมของตะวันตกในสมัยใหม่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเลือกที่จะ แฝงเร้นคำตอบของพระองค์เอาไว้อย่างแนบเนียนละเอียดละไมในพระนิพนธ์หลายรูปแบบ โดยที่ “สารหลัก” (Message) ในพระนิพนธ์เหล่านั้น มีความสอดคล้องและเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน จน กลายเป็นความคิดที่ทรงพลังที่จะซึมลงไปเปลี่ยนจิตใจหรือนิสัยใจคอของคน (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 17-18) ดังแนวพระดำริที่ทรงเสนอไว้เมื่อปี พ.ศ.2449 เกี่ยวกับการเขียนตำรา ว่า (วารุณี โอสถารมย์, 2524: 108)

... รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแต่งนิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมืองได้ด้วยแต่ง หนังสือสำหรับสอนเด็กนักเรียน... ประโยชน์ของการแต่งหนังสือจึงไม่แพงเลย...

จึงมีความเป็นไปได้เช่นกันว่า หนังสือ “เสภาเรื่องขุน - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ อาจ จัดพิมพ์ขึ้นในขณะนั้น เพื่อเป็นปฏิกริยา (Reflection) ต่อการเกิดขึ้นของเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 โดยความจงใจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาคลังราชนาฎภาพ พระบิดา “ประวัติศาสตร์” และ “กระทรวงมหาดไทย” ของไทย

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นับเป็นหนังสือเล่มหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งของสังคมไทย ทั้งในฐานะที่เป็น “มรดกพิพิธอันใหญ่” สำหรับความรู้ในทุกมิติของชีวิตคนไทย ซึ่งอาจจะเป็นสมัยอยุธยา หรือรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ตาม แต่หลายต่อหลายสิ่งที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ยังคงส่งผล และมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อความเป็นสังคมไทยในปัจจุบัน ทั้งในรูปแบบที่เราเข้าใจก็ดี และอาจจะยังไม่เข้าใจก็ดี

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิเคราะห์ถึงนัยทางการเมืองของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ทั้งในมิติของตัวบท (Text) และบริบท (Context) ควบคู่กันไป รวมถึงหาความเชื่อมโยงที่มีระหว่างสองสิ่งนี้ เพื่อตอบคำถามสำคัญเกี่ยวกับสาเหตุหรือปัจจัยที่ผลักดันให้หนังสือเล่มนี้ต้องเกิดขึ้น ณ ช่วงเวลานั้นๆ ในรูปของข้อเสนอ ดังนี้

ด้านตัวบท (Text) ข้อถกเถียงที่ยังคงดำรงอยู่ในวงวิชาการก็คือ สารหลัก (Message) หรือความคิดทางการเมือง (Political Thought) ที่แฝงอยู่ในบทเสภาขนาดความยาวกว่าพันหน้านี้นี้ เป็นเรื่องของ “ความจริงรักภักดี” ที่แสดงผ่านความเป็นตัวตน และพฤติกรรมของตัวละครสำคัญๆ อย่างครอบครัวของขุนแผน หรือเป็นเรื่องของการแสดงออก อันเป็นผลจากความขบข้องใจที่มีอยู่เดิมในฉบับชาวบ้าน (Folk Version) ทำให้ตัวบทกลายเป็นเรื่องของอำนาจและการ “ขบถ” กันแน่

ผลจากการตรวจเอกสารและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าว พบว่าตัวบทอันนำไปสู่ข้อสรุปของทั้งฝ่ายที่ยืนยันว่าหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ เป็นเรื่องของ “ความจริงรักภักดี” และฝ่ายที่เสนอข้อคัดค้านว่าเป็นเรื่องของ “อำนาจและการขบถ” ต่างเป็นเพียงเนื้อความที่ถูกตัดตอนหลีกกันไปหลีกกันมา ในทำนอง “พูดกันคนละที” มิได้มีการนำตัวบทที่อีกฝ่ายหยิบยกไปอธิบายเพื่อยืนยันข้อสรุปของตนเองมากล่าวถึง หรืออธิบายให้เกิดความกระจ่าง เสมือนหนึ่งว่าตัวบทอันขัดแย้งเหล่านั้น ไม่มีตัวตนอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งหากคิดกันด้วย

ตรรกะง่ายๆ แล้ว ก็อาจตั้งข้อสงสัยว่านี่เป็นความตั้งใจปิดตาข้างหนึ่งเพื่อนำเสนอ และยืนยันกรอบแนวคิดที่ฝักฝ่ายตนต้องการเสนอใช่หรือไม่? โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผลวิจัยในครั้งนี้ ซึ่งผ่านการพิจารณาจุดสังเกตหลายต่อหลายประการ รวมถึงความสอดคล้องและเป็นเหตุเป็นผลของตัวบท เมื่อนำมาเรียงร้อยกันตามที่ควรจะเป็น มิใช่หีบจับแต่เพียงบางส่วนบางตอนแล้วนำไปอธิบายดังที่ผ่าน มา กลับได้คำตอบที่แตกต่างออกไป

นับตั้งแต่ด้วยประวัติความเป็นมาของเค้าโครงอันเป็นต้นฉบับและที่มาของหนังสือเล่มนี้ ในท้ายที่สุด ซึ่งนักวิชาการในปัจจุบันมีความเข้าใจตรงกันคืออยู่ว่าระยะเวลาาร่วม 200 ปี ที่วรรณคดีเรื่องนี้ได้ถูกสถาปนาให้อยู่ในรูปของวรรณคดีลายลักษณ์ และอยู่ภายใต้การควบคุมความคิดทางการเมืองให้อยู่ในทิศทางที่ควรจะเป็นทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเหล่าชนชั้นปกครอง ภายใต้ชื่อ “กวีราชสำนัก” นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตัดสินพระทัยที่จะให้มีการชำระสะสางกระบวนการจับเสภาเสียใหม่ แล้วบันทึกบทเสภาเรื่องนี้ไว้เป็นหลักฐาน ไม่ว่าจะ เป็นไปด้วยความตั้งใจพระทัยหรือไม่ก็ตาม แต่ผลอันเกิดจากการตัดสินพระทัยสถาปนาบทเสภาฉบับหลวง หรือ “ฉบับมาตรฐาน” เช่นนี้ ย่อมเบียดขับให้บทเสภาฉบับชาวบ้านหรือที่เรียกว่า “ฉบับเฉลยศักดิ์” ที่เคยมีอยู่ ซึ่งอาจ โดด โผน และเป็นความคิดทางการเมืองที่มีความสัมพันธ์จะก่อภัยให้กับความมั่นคงของรัฐ รวมถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ถึงขั้นที่ คมทวน คันธนู หรือ จิตร ภูมิศักดิ์ กล่าวอ้างว่ามีตัวตน ต้องสูญสลายหายไป

ล่วงเลยมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ผลอันเกิดจากการขยายตัวของเทคโนโลยีการพิมพ์ รวมถึงการเปิดกว้างมากขึ้นของเสรีภาพสื่อ โดยเฉพาะสื่อสิ่งพิมพ์ อย่างหนังสือพิมพ์ ส่งผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมให้ชนชั้นปกครองจำต้องสกัดกั้นความคิดทางการเมืองที่เป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐและระบอบกษัตริย์ ภายใต้คำจำกัดความที่ว่า “ก่อกวนทางการเมือง” ครอบคลุมกระทั่งวงการวรรณคดี ดังที่ปรากฏในมาตรา 8 ของพระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร อย่างยิ่งเมื่อวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ซึ่งถูกตรวจชำระโดยบุคคลสำคัญในการสถาปนาวัฒนธรรมทางความคิดที่ช่วยจรโลงระบบการเมืองแบบรวมศูนย์อย่างสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เหล่านี้จึงเปรียบเสมือน “ดาข่ายด่าถี้” ที่มีความสามารถเพียงพอในการถักนกรองความคิดทางการเมืองอันหมิ่นเหม่ไปในทางก่อกวนทางการเมืองให้เบาบางจนกระทั่งหมดไปได้

หากแต่ชิ้นส่วนของตัวบทที่กระจัดกระจายอยู่ตามหน้าต่างๆ ของหนังสือขนาดยาวเล่มนี้ ยังคงมีบางส่วนที่เมื่อถูกตัดต่อไปเพียง “บางช่วงบางตอน” ก็สามารถที่จะนำมาซึ่งข้อสรุปในทำนองหมิ่นเหม่ต่อการก่อวินาศกรรมเมือง กระทั่งล่วงเลยไปถึงขั้นของการต่อต้าน ชัดขึ้น และ “ขบถ” ได้ในที่สุด เนื้อความเหล่านี้ หากตอบอย่างดูเบาวิจารณ์ญาณ รวมถึงความสามารถของบุคคลผู้ซึ่งทำหน้าที่เป็น “ตาข่ายตาถี่” หลายต่อหลายท่าน ก็อาจกล่าวได้ว่านี่เป็นเค้าโครงที่หลงเหลือ หลุดรอดมาจากฉบับชาวบ้าน (Folk Version) หากแต่เมื่อพิจารณาถึงความวิตกกังวล รวมถึงแนวนโยบายของชนชั้นปกครองในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนกระบวนการก้าวรื้อยปีในการสถาปนาหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับมาตรฐาน ฉบับนี้ นับเป็นข้อกังขาสำคัญต่อความมุ่งหมายที่ “ตาข่ายตาถี่” โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นชั้นสุดท้าย ทรงยินยอมปล่อยให้ตัวบทเหล่านี้ยังคงมีตัวตน มิได้ถูกกำจัดออกไปตามที่ควรจะเป็น

เมื่อพิจารณาถึงตัวบทโดยรวม และวิเคราะห์ถึงความ เป็นเหตุเป็นผลของตัวบท ก็จะพบว่าตลอดทั้งเรื่อง ตัวบทได้เน้นย้ำให้เห็นถึงความสามารถของครอบครัวขุนแผนทั้ง 4 คน ได้แก่ ขุนไกร ขุนแผน พลายงาม และพลายชุมพล ว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ มีวิชาอาคมเข้มแข็ง อยู่ยงคงกระพัน มิมีผู้หนึ่งผู้ใดที่จะต่อสู้ได้ ตัวละครเหล่านี้ถูกเน้นให้เห็นถึงความสามารถผ่านทั้งตัวบทที่กล่าวถึงความสามารถจำเพาะของตัวละครนั้นๆ เอง ผ่านทั้งการเน้นย้ำถึงความด้อยสามารถของตัวละครอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นขุนนางในกรุงศรีอยุธยาเอง ที่เมื่อมีศึกคราวใด ก็หาผู้หนึ่งผู้ใดที่จะกล้าอาสาออกรบทัพจับศึกไม่ มีเพียงแต่ครอบครัวของขุนแผนเท่านั้น ที่รับหน้าที่ประหนึ่ง “เสาค้ำบัลลังก์” ของสมเด็จพระพันวษา รวมถึงแม่ทัพนายกองของอริราชศัตรู ที่ล้วนพ่ายแพ้ต่อกองทัพซึ่งจำเพาะต้องนำโดยครอบครัวของขุนแผนทุกครั้งไป

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ช่องทางสุดท้ายที่ผู้วิจัยพิจารณาเห็นว่ามีความสามารถ และสันนิษฐานได้ว่า “ตาข่ายตาถี่” อย่างสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นำที่จะทรง “จงใจ” คงไว้เพื่อการนี้ ได้แก่ ตัวบทซึ่งแสดงถึงความสามารถที่จะทำทลายพระราชอำนาจของสมเด็จพระพันวษา กล่าวอย่างถึงที่สุด ตัวบทเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความสามารถที่จะกระทำการต่างๆ อันเป็นการล้มล้างพระราชอำนาจของสมเด็จพระพันวษาได้ แต่ตัวบทกลับกำหนดให้ความสามารถเหล่านี้ถูกจำกัดด้วย “ความจงรักภักดี” และ “กรรม” ผ่านการยกและย้ำถึงตัวอย่างราชโทย ซึ่งตัวละครสามารถที่จะชัดเจน และหลบหลีกไปได้อย่างไม่ยากเย็นนัก ด้วยอุบายและความสามารถที่ตัวบทได้เปิดช่องไว้ หากเลือกที่จะกระทำ แต่ตัวละครเหล่านี้ซึ่งมีทางเลือก กลับเลือกที่จะ “ยอม” รับราชโทย ซึ่งนัยหนึ่งย่อม

หมายถึง การยอมสยบต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เพื่อยืนยันถึง “ความจงรักภักดี” และยอมรับในผล “กรรม” ของตน มิใช่ “จำต้องยอม” รับราชโทษเพราะ “หมดทางต่อต้าน” นอกเสียจากเรื่อง “ความจงรักภักดี” คำอธิบายทางศาสนาอย่าง “กรรม” และความเป็น “อนิจจัง” จึงจะทำให้หน้าที่ได้แนบเนียนดีในการปลอบโยนครอบครัวของขุนแผน ซึ่งต้องเผชิญกับความสูญเสียจากราชโทษต่างๆ นานา ซ้ำแล้วซ้ำเล่า โดยมีจำเป็นต้องหาผู้รับผิดชอบ หรือสาเหตุอื่นใดมาอธิบายความสูญเสีย ซึ่งหลายต่อหลายครั้งหากกล่าวอย่างตรงไปตรงมา ถือเป็นความยุติธรรม และการลงโทษเกินกว่าเหตุของสถาบันเบื้องสูง ซึ่งนับเป็นอันตรายต่อความสงบเรียบร้อยของรัฐและชนชั้นปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หากคนในประเทศจะหันมาตั้งข้อสงสัยถึงความชอบธรรม และความยุติธรรมดังกล่าว

จากประเด็นต่างๆ นานา ซึ่งผู้วิจัยนำมาสรุปอีกครั้งไว้ ณ ที่นี้ นำมาซึ่งข้อเสนอของผู้วิจัยเกี่ยวกับความคิดทางการเมือง (**Political Thought**) ที่ปรากฏอยู่ในตัวบท (**Text**) ของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ว่าเป็นการเน้นย้ำถึง “ความจงรักภักดี” โดยนอกเหนือจากการกล่าวถึงอย่างตรงไปตรงมาแล้ว ยังอาศัยความสามารถที่ตัวละครมีทางเลือกในการที่จะไม่จงรักภักดี เพื่อเน้นย้ำให้เห็นว่าเป็นความจงรักภักดี อย่างถึงที่สุด ไม่มีข้อแม้ มิใช่เป็นไปเพราะ “หมดทางต่อสู้” จึง “จำต้องยอม” เท่านั้น

ด้านบริบท (**Context**) นั้น ด้วยสถานะองค์ความรู้ในปัจจุบันที่ยังคงยึดถือเอาแต่เพียงเหตุผลในการตรวจชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในบทพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานเสภา” ว่าด้วยการชำระหนังสือเสภา ว่าทรงมีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อ “รักษาหนังสือกลอนเป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวร” เท่านั้น จะเป็นการละเลยถึงบริบททางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างทางการเมืองที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในขณะนั้น อันส่งผลกระทบต่อแนวโน้มนโยบายของชนชั้นปกครองของประเทศไทยในขณะนั้นอย่างยิ่ง

เมื่อตรึงตรองถึงความเชื่อมั่นที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีต่อประโยชน์ของหนังสือในการสั่งสอนประชาชนว่า “รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแต่งนิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมืองได้ด้วยแต่งหนังสือ” ผนวกกับความมุ่งหมายในการที่จะดำเนินการปฏิรูปประเทศตามแนวทางที่ได้ทรงวางไว้ แต่ยังมีได้กระทำเป็นรูปธรรมเท่าใดนัก ก็ทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดี

กระทรวงมหาดไทย อำนาจหน้าที่เพียงอย่างเดียวที่ทรงเหลืออยู่ในขณะนั้น คือบัญชางานในหอพระสมุด พระนิพนธ์ต่างๆ จึงเป็นเพียงเครื่องมือเดียวของพระองค์ที่จะสามารถสานต่อแนวทางที่ทรงตั้งพระทัยไว้ได้

พิจารณาพบว่าบริบทของประเทศไทยนั้นขณะนั้น “ความจงรักภักดี” ถือเป็นวาระทางการเมืองและความต้องการของชนชั้นปกครอง ทั้งเหตุผลจากแนวทางในการปฏิรูปประเทศของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร ที่ยังมีได้ดำเนินการตั้งแต่เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพื่อสร้างอัตลักษณ์ และความสำนึกร่วมกันถึงตัวตน ตำแหน่งแห่งที่ รวมถึงหน้าที่ของตนของประชาชนในประเทศ ภายใต้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามที่ชนชั้นปกครองต้องการให้เป็น และเข้ามามีส่วนร่วมกับรัฐต่อไป อีกประการหนึ่งคือ วาระเฉพาะหน้าซึ่งดำรงอยู่และสร้างความวิตกกังวลให้แก่ชนชั้นปกครองในขณะนั้น คือเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 ซึ่งเปรียบเสมือนสัญญาณเตือนของสถาบันพระมหากษัตริย์ หรือเรียกได้ว่า “วิกฤติความจงรักภักดี” เนื่องจากข้าราชการและปัญญาชน อันถือเป็นผลผลิตของการพัฒนาประเทศเอง เกิดความสำนึกในความสามารถของตน และมองว่าระบอบเดิมมีอาจที่จะสนองความต้องการ หรือมีความเหมาะสมอีกต่อไป ด้วย “สารหลัก” (Message) และเค้าโครงของเรื่องซึ่งสอดรับกันอย่างดี จนอาจกล่าวได้ว่ามีความเป็นไปได้ ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร จะทรงตั้งพระทัยให้หนังสือเล่มนี้เป็นแบบอย่างแก่การปฏิบัติซึ่งพระองค์ประสงค์ให้ข้าราชการ โดยเฉพาะ “ทหาร” ถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง ซึ่งหากเป็นไปได้ดังนั้นแล้ว การเกิดขึ้นของหนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ นี้ จึงอาจมิได้เกิดขึ้นด้วยสาเหตุอื่นๆ ดังที่ได้ทรงกล่าวไว้ หากแต่แฝงไปด้วยนัยทางการเมือง ในอันที่จะทรงใช้หนังสือเล่มนี้เพื่อสร้างความรู้สำนึกร่วมกันของคนในชาติ และที่สำคัญคือ เป็นปฏิกริยา (Reflection) ต่อเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 ก็เป็นไปได้

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยสำเนียงอยู่เสมอถึงอุปสรรคประการสำคัญของระเบียบวิธีวิจัย (Methodology) ที่เลือกใช้ในครั้งนี้ ซึ่งค่อนข้างมีความเป็นอัตวิสัย (Subjective) อยู่มาก กล่าวคือ เป็นการยากที่จะปฏิเสธถึงการมีตัวตน ตลอดจนหลีกเลี่ยงการใช้ “พื้นฐานจิตใจ” (Presupposition) หรือ “ความเป็นประวัติศาสตร์” (Historicity) อันมีอยู่เดิมของผู้วิจัยเอง (จุมพฏ คำสนอง, 2539: 16) ในการเข้าไปตีความตัวบท (Text) ทำนองเดียวกันกับที่ ไชยันต์ ไชยพร (2536ก: 64-65) ได้ยกตัวอย่างถึงการเล่น

ภาพต่อ (Jigsaw) ซึ่งการมีบริบท (Context) ที่มีอย่างแตกต่างกันของผู้เล่นแต่ละคน ย่อมจะมีผลต่อการคิดคาดคะเนคำตอบของผู้เล่นคนนั้นๆ ให้เป็นไปในแนวทางที่แตกต่างกัน

ภาพที่ 9 ไม่สามารถบอกได้แน่ชัดว่าเป็นรูปอะไร

ที่มา: ไชยันต์ ไชยพร (2536ก: 65)

เมื่อรูปที่เราเห็นจำเพาะอยู่เพียง ภาพที่ 9 เท่านั้น คงไม่สามารถที่จะบอกได้แน่ชัดว่านี่คือรูปอะไร กล่าวคือ เมื่อปราศจากเสียซึ่งบริบท ก็ย่อมสุดแล้วแต่คนที่เห็นมักจะเดากันไปต่างๆ นานา แต่ถ้าเรานำไปวางไว้ในบริบทของมัน เราก็จะรู้ได้ทันทีว่ามันเป็นรูปหน้าการ์ตูนของวัว (ภาพที่ 10)

ภาพที่ 10 รูปหน้าการ์ตูนของวัว

ที่มา: ไชยันต์ ไชยพร (2536ก: 65)

ทั้งนี้ หากเรานำภาพดังกล่าวไปใส่ในอีกบริบทหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าจะสามารถสวมใส่มันได้พอดี แต่ก็มีใช้บริบทของมันตามที่มันเคยอยู่ตามความตั้งใจ (Intention) ของผู้วาดการ์ตูน และผู้ถอดเอาเฉพาะส่วนดังกล่าวมาแต่เดิม เช่นภาพที่ 11

ภาพที่ 11 ส่วนลำตัวของรูปการ์ตูนหญิงสาวยืนไปอยู่

ที่มา: ไชยันต์ ไชยพร (2536ก: 65)

ภาพการ์ตูนที่ผู้วาดมุ่งหมายให้เป็นเพียงรูปหน้าการ์ตูนของวัว ดังกล่าว ก็สามารถที่จะกลายไปเป็นส่วนลำตัวของรูปการ์ตูนหญิงสาวยืนไปอยู่ (ภาพที่ 11) ได้เช่นกัน

พิจารณาจากตัวอย่างข้างต้น ข่อมเป็นสิ่งยืนยันถึงข้อจำกัดอันชัดเจนในการศึกษาประวัติศาสตร์ หรือก็คือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วในอดีต เนื่องจากเราไม่อาจที่จะทราบได้อย่างแท้จริงได้เลยว่าความคิดที่อยู่ในสมองของผู้ที่เราทำการศึกษา หรือกล่าวอ้างถึงนั้นคืออะไร สิ่งที่เรากระทำได้เป็นเพียงการคาดคะเน “ความน่าจะเป็น” (Probability) ของความคิดเหล่านั้น ผ่านตัวบท (Text) อันได้แก่ คำพูด ข้อเขียน หรือผลงานทั้งหลายของเขาเหล่านั้น รวมถึงบริบทแวดล้อมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสถานะ หรือปัจจัยอื่นๆ ที่ผู้วิจัยจำต้องจินตนาการและพยายามมองอย่างรวบยอด และสร้างเป็นภาพรวมขึ้นมาในท้ายที่สุด

การวิจัยในครั้งนี้ก็เช่นเดียวกัน ผู้วิจัยมีอาจที่จะกล่าวยืนยันถึงความถูกต้องแน่นอน ว่านี่คือสาเหตุ หรือความคิด รวมถึงความตั้งใจอย่างแท้จริงของบุคคลต่างๆ ที่ผู้วิจัยได้กล่าวอ้างถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทหลักในการรวบรวมชำระ และจัดพิมพ์หนังสือ “เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน” ฉบับหอพระสมุดฯ ขึ้น อันเนื่องมาจากข้อจำกัดของวิธีวิทยา (Methodology) ซึ่งผู้วิจัยทราบดี และยอมรับมาแต่ต้น จึงตั้งใจกระทำด้วยความระมัดระวังอย่างมากที่สุดเท่าที่จะทำได้

กระนั้นก็ดี ถึงแม้ว่างานวิจัยชิ้นนี้อาจจะไม่ใช่ “คำตอบสุดท้าย” ที่ “ถูกต้องที่สุด” ซึ่งนั่นก็เป็นความมุ่งหมายประการหนึ่งของผู้วิจัยแต่ต้นด้วย ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย หากแต่ผู้วิจัยมีความมุ่งหวังต่อไปว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คงจะสามารถผันตัวไปเป็นประภคหนึ่ง ที่จุดขึ้นให้เกิดความสนใจในการที่จะตั้งข้อคำถาม หรือแนวทางในการศึกษาวิจัยที่สำคัญของชาติเรื่องนี้ ที่กว้างขวางยิ่งขึ้น ต่อไป

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กัตัญญ ชูชื่น. 2543. ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับวรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

_____. 2550. วรรณกรรมท้องถิ่นไทย. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. 2517. หนังสือส่งเสริมการอ่านเรื่องขุนช้างขุนแผน.
กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภา.

กรมศิลปากร. 2510. เสภาเรื่องขุนช้าง ขุนแผน ภาคปลาย. พระนคร: คลังวิทยา.

_____. 2511. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า
ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร: คลังวิทยา.

_____. 2515. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า
ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: คลังวิทยา.

_____. 2545. เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ.

กรรกริมย์ สุวรรณานนท์. 2524. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กระทรวงมหาดไทย. รายงานการประชุมเทศบาลบาล ร.ศ. ๑๑๖.

กรมมรดก ท่องธรรมชาติ และคณะ. 2531. การเมืองและการปกครองไทย. กรุงเทพมหานคร:
ไทยวัฒนาพานิช.

กองบรรณาธิการสำนักพิมพ์ปาเจรา. 2551. ยอดคน ผู้พลิกประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพมหานคร: ปาเจรา.

กองวิชาการ เขษมบรรณกิจ. 2504 บุคคลสำคัญในขุนช้างขุนแผน. พระนคร: เฟื่องอักษร.

กาญจนาศพนันธุ์ (นามแฝง) และ นายคำรา ณ เมืองใต้ (นามแฝง). 2504 เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

กิ่งแก้ว อรรถากร. 2519 คติชนวิทยา. กรุงเทพมหานคร: หน่วยศึกษานิสิตศกั กรมการฝึกหัดครู.

กุหลาบ มัลลิกะมาส. 2517. วรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

กุสุมา รัชย์มณี. 2534 สีสันวรรณคดี. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.

เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นีออน สนิทวงศ์. 2510 “แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 5(3): 25-46

แก้วแก้ว (นามแฝง). 2544 ปลายเทียน. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: เพื่อนดี.

โกวิท ตั้งตรงจิตร. 2547. คุยเฟื่องเรื่องขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพมหานคร: สุวีริยาสาส์น.

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. 2529. การศึกษากระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งในการรักษาเอกราชของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ.2414-2464
ปริญญาานิพนธ์การศึกษาคุุฎิบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

_____. ม.ป.ป. หลักรัฐศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ขนิษฐา จิตชินะกุล. 2545. คติชนวิทยา. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

คณะกรรมการจัดงานวันสารทศกฐณิกภาคทักษิณ. **2516** กฤษฎาสอนน้องคำฉันท์ ฉบับกรุงธนบุรี, กฤษฎาสอนน้องคำฉันท์ พระนิพนธ์สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และวินิจฉัยเรื่อง กฤษฎาสอนน้อง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการจัดงานวันสารทศกฐณิกภาคทักษิณ. (พิมพ์ทูลเกล้าถวาย ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดพิชัยญาติการาม **18** ตุลาคม **2516**).

คมทวน คันธนู (นามแฝง). **2541**. “ขุนช้างขุนแผน: แก่นและแก่นแห่งแผ่นดิน.” ใน พิเคราะห์ วรรณคดี โดยวิธีประวัติศาสตร์. เล่ม **2** เชียงใหม่: มิ่งเมือง, **128-140**

_____. **2543** “ขุนช้าง-ขุนแผน แว่นใหม่ที่ส่อง.” ใน วรรณวิพากษ์. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, **41-108**

คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. **2551ก**. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๑) พัฒนาการของเรื่อง.” ศิลปวัฒนธรรม **29(10): 154-161**.

_____. **2551ข**. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๒) เรื่องขุนช้างขุนแผนพัฒนาขึ้นเมื่อไร?” ศิลปวัฒนธรรม **29(11): 142-151**.

_____. **2551ค**. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๓) ทำไมต้องฆ่าวันทอง?” ศิลปวัฒนธรรม **29(12): 130-137**.

_____. **2551ง**. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๔) วันทอง ศรีมาลา สร้อยฟ้า.” ศิลปวัฒนธรรม **29(12): 138-145**.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. **2514** ปัญหาประจำวัน ชุดที่ **๒**. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา.

_____. **2532** ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่. กรุงเทพมหานคร: สยามรัฐ.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. 2533. **ละครคึกฤทธิ์ 2**. กรุงเทพมหานคร: สยามรัฐ.

เครื่องเล่นมหาพน: แหล่งต่างๆ รวม 36 แหล่ง. ร.ศ. 108. พระนคร: ราชฤทธิ์เจริญ.

จักรกฤษณ์ นรินดิศคุณการ. 2545. **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับกระทรวงมหาดไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

จันทร์ ศรีจรูญ. 2544. นางพิมพ์. กรุงเทพมหานคร: แปลนพรีนติ้ง.

จันทร์ศรี นิตยฤกษ์. 2543. “ความฝัน: ลางบอกเหตุสำคัญในเรื่องขุนช้างขุนแผน.” ใน เรไร
ไพรวรรณ, ปดิวิธดา ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา และ อุทุมพร แยมสุข. (บรรณาธิการ).
สารเผยแพร่ความรู้ทางวิชาการและงานวิจัย ปีที่ 9 ปีการศึกษา 2543. กรุงเทพมหานคร:
สำนักวิจัยและบริการวิชาการ สถาบันราชภัฏธนบุรี, 87-96

จุมพล คำสนอง. 2539. **วรรณกรรม อำนาจ และความบ้า: บทวิเคราะห์ทางการเมืองว่าด้วยเรื่อง
อำนาจกับวรรณกรรมของคุณสุวรรณ**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
การปกครอง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2514. **เจ้าชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: คลังวิทยา.

เจือ สตะเวทิน. 2508. **วรรณคดีและประวัติวรรณคดี**. พระนคร: ธนบุรีศึกษา.

_____. 2516. **เล่าเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับบันเทิง**. กรุงเทพมหานคร:
ศิลปาบรรณาการ.

ฉันทน์ จำวิล. 2513. **วรรณกรรมไทยเรื่อง นิราศขุนช้าง - ขุนแผน**. พระนคร: ธนาคารกรุงเทพ.

ชนิดา พรหมพยัคฆ์ เผือกสม. 2546. **การเมืองในประวัติศาสตร์ชาติไทย**. กรุงเทพมหานคร:
มติชน.

ชลธิรา กัดดออยู่. 2517. วรรณคดีของปวงชน. กรุงเทพมหานคร: อักษรสาส์น.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. 2513. การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้วิจารณ์วรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. 2550. วิจารณ์หรือวิจารณ์: ตำนานวรรณคดีวิจารณ์แนวรัฐสร้างและสืบสาน. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (บรรณาธิการแปล). 2552. ชุมชนจินตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. แปลจาก B. Anderson. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 3rd ed. London: Verso.

ชุมสาย สุวรรณชมภู. 2534. การศึกษาเปรียบเทียบบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครกับฉบับสำนวนอื่น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร

_____. 2545. “ศักราช ๑๔๗ ปีที่เป็นปัญหาในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน.” ศิลปวัฒนธรรม 23(6): 163-169

_____. 2549. “คำสอนในขุนช้างขุนแผน: บิดามารดาสอนบุตรสาว.” ใน บำหั่น อิ่มสำราญ. (บรรณาธิการ). ภาษาและวรรณกรรมสาร ฉบับภาษาและวรรณกรรมกับสังคม. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 184-203.

ไชยันต์ ไชยพร. 2536ก. “ประวัติศาสตร์: วิถีทางแห่งความพยายามของมนุษย์ต่อความรู้ของเทพเจ้า.” วารสารธรรมศาสตร์ 19(2): 53-74

ไชยันต์ ไชยพร. 2536. เอกสารประกอบการสอน ประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง ปรัชญาการเมือง และทฤษฎีการเมือง. ภาควิชาปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (อัครา).

ณรงค์ศักดิ์ สอนใจ. 2545. การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมดัดแปลงเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. 2548 “เรื่องขุนช้างขุนแผนในรูปแบบต่าง ๆ.” *The Journal* 1 (1): 71-92

ณัฐ สุขสว่าง. 2535. วิเคราะห์สังคมระบบไพร่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพมหานคร: วิทยาลัยช่างศิลป์.

ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, หม่อมเจ้า. 2496. “คำอธิบายเรื่องละครดึกดำบรรพ์.” ใน *บทละครดึกดำบรรพ์ฉบับเพิ่มเติม*. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, (14)-(24).

ดวงมน จิตรจำนงค์. 2528. *หลังม่านวรรณศิลป์*. กรุงเทพมหานคร: เทียนวรรณ.

แดนบิช แบรดเลย์. 2514. *หนังสืออักษรภิธานศรีบท*. พระนคร: คุรุสภา ลาดพร้าว.

โดม สุขวงศ์. 2533. *ประวัติภาพยนตร์ไทย*. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. 2467. *ตำนานละครอิเหนา*. พระนคร: คลังวิทยา.

_____. 2474. *เรื่องตำนานเมืองระนอง*. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท..

_____. 2497. *ตำนานเสภาและเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนแต่งงานพระไวย*. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. 2523 “เรื่องกระทรวงสมัยเก่า.” ใน พระราชนิพนธ์และ
พระนิพนธ์. กรุงเทพมหานคร: มุลินธิพิพิธภัณฑวัตถุวังวรดิศ.

_____. 2534 ประชุมพระนิพนธ์ สมเด็จพระบรมราชาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพมหานคร:
บรรณกิจ.

ตรี อมาตยกุล. 2505 “พระประวัติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.” ใน
กรมศิลปากร. รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร. (จัดพิมพ์ในงานฉลองวันประสูติครบรอบ
๑๐๐ ปี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วันที่ ๒๑ มิถุนายน
พ.ศ.๒๕๐๕).

ตีรณสารวิสุทธรธรรม, พระ. 2516 นิทานจากเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน. พระนคร: ตีรณสาร.
(พิมพ์แจกในงานศพ พระตีรณสารวิสุทธรธรรม 2516).

เดช บุญนาค. 2512 “บทที่ ๑๑ - การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิบัติหรือวิวัฒนาการ.” in
R. Jones and R. Mendiones (eds). Thai Cultural Reader Book II. Southeast Asia
Program, Cornell University.

แถมสุข นุ่มนนท์. 2545. ยังเติร์กุ่นแรก: กบฏ ร.ศ. ๑๓๐. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร:
สายธาร.

ทบวงมหาวิทยาลัย และ คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่ง
สหประชาชาติ. 2520 การสัมมนาระดับชาติ เรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน, 1-5 พฤศจิกายน
2520 กรุงเทพมหานคร: ทบวงมหาวิทยาลัย.

ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อุชฺษา. 2532 “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน
ฐานะนักปกครองของไทย.” ใน หอสมุดดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พรินติ้ง กรุ๊ป, 73-84

ทัศนีย์ สุจินะพงษ์, เรืออากาศโท หลุยง. 2516 การใช้ไสยศาสตร์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธงชัย วินิจจะกุล. 2551. “ภูมิภายาและประวัติศาสตร์.” ฟ้าเดียวกัน 6(3): 84-118

ชนาพล ลีมอภิชาด. 2552. อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 29 มกราคม 2552

_____. และ วริศา กิตติคุณเสรี. 2551. “ประวัติศาสตร์และการเมืองของวาทกรรม “หนังสือ
ดี”.” อ่าน 1 (3): 38-60

ธวัช ทันโตภาส. 2542. ทฤษฎีการเมือง. ปัตตานี: ปัตตานีการช่าง.

ธีรเดช ชื่นประชนานุสรณ์. 2538. การวิเคราะห์บทบาทและค่านิยมในสื่อพื้นบ้าน “ละครเสภา
ขุนช้างขุนแผน”. วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นรังสรรค์ จันทร์สนาม. 2541. การศึกษาการกระทำของตัวละครจากเรื่องขุนช้างขุนแผน: มุมมอง
จากกฎหมายตราสามดวงและกฎหมายไทยปัจจุบัน. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. 2456. บทละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนวันทองห้ามทัพ.
พระนคร: ศุภการจำรูญ.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. 2519. งานบัญญัติศัพท์.

กรุงเทพมหานคร: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด. (พิมพ์ถวายเป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์ ณ เมรุพลับพลา
อิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันพฤหัสบดี ที่ 28 ตุลาคม พุทธศักราช 2519)

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา. 2504ก.
 สาส์นสมเด็จพระ. เล่ม 2 กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

_____. 2504ข. สาส์นสมเด็จพระ. เล่ม 12 กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

_____. 2504ค. สาส์นสมเด็จพระ. เล่ม 19 กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

นิติ เอียวศรีวงศ์. 2538ก. ประเทศไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ
 และรูปการจิตสำนึก. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

_____. 2538ข. ปากไก่และใบเรือ. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: แพรวสำนักพิมพ์.

_____. 2545. ว่าด้วย “การเมือง” ของประวัติศาสตร์และความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร:
 มติชน.

นุชจรี ใจเก่ง. 2551. “จากขุนช้างขุนแผน ถึงลิลิตพระลอ ข้อสังเกตเล็กๆ น้อยๆ ว่าด้วยความลึกลับ
 แห่งวรรณคดี.” อ่าน 1 (3): 61-63

บรรจง ต้นคยานนท์, ร้อยตำรวจตรี. 2519. การเมืองแห่งการรวมชาติขั้นต้น: ศึกษาเฉพาะกรณี
 พัฒนาการทางการปกครองของไทย. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชา
 การปกครอง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บรรพต ศิริชัย. 2533. อัจฉินสารในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์การศึกษา
 มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

บุญย์เสนอ ตริวิเศษ. 2550. รายงานวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์วรรณกรรมการเมืองระหว่างปี
 พ.ศ.๒๕๔๕-๒๕๔๘. บุรีรัมย์: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏ
 บุรีรัมย์.

บุญเชิด สิริภทโท (ชูรัตน์), พระครูใบฎีกา. 2546. การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิถีพุทธในวรรณคดีไทย: ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

บุญเหลือ เทพสุวรรณ. 2543. วิเคราะห์สุวรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.

ป. วัชรภรณ์ (นามแฝง). 2532. ทำเนียบนักประพันธ์. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า.

ป. อินทรปาลิต (นามแฝง). 2515. ขุนช้างขุนแผนฉบับนวนิยาย. 2 เล่ม. พระนคร: บ้านดาดสาส์น.

ประจักษ์ ประกายพิทยากร. 2508. นามานุกรมขุนช้าง - ขุนแผน. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

_____. 2527. ขุนแผน: พระเอกนักรบ. กรุงเทพมหานคร: ชัยศิริการพิมพ์.

ประมวญ ดิลกสิน. 2521. คติชนชาวบ้าน: การศึกษาในด้านมานุษยวิทยา. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา อินเตอร์เนชั่นแนล.

ปรางทิพย์ สอนบุตร. 2541. ภูมิปัญญาชาวบ้านจากประเพณีบางอย่างในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยนเรศวร.

ปรีดา นวลประกอบ. 2542. แก่นเรื่องจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ปรุงศรี วัลลิโกดม. 2524. “วรรณคดีสโมสร.” สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว 2: 646-662.

เปรมเสรี (นามแฝง). 2533. ขุนช้างขุนแผนฉบับร้อยแก้ว. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น.

ปาริชาติ จิ่งวิวัฒนาการณ์. 2538. สีสันวรรณกรรม “พิมพ์ลาไลย”. ม.ป.ท.. (เอกสารประกอบการ
จัดแสดง ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย 6-8 ธันวาคม 2538).

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. 2529. มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน. พิมพ์ครั้งที่ 2
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ผะอบ โปษะกฤษณะ. 2523. วรรณกรรมประกอบการเล่นลิเก. กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี.

พิชัย ศรีภูไฟ. 2542. วรรณคดีสังคมและการเมือง. อุบลราชธานี: คณะมนุษยศาสตร์และ
สังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.

พิชัย โอตตรดิตถ์. 2506. ขุนช้างขุนแผนฉบับสมบูรณ์ ร้อยแก้วประกอบคำกลอน.
กรุงเทพมหานคร: เกษมบรรณกิจ.

พิชิตปรีชากร, กรมหลวง. 2472. ประชุมพระนิพนธ์ กรมหลวงพิชิตปรีชากร. พระนคร:
โสภณพิพรรฒธนากร. (พิมพ์ในงานทำบุญฉลองอายุ 70 ปี หม่อมสุน คัคณางค์ ณ อยุธยา
1 กุมภาพันธ์ 2472).

พิเชฐ แสงทอง. 2543. “ข้อจำกัดทางประวัติศาสตร์ของวรรณคดีชิ้นเอก ขุนช้างขุนแผน.”
ศิลปวัฒนธรรม 21 (11): 156-159.

พิทยาลงกรณ์, พระราชวรรังษีเธอ กรมหมื่น. 2507. “คำแห่งพงสาวดาร.” ใน พระนิพนธ์บางเรื่อง
และปาฐกถา. พระนคร: องค์กรค้าของคุรุสภา, 31-36.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. 2541. “ขุนช้างขุนแผนแต่งเมื่อไร?” ศิลปวัฒนธรรม 19(7): 127-134

พิรทิตย์ สุคันธเมศวร. 2549. การปฏิรูปประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นำไปสู่การสร้างรัฐชาติ.
สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร.

ไพรัตน์ เทศพานิช. 2541. ความคิดทางการเมืองในสามก๊กและเจ้าผู้ปกครอง. วิทยานิพนธ์
รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภรณี กาญจนัญญิตติ. 2532. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458:
กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. แปลจาก T. Bunnag 1977. *The
Provincial Administration of Siam 1892-1915: The Ministry of the Interior under
Prince Damrong Rajanubhab.* London: Oxford University Press.

ภารดี มหาจันทร์. 2527. รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ.2394-2475). กรุงเทพมหานคร:
ไทยวัฒนาพานิช.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2515. บทกลอนละครเรื่องขอมดำดิน, บทละครเรื่อง
เรื่องพระร่วง, บทละครเรื่องพระเกียรติรถ, บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน ชุดแต่งงาน
พระไวย. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภา.

มนตรี ตราโมท. 2540. การละเล่นของไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: มติชน.

มนัส กิ่งจันทร์. 2545. “พิมพ์ลายไทย.” *Cinemag* (10 มีนาคม 2545): 62-65.

มาน เมืองพรหม. 2532. ขนบประเพณีชาวไทย จากวรรณกรรมอมตะขุนช้างขุนแผน.
กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น.

มาลัย ชูพินิจ. 2532. ชายชาติเสือ. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า.

ยมโดย เฟื่องพงศา. 2543. “ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.” วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 8(9-10): 114-127.

ยุรฉัตร บุญสนิท. 2529. “หน่วยที่ 3 วรรณคดีวิจารณ์แนวสังคมศาสตร์.” ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมาธิราช. ภาษาไทย 7(วรรณคดีวิจารณ์สำหรับครู). นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมาธิราช, 135-188

ราชบัณฑิตยสถาน. 2550. กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

_____. 2551ก. คติชาวบ้าน (Online). <http://nrs3.royin.go.th/word3/word-3-a1.asp>
12 สิงหาคม 2551.

_____. 2551ข. จงรักภักดี (Online). <http://nrs3.royin.go.th/word6/word-6-a1.asp>
12 สิงหาคม 2551.

_____. 2551ค. วรรณคดี (Online). <http://nrs3.royin.go.th/word37/word-37-a1.asp>
12 สิงหาคม 2551.

рінฤทัย สัจจพันธุ์. 2544. เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพมหานคร: ชารปัญญา.

ลำจวน (นามแฝง). 2536. ขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพมหานคร: อำนวยสาส์น.

วรรณท์ อักษรพงษ์. 2516. การศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรรณดี น้ำฟ้า. 2543. ความขัดแย้งในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

วริศา กิตติคุณเสรี. 2550 “ความเป็นไทย” ในสังคมไทยร่วมสมัย.” ฟาเดียวกัน 5(4): 234-261.

วัชรวิ รมยนันท์. 2533 “ขุนช้างขุนแผนเริ่มแต่งในรัชกาลใด.” ภาษาและวรรณคดีไทย 7(2): 13-18

_____. 2538 วิวัฒนาการวรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัลลพ โหรวิจิต. 2546 การศึกษาบทบาททางจริยธรรมของสตรีครองเรือนในวรรณคดีไทยเรื่อง ขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจริยศาสตร์ศึกษา, มหาวิทยาลัยมหิดล.

วารุณี ไอสถารมย์. 2524 การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑-พ.ศ.๒๔๗๕. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิชาญ สว่างพงศ์. 2530 การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (ช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓). ปริญญาบัตรการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

วิเชียร เกษประทุม. 2551. เล่าเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน. กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. 2544 วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์. พิมพ์ครั้งที่ 6 กรุงเทพมหานคร: ชรรมชาติ.

วิภา กงกะนันท์. 2533 วรรณคดีศึกษา. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

วิไลเลขา ถาวรชนสาร. 2545. ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

- ศักดิ์ดา ปั่นแห่งเพ็ชร. 2517. คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามัธยมศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- सानติ ภัคดีคำ. 2544 “บทพระราชนิพนธ์เรื่องพระร่วง สี่ล้านวน.” ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ. (บรรณาธิการ). พระราชนิพนธ์พระร่วง ของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: มติชน, (๑๕)-(๒๖).
- ศิริพร ณ ถลาง. 2548 ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิถีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพงษ์ บุญราศรี. 2544 พระชีวประวัติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กิ่งงานปกครอง. กรุงเทพมหานคร: ประพันธ์สาส์น.
- ศิวากรณ์ พงษ์สุวรรณ และ หลานหนังไทย (นามแฝง). 2544 “สมโพธิ แสงเดือนฉาย ดันตำรับยอดมนุษย์.” *Cinemag* (23-29 มีนาคม 2544): 5-7.
- ศุภร บุนนาค. 2518 สมบัติกวีชุด “ขุนช้างขุนแผน”. ม.ป.ท.. (อนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ นางศุภร บุนนาค 15 มีนาคม 2518).
- สมเกียรติ วันทะนะ. 2524 สังคมศาสตร์วิถีชีวิต. กรุงเทพมหานคร: ทวีกิจการพิมพ์.
- _____. 2527. “สองศตวรรษของรัฐและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย.” *วารสารธรรมศาสตร์* 13(3):152-171.
- _____. 2530 “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์ตำนาน.” ใน สมบัติ จันทร์วงศ์ และ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (บรรณาธิการ). *อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมือง เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์เสนีย์ จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี.* กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 71-128

สมเกียรติ วันทะนะ. 2550. “อำนาจ.” วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 33(2): 196-207.

_____. 2551. อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร:
อักษรข้าวสวาย.

สมบัติ จันทร์วงศ์. 2547. บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์.
กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

_____. และ ชัยอนันต์ สมุทวณิชย์. 2523. ความคิดทางการเมืองไทย. กรุงเทพมหานคร:
บรรณกิจ.

สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2550.
บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประธาน หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ
สวัสดิกุล. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี.

สังข์ พันธุ์ภักดี. 2521. ขุนช้างขุนแผนกลอนลิเก. 2 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: เจริญกิจ.

สันธิกร วรวรรณ, ร้อยคำรวมเอก หม่อมหลวง. 2542. นัยทางการเมืองในวรรณกรรมเรื่อง
“ศรีธนญชัย”. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สายชล สัตยานุรักษ์. 2546. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ: การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

_____. 2550. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและ
วัฒนธรรมไทยของปัญญาชน (พ.ศ. 2435-2535). ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ลีทธา พิณีภูวดล และคณะ. 2515. ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร:
ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สิริขวัญ สิงห์เกลี้ยง. 2546. วิเคราะห์พฤติกรรมของตัวละครที่มีต่อพระมหากษัตริย์ในเสภาเรื่อง
ขุนช้างขุนแผน. สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย,
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สุจิตา ยิมัสชา. 2541. การปกครองและการบริหารแผ่นดินในเสภาขุนช้างขุนแผน: ศึกษาวิเคราะห์
จากภาพสะท้อนและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของตัวละคร. ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต,
มหาวิทยาลัยทักษิณ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2545. ขุนช้างขุนแผนแสนสนุก. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

สุธิวังศ์ พงศ์ไพบูลย์. 2525. วรรณคดีวิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

สุนันท์ จันทร์วิเมถียง และ มิ่งขวัญ ทองพรมราช. 2543ก. ขุนช้าง: ชายรูปชั่วผู้มั่นรัก.
กรุงเทพมหานคร: ช้างทอง.

_____. 2543ข. ขุนแผน: ขุนพลนักรบและนักรัก. กรุงเทพมหานคร: ช้างทอง.

_____. 2543ค. พลายงาม: ผู้ตามรอยรบและรอยรัก. กรุงเทพมหานคร: ช้างทอง.

_____. 2543ง. พิมพิลาไลย: หญิงงามผู้อาภัพ. กรุงเทพมหานคร: ช้างทอง.

สุนันทา โสรจัจ. 2520. บทวิเคราะห์ - วิจารณ์ พระเอกหรือผู้ร้ายในวรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2
กรุงเทพมหานคร: นิยมวิทยา.

สุรเดช สุรสกโก (อินทศักดิ์), พระมหา. 2539. อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อวรรณคดีไทย: ศึกษาเฉพาะกรณี เสภาเรื่องขุนช้าง ขุนแผน. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุรพงษ์ โสธนะเสถียร. 2526. รามเกียรติ์: การแปลความหมายทางการเมือง. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา. 2541. การควบคุมทางสังคมด้วยการให้รางวัลและการลงโทษในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. ปริญญาบัตรศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. 2522. ชีวิตและผลงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะที่เป็นพยานทางประวัติศาสตร์ในเรื่องการสร้างสรรค์สติปัญญาอย่างของไทยเราเอง. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

_____. 2541. ลอกราบชนชั้นปกครองไทย. กรุงเทพมหานคร: กังหัน.

สุวรรณ วลัยไวกขวรรณ. 2530. “บุญกับอำนาจ: ไตรลักษณ์กับลักษณะไทย.” ใน สมบัติจันทร์วงศ์ และ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (บรรณาธิการ). อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมือง เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 1-24

สุวิมล อิศระธนาชัยกุล. 2546. ความคิดทางการเมืองในวรรณกรรมไทย: ศึกษากรณีนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดิน ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ. ๑.๔/๑ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑ หนังสือและถ้อยคำที่กรรมการพิเศษ
ได้พิจารณาเพิ่มเติม (๓๐ เม.ย. ๒๔๕๔ - ๒๓ เม.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๒ หนังสือที่ค้นได้เกี่ยวกับ ร.ต.เจือ (๑๖ ต.ค. ๒๔๕๔ -
๖ เม.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๓ หนังสือที่ค้นได้จากบ้านหลวงวิมเนศวร ขุนทวยหาญ
ร.ต.ชลอ (๑๖ ต.ค. - ๑ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๔ คำชี้แจงและคำให้การชั้นไต่สวน (๑ ม.ค. - ๖ มี.ค.
๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๕ คำชี้แจงและคำให้การชั้นไต่สวน (๑ - ๖ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๖ คำชี้แจงและคำให้การชั้นไต่สวน (๑ - ๕ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๗ คำพยานชั้นไต่สวน (๑ - ๘ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๘ คำชี้แจงและคำให้การชั้นไต่สวน (๒ - ๘ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๙ เจ้าพระยายมราชรายงานเรื่องทหารกำเริบ มีนายบุญเอก
ด้วย (๒ มี.ค. ๒๔๕๔ - ๑๐ พ.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๐ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกนำส่ง
ระเบียบการ ความเห็น และข้อบังคับ รายนามของพวกก่อการกำเริบ (๒ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๑ หนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ พระยานุรักษ์ พระยา
ประสิทธิ์ศิลปการ ภิกษุหน้าปาน เสียดัง ว่าด้วยทหารกำเริบ (๔ - ๑๒ มี.ค. ๒๔๕๔).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๒ ลายพระหัตถ์ทูลกระหม่อมเล็กกับ
พระราชหัตถเลขามีไปมาเรื่องทหารกำเริบ (๖ มี.ค. ๒๔๕๔ - ต.ค. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๓ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระพันปีเรื่องทหารกำเริบ
(๑๐ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๔ หนังสือพิมพ์นอกกลางข่าวเรื่องพวกก่อการกำเริบ
(๑๑ มี.ค. - ๘ พ.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๕ เรื่องฝรั่งเศสแสดงอหยาตย์ไมตรีในเหตุที่มีผู้คิดก่อการ
กำเริบ (๑๕ - ๑๗ มี.ค. ๒๔๕๔).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๖ พระราชหัตถเลขาดังกรรมการ กับรายงานการพิจารณา
และหนังสือมีไปมา ๑๔ ฉบับ (๑๖ มี.ค. ๒๔๕๔ - ๒ พ.ค. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๗ คำปรึกษาโทษพวกกบฏ (๔ พ.ค. - ๔ มิ.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๘ เรื่องกรมหลวงพิษณุโลกกราบบังคมทูลฯ ถึงความดี
ความชอบของ ร.อ.ขุนยุทธกาจ เกี่ยวด้วยเรื่องขบถ (๑๗ พ.ค. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๑๙ นักโทษพวกก่อการกำเริบขอพระราชทานอภัยโทษ
(๑๒ - ๒๐ มิ.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๒๐ ย่อความเรื่องคดี ร.ต.หรี ร.ต.เปลี่ยน ต้องหาว่าหมิ่น
พระบรมเดชานุภาพและขบถ (๒๘ ก.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๒๑ เรื่องท่านเดอริงทูตอังกฤษบอกเป็นความลับว่า
ข้าราชการคบคิดจะทรยศต่อแผ่นดิน (๑ ก.ย. ๒๔๕๘ - ๒๘ ก.พ. ๒๔๕๙).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๒๒ พระราชบันทึกเรื่องการไต่สวน
พ.ต.หลวงโยธาภิบาล, นายทองคำ นายเหรียญ, ร.ต.นิยม (๔ พ.ย. ๒๔๕๕).

_____. เอกสารรัชกาลที่ ๖ บ. ๑๗/๒๓ สมุดของกลาง (ม.ท.).

_____. เอกสารส่วนบุคคล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
ปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (๘ ต.ค. ๒๔๗๐)

_____. เอกสารส่วนบุคคล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
พระสมุด (ม.ค. ๒๔๖๐ - ๘ ก.พ. ๒๔๖๑)

_____. เอกสารส่วนบุคคล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
คำว่าชาติ (ม.ท.)

_____. เอกสารส่วนบุคคล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
พระมหาพญา เรื่องการปกครองแบบ Republic (ม.ท.)

เสาวลักษณ์ อนันตสานต์. 2527. วรรณกรรมเอกของไทย: เรื่องขุนช้างขุนแผน.

กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

_____. 2542 “ความหมายและขอบเขตของคติชาวบ้าน - คติชน - คติชนวิทยา.” ใน ศิราพร
ณ กลาง และ สุกัญญา ภัทรราชย์. (บรรณาธิการ). คติชนกับคนไทย-ไท: รวบรวมบทความ
ทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: โครงการตำรา
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 23-42

_____. 2543 ทฤษฎีคติชนและวิธีการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

เสวเทียน สุภโศภณ. 2518 ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ. เล่ม 2 กรุงเทพมหานคร:
อักษรเจริญทัศน์.

หรีด เรื่องฤทธิ. 2501. ประชุมแหล่งเครื่องเล่นมหาชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร:
ไทยวัฒนาพานิช.

เหรียญ ศรีจันทร์, ร้อยตรี และ เนตร พูนวิวัฒน์, ร้อยตรี. 2517. กบฏ ร.ศ.130. พิมพ์ครั้งที่ 4
กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายเอกสารและสิ่งพิมพ์ โครงการส่งเสริมระบอบประชาธิปไตย
ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย.

อนันต์ อมรรตย์. (บรรณาธิการ). 2544. คำให้การชาวกรุงเก่า. นนทบุรี: จดหมายเหตุ.

อนุমানราชชน, พระยา. 2507. การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์. กรุงเทพมหานคร:
ราชบัณฑิตยสถาน.

_____. 2524. วัฒนธรรมเบื้องต้น. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: ไทยมิตรการพิมพ์.

อภิวันท์ อุดลพิเชษฐ. 2544. สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงและผู้ชายในอดีต: ภาพสะท้อน
จากวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขามานุษยวิทยา, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อมรรตย์, จมื่น. 2519. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว:
พระบรมราโชบายทางการเมือง. พระนคร: กุรุสภา.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. 2538. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔
- พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัศวิน เรื่องรอง. 2543. “คุณค่าทางวรรณศิลป์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน.” มนุษยศาสตร์
สังคมศาสตร์ 17(4): 33-47.

อัจฉราพร กมฺพพิสมัย. 2525. *อุดมการณ์นิยมของผู้ชาวไทย*. ม.ป.ท.. (เอกสารวิชาการหมายเลข 29 เพื่อประกอบการสัมมนา สONGศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย 20 สิงหาคม 2525).

_____. 2542. *กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ กบฏเพื่อประชาธิปไตย: แนวคิดทหารใหม่*. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิชาการ.

อศฺวพาหุ (นามแฝง). 2520. “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” “มะพร้าวต้นดก”. กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์.

อศฺศิริ ธรรมโชติ. 2532. “ผู้หญิงยุคเก่าอย่าง “นางวันทอง” ดี-เลว ตรงไหน?” *ศิลปวัฒนธรรม* 10 (12): 84-87.

โอสถ โกสิน. 2507. *ขุนช้างขุนแผน ฉบับคำกลอนสรูปความ*. พระนคร: แพร์การช่าง.

เอนก นาวิกมูล. 2523. *เพลงนอกศตวรรษ*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

Anderson, B. 1978. “Studies of the Thai State: The State of Thai Studies.” in E. Ayal (ed). *The Study of Thailand*. Ohio: Southeast Asia Program, Ohio University Center for International Studies, 193-247.

_____. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 3rd ed. London: Verso.

Ashman, G. and G. Bennett. 2000. Charlotte Sophia Burne: Shropshire Folklorist, First Woman President of the Folklore Society, and First Woman Editor of Folklore. Part 1: A Life and Appreciation. (Online). http://findarticles.com/p/articles/mi_m2386/is_1_111/ai_62685553, August 12, 2008.

- Bacchold, P. 2005. *From Subjects of a King to Citizens of a Nation: The Attempt of Field Marshal P. Phibulsongkhram to Change the Mind and Behavior of the People During His First Term (1938-1944)*. Master of Arts Thesis in Thai Studies, Chulalongkorn University.
- Baker, C. 2008. *The Revolt of Khun Phaen*. (Online). <http://www.fringier.org/wp-content/writings/chris-baker.pdf>, August 12, 2008
- _____. and P. Phongpaichit. 2005. *A History of Thailand*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bascom, W. 1954. "Four Functions of Folklore." *The Journal of American Folklore* 67 (266): 333-349.
- Berger, M. 1977. *Real and Imagined Worlds: The Novel and Social Science*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bertens, H. 2003. *Literary Theory: The Basics*. London: Routledge.
- Burne, C. 1996. *The Handbook of Folklore*. London: Senate.
- Carr, E. 1971. *What is History?*. London: A Pelican Book.
- Dawisha, A. 2002. "Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates." *International Studies Review* 4(1): 3-22.
- Dorson, R. (ed.). 1972. *Folklore and Folklife: An Introduction*. Chicago: University of Chicago Press.

- Dundes, A. (ed). 1965. *The Study of Folklore*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Girling, J. 1981. *Thailand: Society and Politics*. London: Cornell University Press.
- Goldstein, D. 1998. "Performing National Culture in a Bolivian Migrant Community." *Ethnology* 37(2): 117-132.
- Greenhill, P. 2002. "Folk and Academic Racism: Concepts from Morris and Folklore." *The Journal of American Folklore* 115 (456): 226-246.
- Gupta, D. 2000. *Culture, Space, and the Nation-State: from Sentiment to Structure*. New Delhi: Sage Publications India Pvt Ltd.
- Haberly, D. 1976. "The Literature of an Invisible Nation." *Journal of Black Studies* 7(2): 133-150.
- Herskovits, M. 1960. *Cultural Anthropology*. New York: Alfred A. Knopf.
- Heywood, A. 2004. *Political Theory: An Introduction*. 3rd ed. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Horton, J. and A. Baumeister. (eds.). 1996. *Literature and the Political Imagination*. London: Routledge.
- Keely, C. 1996. "How Nation-States Create and Respond to Refugee Flows." *International Migration Review* 30(4): 1046-1066.
- Kemeny, J. 1959. *A Philosopher Looks at Science*. Princeton: D. Van Nostrand.

- Keyes, C. 1987. *Thailand, Buddhist Kingdom as Modern Nation-State*. Boulder: Westview Press.
- Limapichat, T. 2008. *The Prescription of Good Books: The Formation of the Discourse and Cultural Authority of Literature in Modern Thailand (1860s - 1950s)*. Doctor of Philosophy Thesis in History, University of Wisconsin-Madison
- Malinowski, B. 1954. *Magic, Science and Religion: and other Essay*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Meehan, E. 1967. *Contemporary Political Thought: A Critical Study*. Illinois: Dorsey Press.
- Negash, G. 2004. "Art Invoked: A Mode of Understanding and Shaping the Political." *International Political Science Review* 25 (2): 185-201.
- Nichols, A. 2004. Richard M. Dorson. (Online). http://www.mmsu.edu/emuseum/information/biography/abcde/dorson_richard.html, August 12, 2008.
- Ortiz, C. 1999. "The Uses of Folklore by the Franco Regime." *The Journal of American Folklore* 112 (446): 479-496.
- Rajadon, A. nd. *Essays on Thai Folklore*. Bangkok: Duangkamol.
- Renan, E. 1990. "What is a Nation?." in H. Bhabha (ed). *Nation and Narration*. London: Routledge, 8-22.
- Reynolds, C. 2005. "Nation and State in Histories of Nation-Building with Special Reference to Thailand." in W. Gungwu (ed). *Nation-Building: Five Southeast Asian Histories*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.

- Rohrberger, M. 1968. *An Introduction to Literature*. New York: Random House.
- Scott, W. 1968. *Five Approaches of Literary Criticism*. 4th ed. New York: Macmillan
- Siffin, W. 1966. *The Thai Bureaucracy: Institutional Change and Development*. Honolulu: East-West Center Press.
- Silverman, C. 1983. "The Politics of Folklore in Bulgaria." *Anthropological Quarterly* 56(2): 55-61.
- Smith, A. 2001. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge: Polity Press.
- Strauss, L. 1988. *What is Political Philosophy? and other Studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sturm, A. 2006. *The King's Nation: A Study of the Emergence and Development of Nation and Nationalism in Thailand*. Doctor of Philosophy Thesis, University of London
- Tuohy, S. 1991. "Cultural Metaphors and Reasoning: Folklore Scholarship and Ideology in Contemporary China." *Asian Folklore Studies* 50(1): 189-220.
- Vongkomolshet, D. 1958. *The Administrative, Judicial and Financial Reforms of King Chulalongkorn, 1868-1910*. Master of Arts Thesis, Cornell University.
- Wyatt, D. 1984. *Thailand A Short History*. Bangkok: Yale University Press and Thai Watana Panich Co., Ltd.
- Xingjian, G. and M. Lee. 2001. "The Case for Literature." *PMLA* 116(3): 594-608.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
เรื่องสมเด็จพระพันวษา

เรื่องสมเด็จพระพันวษา

พระองค์ดำรงราชสมบัติมาได้ ๔๕ พรรษา เมื่อแรกได้ราชสมบัติพระชนม์ ๑๕ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๖๐ พรรษา เสด็จสวรรคต

ในลำดับต่อไปนั้น พระราชบุตร พระราชนัดดา เชื้อพระราชมวงศ์ของพระเจ้าอยู่ทง รามาธิบดี ได้ครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดีเป็นลำดับไปหลายพระองค์ จนถึงพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระพันวษา ภาษาพม่าเรียกว่า พระเจ้าวตะถ่อง แปลว่า สำลีพันหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้มีพระราชปวัตติพิสดารแต่กล่าวได้โดยเอกเทศ พระองค์มีพระมเหสี ทรงพระนามว่าสุริยวงศาเทวี มีพระราชโอรสองค์หนึ่งด้วยพระมเหสี มีพระนามว่า พระบรมกุมาร

ครั้นอยู่มา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง มุ่งหมายจะเป็นสัมพันธมิตรสนิทสนมกับ กรุงเทพทวารวดี จึงส่งพระราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งมีพระรูปลักษณะงามเลิศ พึงเจริญพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พร้อมด้วยข้าหลวงสาวใช้ค่าทาสนวิวาร กับเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมาก มีราชทูต เจริญพระราชสาส์น พร้อมด้วยเสนาอำมาตย์คุมโยธาทวยหาญ เจริญพระราชธิดามาถวายพระพันวษา ณ กรุงเทพทวารวดี ครั้นมาถึงในกลางทางข้านี้รู้ขึ้นไปถึงนครเชียงใหม่ พระเจ้าโพธิสารราชกุมาร ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินนครเชียงใหม่ ในเวลานั้นไม่ชอบให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างมาเป็นมิตร ไมตรีกับกรุงเทพทวารวดี อยากจะให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างไปเป็นสัมพันธมิตรสนิทกับ นครเชียงใหม่ จึงคุมกองทัพลงมาล้อมอยู่ยกเข้าแย่งชิงพระราชธิดานั้นไปได้ ฝ่ายพวกพล กรุงศรีสัตนาคนหุตที่พายัพแพแตกหนีก็รีบกลับไปทูลแจ้งเหตุแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ล้านช้างให้ทรงทราบทุกประการ

ครั้นประพาศเหตุนี้ทราบเข้ามาถึงพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระพันวษาก็ทรง พระพิโรธยิ่งนัก จึงตรัสแก่เสนาอำมาตย์ทั้งปวงว่าเจ้านครเชียงใหม่คูหมื่นเดชาภาพของเรา เป็นผู้ ไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรมมาแย่งชิงนางผู้ที่เขาจ้างใจจะมาให้แก่เราดังนี้ ก็ผิดต่อกรรมบทมนุชย์วินัย จำจะยกขึ้นไปปราบปรามเจ้านครเชียงใหม่ให้ยำเกรงฝีมือทหารไทย ไม่ให้ประพาศพิลาททุจริต คูหมื่นเราสืบไป จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เตรียมทัพ และตรัสสั่งให้พระหมื่นศรีมหาดเล็ก ผู้เป็นขุนนางข้าหลวงเดิมคนสนิทไว้พระทัย ให้เลือกจัดหาทหารที่มีฝีมือกล้าศึกสงครามเข้ามาถวาย

พระหมื่นศรีจึงกราบทูลว่า ในทหารไทยในเวลานี้ผู้ใดจะเป็นทหารเอกยอดดีไปกว่า
 ขุนแผนนั้นไม่มี ด้วยขุนแผนเป็นผู้รู้เวทมนต์ เชี่ยวชาญใจกล้าเป็นยอดเสนา และมีใจดีถูกตเวที
 รู้พระเดชพระคุณเจ้าหาตัวเปรียบได้ยาก บัดนี้ขุนแผนเป็นโทษต้องรับพระราชอาญาจำอยู่ ณ คุณ
 ถ้าโปรดให้ขุนแผนเป็นทัพหน้ายกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ในครั้งนี้นี้คงได้ไชยชนะโดยง่าย ไม่ต้อง
 ให้อร้อนถึงทัพหลวงแลทัพหลังเพียงปานใด สมเด็จพระพันวษาก็ทรงระลึกได้ถึงขุนแผนด้วยทรง
 ทราบว่าเป็นทหารมีฝีมือมาแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนแผนพ้นโทษ มีรับสั่งให้
 พระหมื่นศรีนำขุนแผนเข้ามาเฝ้าโดยเร็ว พระหมื่นศรีได้รับสั่งแล้ว ก็ไปบอกนครบาลให้ถอด
 ขุนแผนจากเรือนจำนำตัวเข้ามาหมอบเฝ้าถวายบังคมต่อหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรง ในขณะนั้น
 สมเด็จพระพันวษาจึงมีพระราชโองการตรัสถามขุนแผนว่า เฮี้ยอ้ายขุนแผน เองจะอาสาบุกขึ้นไปตี
 นครเชียงใหม่ ปราบปรามเจ้าโยนกอันธพาลให้เห็นฝีมือทหารไทย รับนางคินมาให้คู่ได้หรือมิได้
 ประการใด ขุนแผนจึงกราบบังคมทูลว่า ข้าพระบาทผู้เป็นข้าทหาร ชีวิตอยู่ในใต้ฝ่าพระบาท
 ของพระองค์ผู้ทรงเดชพระคุณปกเกล้าฯ มาแต่ปู่แลบิดา ข้าพระองค์ขอรับอาสาขึ้นไปตี
 นครเชียงใหม่ ปราบเจ้าโยนกให้กลัวเกรงพระเดชานุภาพของพระองค์ รับราชธิดาพระเจ้าลานช้าง
 คินมาถวายจงได้ ถ้าตีนครเชียงใหม่ไม่ได้แล้วขอถวายชีวิต สมเด็จพระพันวษาได้ทรงฟังขุนแผน
 กราบทูลรับอาสาแข็งแรงดังนั้นก็ดีพระทัยนัก จึงโปรดให้ตั้งขุนแผนเป็นแม่ทัพ ถืออาญาสิทธิ์
 คุมกองทัพทหารไทยยกขึ้นไปตีนครเชียงใหม่ ขุนแผนจึงกราบถวายบังคมลายกกองทัพขึ้นไปถึง
 เมืองพิจิตร จึงแวะเจ้าหาพระพิจิตรเจ้าเมือง ขอให้ส่งดาบวิเศษกับม้าวิเศษที่ฝากไว้แต่ก่อนมาให้
 จะไปใช้ในการรบศึก ดาบวิเศษของขุนแผนนั้น ในภายหลังต่อๆ มามีผู้เรียกว่า ดาบฟ้าฟื้น มีฤทธิ์
 เดชนัก ม้าวิเศษนั้นเรียกว่า ม้าสีหมอก ขับขี่เข้าสู่สงครามหลบหลีกเข้าศึกได้คล่องแคล่วว่องไวนัก
 ขุนแผนได้ดาบวิเศษแลม้าวิเศษแล้วก็ลาเจ้าเมืองพิจิตร รีบยกขึ้นไปถึงแดนนครเชียงใหม่ ฝ่าย
 เจ้านครเชียงใหม่รู้ว่ากองทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นมา จึงแต่งกองทัพให้ยกออกมาสู้รบด้านทาน
 ขุนแผนแม่ทัพก็ขับพลทหารไทยเข้าต่อตีพลยวนเชียงใหม่โดยสามารถ กองทัพเชียงใหม่ก็แตกพ่าย
 แพ้หนีกลับเข้าเมือง จะปิดประตูลงเขื่อนก็ไม่ทัน ขุนแผนก็ยกติดตามรบรุกบุกบันเข้าเมืองได้ ไล่ฆ่า
 ฟันพลลาวล้มตายลงเป็นอันมาก ฝ่ายเจ้านครเชียงใหม่เห็นเข้าศึกเข้าเมืองได้ ก็ตกใจไม่มีขวัญ จึงขึ้น
 ม้าหนีออกนอกเมืองไป ขุนแผนจึงคุมทหารเข้าล้อมวัง ให้จับอัครสาธุเทวิมเหสีพระเจ้าเชียงใหม่
 กับราชธิดาอันมีนามว่าเจ้าแวนฟ้าทองกับนางสนมน้อยใหญ่ของพระเจ้านครเชียงใหม่ให้รวบรวม
 ไว้พร้อมด้วยกัน แลให้เชิญนางสร้อยทองพระราชธิดาพระเจ้าลานช้าง ที่เจ้านครเชียงใหม่ไปแย่งชิง
 มาไว้ ให้ออกมาจากหอคำ จึงเชิญนางสร้อยทองพระราชธิดาพระเจ้าลานช้าง กับมเหสีราชธิดา
 พระเจ้านครเชียงใหม่ที่จับไว้ได้ เลิกกองทัพกลับลงมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แลกราบทูล

ข้อราชการที่มีไชยชานะให้ทรงทราบทุกประการ สมเด็จพระพันวษาก็มีพระทัยยินดีนัก จึงทรงพระดำริห์ถึงทศพิชราชธรรมตรีศวา ซึ่งเจ้านครเชียงใหม่สู้ฝีมือกองทัพไทยมิได้หนีออกจากเมืองไป ทิ้งเมืองให้ว่างเปล่าไว้ไม่มีเจ้าปกครองคั้งนั้นไม่ควร สมณชีพราหมณ์ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน จึงทรงตั้งอำมาตย์ผู้ใหญ่ให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อมราษฎรพลเมืองเชียงใหม่ นั้นไปติดตามเชิญพระเจ้านครเชียงใหม่กลับเข้ามาครอบครองบ้านเมืองอยู่เป็นปรกติตามเดิมดั่งเก่า

ในขณะนั้น พระองค์จึงโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลแผ่นดินว่าเงินทอง สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค แก่ขุนแผนผู้เป็นแม่ทัพ แลนายทัพนายกองตลอดจนพลโยธาทวยหาญ ผู้ไปรบศึกมีไชยชานะมาในครั้งนั้นเป็นอันมาก ครั้นแล้วพระองค์จึงทรงตั้งนางสร้อยทองราชธิดาพระเจ้าศรีสัตนาคนหุตลานช้าง เป็นพระมเหสีซ้าย แลตั้งนางแว่นฟ้าทองราชธิดาเจ้านครเชียงใหม่เป็นพระสนมเอก แต่มเหสีเจ้านครเชียงใหม่ผู้เป็นมารดานางแว่นฟ้าทองพระสนมเอกนั้น โปรดแต่งข้าหลวงพร้อมด้วยพวกพลพาขึ้นไปส่งต่อพระเจ้านครเชียงใหม่ โดยพระทัยทรงพระกรุณา ฝ่ายข้าคนชายหญิงชาวนครลานช้าง แลชาวนครเชียงใหม่ นั้น ก็ทรงโปรดให้ตั้งทำมาหากินอยู่ตามภูมิลำเนาในกรุงศรีอยุธยา

ครั้นอยู่มา สมเด็จพระพันวษาทรงพระดำริห์ตามตำราราชনীติศาสตร์ซึ่งมีความว่าราชประเพณีของพระมหากษัตริย์มี ๗ ประการ ซึ่งกษัตริย์ในพระนครใดผูกสัมพันธมิตรทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินในประเทศใดประเทศหนึ่ง ก็ยอมให้บ้านเมืองเกิดความสุขเจริญ นับเป็นข้อหนึ่งในราชประเพณี ๗ ประการนั้น บัดนี้สมควรกรุงศรีอยุธยาจะกระทำสัมพันธมิตรผูกทางพระราชไมตรีกับประเทศพม่า ด้วยเป็นแผ่นดินใหญ่ทวยราษฎรไปมาค้าขายถึงกัน เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริห์ดังนี้แล้วจึงตรัสสั่งให้อาลักษณ์แต่งพระราชสาส์น จัดเครื่องราชบรรณาการและแต่งราชทูตอุปทูต มีพลทหาร ๕๐๐ คน คุมกำกับราชทูตกับเครื่องราชบรรณาการไปยังกรุงรัตนปุระอังวะประเทศพม่า ในจุลศักราช ๘๔๒ ปี

ครั้นราชทูตไปถึงกรุงอังวะแล้ว พระเจ้าแผ่นดินพม่าก็มีรับสั่งให้จัดการรับรองราชสาส์นแลราชทูตโดยสมควรแก่เกียรติยศทั้งสองประเทศ ราชทูตกรุงศรีอยุธยาได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น แลเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้ากรุงพม่า จึงมีรับสั่งให้อ่านในพระราชสาส์นนั้นว่า “สมเด็จพระพันวษาเจ้าแผ่นดินสยามผู้ปกครองกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา มีกมลจิตต์ยินดีต่อกรุงรัตนปุระอังวะ จึงแต่งราชทูตคุมเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี ต่อพระเจ้ากรุง

รัตนปุระอังวะประเทศพม่า เพื่อมุ่งหมายให้กรุงศรีอยุธยา กับกรุงรัตนปุระอังวะ ตั้งอยู่ในสัมพันธมิตรสนิทเสนาหาพต่อกัน โดยฉันทามิตรราชฎรพานิชทั้งสองพระนครจะได้ไปมาค้าขายถึงกันให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย สองพระนครจะได้มีกำลังบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองถาวรสืบไป จนตลอดกาลปาวสาน ” พระเจ้ากรุงรัตนปุระอังวะผู้ครองประเทศพม่า ได้ทราบในพระราชสาส์นดังนั้นก็มิพระทัยยินดีนัก จึงตรัสปราไปเสตามถึงข้าทูลธุชสุขแห่งพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระอัครมเหสี พระราชบุตรพระราชธิดา เสนาบดีมุขมนตรี ตลอดจนไปถึงราชฎรพลเมืองทั่วกัน ราชฎรก็กราบทูลว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ทั้งพระอัครมเหสี พระราชบุตรพระราชธิดา ทรงพระเจริญสุขอยู่สิ้น แลเสนาอำมาตย์กับทั้งราชฎรทั่วขอบขัณฑสีมาที่เป็นสุขอยู่ทั่วกัน ด้วยพระเดชานุภาพของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาผู้ทรงธรรมปกแผ่ชนทั้งปวงเป็นสุขพร้อมเพรียงกัน

พระเจ้ากรุงพม่าได้ทรงฟังราชฎรกราบทูลดังนั้นก็มิพระทัยชื่นชมยินดี จึงโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่ราชฎรเป็นอันมาก แลให้เลี้ยงดูราชฎรโดยสมควร ราชฎรก็กราบทูลลาออกจากที่เฝ้ามาพักอยู่ยังที่ตำหนัก

เครื่องราชบรรณาการพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ถวายพระเจ้าอังวะในครั้งนั้น มีจำนวนดังนี้ พานทอง พานเงิน ๔ สำหรับ พานเท้าเป็นรูปครุฑประดับพลอยสองแถว พระสุวรรณภิงคารคือพระเต้าทองฝาประดับพลอย ชั้นทองคำประดับพลอย แพร่ม้วน กำมะหลัดพระภูษาทรงต่างๆ

ในเวลาวันหนึ่ง เจ้าพนักงานนำราชฎรไทยเข้าเฝ้าพระเจ้าอังวะอีก จึงมีรับสั่งถามราชฎรว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาตรัสตั้งมาด้วยกิจสิ่งใดอีกบ้างหรือไม่ ให้ราชฎรทูลไปเถิด ราชฎรได้โอกาสดังนั้นก็จึงกราบทูลพระเจ้าอังวะว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยามีรับสั่งมาให้กราบทูลว่าพระองค์มีพระราชประสงค์เครื่องดนตรีพม่า และเครื่องละคอนต่างๆกับครูดนตรีแต่ละคอน พระเจ้าอังวะก็โปรดให้ช่างจัดทำเครื่องละคอนเครื่องดนตรี และให้เลือกครูละคอนครูดนตรี มอบให้ราชฎรแลให้แต่พระราชสาส์นตอบมีใจความว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนปุระอังวะ ผู้ปกครองประเทศพม่ามีพระหฤทัยยินดีต่อพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายิ่งนัก ซึ่งมุ่งหมายสัมพันธมิตรทางพระราชไมตรีทั้งสองพระนคร ให้มีต่อกันมั่นคงถาวรตลอดกาลปาวสานนั้น กรุงรัตนปุระอังวะได้รับความโสมนัสยิ่งนัก ตั้งแต่บัดนี้ไปขอให้กรุงศรีอยุธยา กับกรุงรัตนปุระอังวะเป็นสุวรรณภักดีแผ่นดินเดียวกัน โดยฉันทามิตรสนิทสนมจะต่อกันสืบไป จิริฐิตกาลนานชั่วฟ้าดินเทอญ

แล้วโปรดสั่งให้จัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน คือ พระภูษาทรงลายทองต่างๆ อย่างดีที่สุดในประเทศพม่า กับเครื่องราชูปโภคหลายอย่าง ล้วนประดับด้วยทองเงินเพชรทับทิม แลเม็ดเพชรทับทิมอย่างดีอีกเป็นอันมาก แต่งให้ราชทูตพม่าเชิญพระราชสาส์นคุมเครื่องราชบรรณาการตอบแทนมาพร้อมกับราชทูตไทย ราชทูตกรุงศรีอยุธยากับราชทูตพม่ากราบถวายบังคมลาพระเจ้าอังวะพร้อมกัน ราชทูตไทยพาราชทูตพม่ามาถึงกรุงศรีอยุธยา นำราชทูตพม่าเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว พระพันวษา กราบถวายบังคมถวายพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการ เครื่องดนตรีเครื่องละคอน ทั้งครูดนตรีและครูละคอนพร้อมกัน แลกราบทูลข้อราชการทั้งปวงให้ทรงทราบทุกประการ

พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ทราบความตามพระราชสาส์นตอบของพระเจ้ากรุงพม่าดังนั้นแล้ว ก็มีพระราชหฤทัยยินดีนัก จึงตรัสสั่งให้เลี้ยงดูราชทูตพม่าโดยสมควรแก่เกียรติยศทั้งสองฝ่าย แลโปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคแก่ราชทูตพม่าเป็นอันมาก แลให้ส่งราชทูตพม่ากลับคืนไปยังประเทศของตนโดยสุขสวัสดิ์

ตั้งแต่นั้น ประเทศพม่ากับประเทศสยามมีทางพระราชไมตรีเป็นสัมพันธไมตรีต่อกัน พ่อค้าพานิชไปมาค้าขายถึงกัน มีความนับถือรักใคร่กับคนไทย ไม่ทะเลาะวิวาทต่อกัน บ้านเมืองทั้งสองฝ่ายก็เป็นสุขสืบมา

ฝ่ายขุนแผนซึ่งเปนทหารเอกยอดฝีมือชื่อเสียงปรากฏในกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น เมื่อคิดเห็นว่าตนแก่ชราแล้ว จึงนำดาบวิเศษของตนเข้าถวายสมเด็จพระพันวษา เพื่อเปนพระแสงทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พงะองค์ทรงรับไว้เป็นพระแสงทรงสำหรับพระองค์ แล้วจึงทรงประสิทธิ์ประสาทนามว่าพระแสงปราบศัตรู แลทรงตั้งพระนามพระแสงขรรค์แต่ครั้งพระยาแกรกนั้น ว่าพระขรรค์ไชยศรี โปรดให้มหาดเล็กเชิญตามเสด็จซ้ายขวา แลมีรับสั่งให้เชิญพระรูปพระยาแกรกกับมงกุฎของพระยาแกรกเข้าไปไว้ในหอพระที่นั่งมัสการในพระราชวัง พระรูปของพระยาแกรกกับมงกุฎยังมีปรากฏอยู่ จนตราบเท่าทุกวันนี้

พระเจ้าพันยาครองราชสมบัติมาได้ ๒๕ พรรษา เมื่อแรกได้ราชสมบัติ พระชนม์ ๑๕ พรรษา รวมพระชนมายุ ๔๐ พรรษาเสด็จสวรรคต³⁰

---

³⁰ ระยะเวลาที่สมเด็จพระพันยา ทรงครองราชสมบัติ ซึ่งระบุไว้ในตอนต้นกับตอนท้าย สันเกตได้ว่ามีความแตกต่างกันอยู่ กล่าวคือ ในตอนต้นระบุไว้ว่าทรงครองราชสมบัตินาน ๔๕ พรรษา แต่ในตอนท้ายระบุไว้เพียง ๒๕ พรรษา เท่านั้น ส่งผลต่อพระชนมายุรวมที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ๖๐ และ ๔๐ พรรษา ตามลำดับ ผลการตรวจสอบในเบื้องต้นพบว่า นอกเหนือจากหนังสือ “คำให้การชาวกรุงเก่า” โดย สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ (อนันต์อมรรตย์, 2544) แล้ว ความแตกต่างเช่นเดียวกันนี้ ก็ปรากฏอยู่ในหนังสือ “คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” โดย สำนักพิมพ์คลังวิทยา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 เมื่อปี พ.ศ.2511 (กรมศิลปากร, 2511) และ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ.2515 (กรมศิลปากร, 2515) ด้วยเช่นเดียวกัน

ภาคผนวก ข

บันทึกว่าด้วยความเต็มซามและความเจริญของประเทศ

บันทึกว่าด้วยความเสื่อมชามและความเจริญของประเทศ

บรรดาประเทศใหญ่ๆน้อยๆไปไม่ว่าประเทศหนึ่งประเทศใดซึ่งจะมีความเจริญรุ่งเรืองหรือความเสื่อมทรามลงนั้น ย่อมเป็นไปโดยความปกครองของประเทศ ซึ่งจะเป็นเหตุที่จะกระทำให้ประเทศนั้นเกิดความเจริญหรือเกิดความซุกซมด้วยประการต่างๆ

ถ้าประเทศหนึ่งประเทศใดรู้จักจัดการปกครองดีโดยใช้กฎหมายแลแบบธรรมเนียมที่ยุติธรรมซึ่งไม่กดขี่แลเบียดเบียนให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ประเทศนั้นก็จะมี ความเจริญรุ่งเรืองแลศรีวิสัยยิ่งขึ้นทุกที เพราะราษฎรได้รับความอิสรภาพเสมอหน้ากัน ไม่มีใครที่จะมาเป็นเจ้าสำหรับกดคอกันเล่นดังเช่นประเทศที่อยู่ในยุโรปแลอเมริกาเป็นต้น ประเทศเหล่านี้แต่เดิมก็เคยมีกระษัตริย์ปกครองอยู่เหนือกฎหมายใช้อำนาจเอ้บไซสุ้ดเต็มทีสำหรับกดขี่ราษฎรได้ตามความพอใจ ครั้นต่อมาเมื่อราษฎรเกิดความรู้แลความฉลาดมากขึ้นแล้ว จึงได้ช่วยกันลบล้างประเพณีอันชั่วร้ายของกระษัตริย์เสียหมด คิดจัดตั้งประเพณีการปกครองบ้านเมืองขึ้นใหม่ บางประเทศก็บังคับให้กระษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย บางประเทศก็ยกเลิกไม่ให้กระษัตริย์ปกครอง คือ จัดตั้งการปกครองเป็นรีพับลิก เพราะฉะนั้นเวลานี้จึงมีการปกครองสำหรับประเทศหลายวิธีด้วยกันดังจะได้อกล่าวต่อไปนี้ให้เลียด

๑. ว่าด้วยวิธีการปกครองประเทศโดยมีกระษัตริย์อยู่เหนือกฎหมาย (เอ้บไซสุ้ดมอนนากี)

การปกครองประเทศตามวิธีนี้เป็นวิธีที่ร้ายแรงมากเพราะกระษัตริย์มีอำนาจเต็มที่โดยอยู่เหนือกฎหมาย กระษัตริย์จะทำการชั่วร้ายอย่างหนึ่งอย่างใดก็ทำได้ เพราะไม่มีใครขัดขวาง กระษัตริย์จะกดขี่แลเบียดเบียนราษฎรให้ได้รับความทุกข์ยากด้วยประการหนึ่งประการใดได้ทุก อย่าง ราษฎรที่ไม่มีความผิดกระษัตริย์จะเอามาเขียนตีหรือฆ่าฟันแลจองจำได้ตามความพอใจ ทรัพย์สินสมบัติแลที่ดินของราษฎรนั้นกระษัตริย์จะเบียดเบียนเอามาเป็นผลประโยชน์ส่วนตัวได้โดยไม่มีขีดชั้น เช่น อย่างไล่ที่ทำวัง เป็นต้น เงินผลประโยชน์สำหรับแผ่นดินที่เก็บได้มานั้น กระษัตริย์จะรวบรวมเอามาบำรุงความสุขแลความรื่นเริงส่วนตัวส่วนพระญาติพระวงศ์หรือกอบโกยให้ค่าทาส บ่าวไพร่ แลเอามาบำเรอพวกประจบประแจงสอพลอน้อยเท่าใดก็ได้โดยไม่มีขีดชั้น เพราะฉะนั้นเงินที่จะใช้ในการบำรุงบ้านเมืองจึงไม่มีเหลือ เพราะกระษัตริย์เอาไปใช้ประโยชน์ส่วนตัวส่วนครอบครัวแลเอาไปบำเรอพวกสอพลอเสียหมด

ธรรมดากระษัตริย์ที่อยู่เหนือกฎหมายนั้นจะกระทำการสิ่งใดก็ทำไปตามภาระตนเองโดยไม่มีที่ขัดขวาง เมื่อเห็นว่าการสิ่งใดซึ่งจะเป็นประโยชน์ส่วนตัวแลครอบครว หรือกระทำให้เกิดความสุขสนุกสนานได้เพียงใดก็กระทำให้ตามความพอใจ ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อนหรือบ้านเมืองจะซุกโซมก็ไม่ต้องนึกถึง ขอให้แต่ส่วนตัวแลครอบครวมีความสุขสนุกสนานก็แล้วกัน

เพราะเหตุนี้เองประเทศที่มีกระษัตริย์ปกครองเป็นเอ็บโซลุตจึงต้องล่มจมถึงกับความวินาศ ต้องเป็นค่าเป็นชะเลยของประเทศที่มีแบบธรรมเนียมปกครองดี ดังที่ได้มีตัวอย่างมากมายแล้ว

วิธีปกครองซึ่งให้กระษัตริย์มีอำนาจเป็นเอ็บโซลุตนี้ในยุโรปแลอเมริกาหมดสิ้นไปแล้ว เพราะตั้งแต่ราษฎรมีความฉลาดมากขึ้นก็ได้ช่วยกันคิดจำกัดประเพณีที่ชั่วร้ายอย่างป่าเถื่อนนั้นให้หมดสิ้นไป ประเทศเหล่านี้จึงได้มีความศรีวิไลยิ่งขึ้นเป็นลำดับมา

ส่วนประเทศที่ยังใช้อำนาจอันร้ายแรงอย่างป่าเถื่อนอยู่นั้น ก็มีแต่จะซุกโซมจนต้องเป็นค่าแลเป็นชะเลยเขาเกือบหมดแล้ว เว้นแต่ประเทศใดซึ่งได้คิดจัดการเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองอย่างชั่วร้ายนั้นเสียทัน ประเทศนั้นจึงจะรอดตัวไปได้ ดังเช่นประเทศญี่ปุ่นเป็นต้น ญี่ปุ่นเป็นประเทศเล็กน้อยอยู่ในเอเชียก็จริง แต่ญี่ปุ่นมีอำนาจเท่าเทียมกับมหาประเทศก็เพราะได้จัดการเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองได้เร็วจึงทำให้โลกมีความพิศวงกันหมดจนถึงกับเมืองจีนซึ่งเกิดบรรพมาพันกันอยู่ในเวลานี้ก็เพราะคิดจะเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองเสียใหม่ เพราะอยากจะให้ประเทศของตนมีอำนาจเท่าเทียมกับมหาประเทศตามความนิยมของโลก

บ้านเมืองซึ่งกระษัตริย์มีอำนาจอยู่เหนือกฎหมายนั้น จะซุกโซมลงก็เพราะกระษัตริย์มีอำนาจมาก กระษัตริย์จะทำผิดทุกอย่างใดก็ไม่มีใครมาขัดขวาง ส่วนข้าราชการที่มีความกตัญญูต่อบ้านเมืองนั้นก็ไม่มีใครกล้าห้ามปรามแลขัดขวางเพราะกลัวภัยอันตรายจะมาถึงตัว ส่วนพวกที่เห็นแก่ความสุขสบายส่วนตัวโดยปราศจากความกตัญญูต่อชาตินั้น ก็ได้โอกาสอันดีที่จะสอพลอช่วยกันยกย่องส่งเสริมให้ถูกอกถูกใจกระษัตริย์ ช่วยกันบำรุงบำเรอให้กระษัตริย์มีความสุขสนุกสนานอยู่เป็นนิจ แม้กระษัตริย์จะทำผิดก็ช่วยกันหนุนว่าดี ฉะนั้นกระษัตริย์จะไม่โปรดปรานพวกสอพลออย่างไร ขอให้ดูพงศาวดารของโลกตั้งแต่โบราณมาจนบัดนี้ บรรดากระษัตริย์ที่อยู่เหนือกฎหมายต้องโปรดปรานพวกสอพลอมากกว่าพวกอื่น เพราะฉะนั้นจึงชักนำให้มีคนชอบในการประจบประแจงสอพลอมาก เพราะมีช่องทางที่จะได้ดีเร็วกว่าพวกที่ไม่สอพลอ

เมื่อกล่าวมาถึงเพียงนี้แล้วก็จำเป็นต้องกล่าวให้ละเอียดว่าคนที่สอพโลแลคนที่ไม่สอพโลนั้น ผิดกันอย่างไร

คนสอพโลนั้นมีอยู่ ๒ จำพวก จำพวกหนึ่งทำการให้กระษัตริย์โดยตรงดังเช่นคำทาสแลพวกบริวารของกระษัตริย์ เป็นต้น

อีกจำพวกหนึ่งนั้นถึงแม้ว่ามีหน้าที่แต่งตั้งให้ทำงานสำหรับรัฐบาลก็จริงแต่เอาเวลาไปใช้ในทางสอพโลเสียหมด ส่วนการที่ออฟฟิซนั้นถึงแม้ว่าจะบกพร่องแลเสียหายอย่างไรก็ไม่ต้องคิดขอแต่ให้ได้ใกล้ชิดคลึงเกลือกอยู่กับเจ้าก็แล้วกัน ความดีความชอบจะไปข้างไหนเสีย ประเดี๋ยวได้ลาภประเดี๋ยวได้ยศ ฝ่ายพวกที่มัวหลงทำการอยู่ยังออฟฟิซก็ต้องอดโซ่ไปตามกัน บางคนก็คิดเถียงว่าคนเหล่านี้ไม่รู้จักหาความดีความชอบใส่ตัว มัวนั่งมุดหัวอยู่แต่ที่ออฟฟิซ แลยังซ้ำเถียงว่าเป็นคนเกียจคร้าน ไม่รู้จักเข้าเฝ้าเจ้าเข้าใฝ้านาย การสอพโลหรือการประจบเช่นนี้ใครๆ ก็ต้องทำได้ทุกคน เว้นแต่คนที่เห็นแก่ชาติบ้านเมืองเป็นใหญ่กว่าที่จะเห็นแก่คนๆ เดียว การที่จะทำให้คนๆ เดียวมีความสุขความสบายจนเหลือล้นนั้นหาได้เป็นประโยชน์ต่อชาติแลบ้านเมืองไม่ แต่ถ้าทำให้ชาติบ้านเมืองมีความเจริญ ผู้คนทั้งหมดซึ่งเป็นชาติเดียวกันก็จะได้รับความสุขความสบายทั่วทุกคน เพราะฉะนั้นผู้ที่มีความกตัญญูต่อชาติจึงคิดหลีกเลี่ยง ไม่อยากหาความดีในทางประจบประแจงต่อเจ้านาย คิดอยู่อย่างเดียวแต่จะทำการให้เป็นคุณเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองก็พอแล้ว ถ้าจะคิดหาประโยชน์ในทางสอพโลอีกฝ่ายหนึ่งก็ต้องเสียเวลาโดยไม่ใช่กิจอันจำเป็น แต่เป็นธรรมดาแห่งประเทศซึ่งกระษัตริย์อยู่เหนือกฎหมายมักจะชักจูงให้คนเป็นพวกสอพโลมาก ให้ดูพงสาวดารฝรั่งเศสเมื่อครั้งแผ่นดินพระเจ้าหลุยส์ เวลานั้นพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจมากแลทั้งเป็นโอกาสของพวกสอพโลที่ยว่งมจึร่าราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนต่างๆ จนเป็นเหตุให้เกิดกบฏลุกฮือใหญ่โตขึ้นจนถึงกระษัตริย์จนเชื้อพระวงศ์ของเจ้าต้องถูกฆ่าหมดทุกคน ตลอดจนถึงพวกสอพโลก็ถูกฆ่าด้วยเหมือนกัน ให้ดูพงสาวดารจีนทุกเล่ม ถ้าแผ่นดินไทยมีพวกสอพโลมากความทุกข์ยากของราษฎรก็ยิ่งทวีมากขึ้น ลงท้ายก็ต้องเกิดกบฏใหญ่โตทีเดียว ถ้าเหตุนี้ไม่เกิดจากภายในก็คงเกิดจากภายนอก เพราะประเทศที่ใกล้เคียงเห็นช่องโอกาสอันเหมาะที่จะแผ่อำนาจมาย่ำยีอาณาเขตได้โดยสะดวก เพราะกระษัตริย์มัวเพลิดเพลินสนุกสนาน โดยพวกสอพโลช่วยกันบำเรอมิให้มีเวลาที่จัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย เมื่อครั้งกรุงเก่าประเทศสยามเสียแก่พม่านั้นก็เพราะอะไร ไม่ใช่เพราะเหตุนี้หรือ ถึงทุกวันนี้ก็เหมือนกัน ประเทศสยามหมดอำนาจลงทุกทีเพราะไม่มีเงินทองพอสำหรับสร้างเครื่องมือไว้ป้องกันตัว จึงเป็นเหตุให้ต่างประเทศเข้ามาแบ่งปันอาณาเขตไปเสียเป็นกายเป็นกอง

ให้คิดดูถึงประเทศญี่ปุ่นซึ่งเป็นประเทศที่เล็กกว่าสยาม เหตุใดญี่ปุ่นจึงมีเงินพอสำหรับบำรุงเครื่องมือ
งานญี่ปุ่นมีอำนาจเท่ากับมหาประเทศ

เพราะกระษัตริย์ญี่ปุ่นอยู่ใต้กฎหมายมาช้านานแล้ว เงินผลประโยชน์ของแผ่นดินที่ได้มาก็
ไม่มีใครจะล้างผลาญ นอกจากใช้ในกิจการแผ่นดินฝ่ายเดียว

ส่วนประเทศสยามนั้นถึงแม้ว่าเป็นประเทศที่ใหญ่กว่าแลเก็บผลประโยชน์ได้มากก็จริง แต่
มีพวกที่คอยทำลายแลล้างผลาญเสียหายหมด นอกจากกระษัตริย์แล้วยังมีพระญาติพระวงศ์แลค้ำทาช
บริวารเกือบนับไม่ถ้วน ยังแถมพวกสอพล่ออีกเป็นอันมาก ต่างคนก็ต่างกีดกันเลือดเนื้อของประเทศ
จนยุบยับ ราษฎรก็ไม่เป็นอันจะทำมาหาเลี้ยงชีพ เพราะทำได้มาก็ถูกบีบบังคับเอาไปหมด ต่างคนก็ต่าง
หมดความมานะที่จะหากินจึงต้องประพฤติดัวเป็นโจรผู้ร้ายสำหรับทำความเดือดร้อนให้กับ
ประเทศ เพราะฉะนั้นการปกครองบ้านเมืองตามวิธี (แอ็บโซลูตมอนนากี้) จึงทำให้ประเทศซุดซอม
ลงโดยเร็วถึงกับความวินาศอันใหญ่โต

๒. ว่าด้วยวิธีปกครองประเทศตามแบบลิมิตเตคมอนนากี้

การปกครองประเทศตามแบบวิธีนี้กระษัตริย์ต้องอยู่ใต้กฎหมาย เพราะฉะนั้นกระษัตริย์จึง
ไม่มีอำนาจที่จะทำการได้ตามภาระตนเอง การงานของบ้านเมืองที่จะจัดทำขึ้นนั้นต้องแล้วแต่ที่
ประชุมจะเห็นสมควร ผู้ใดที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองจริงๆ ที่ประชุมจึงจะยกย่องให้มี
ลาภ มียศตามสมควร ส่วนมากพวกสอพล่อที่ไม่ได้ทำประโยชน์ให้แก่ชาตินั้น แม้จะได้ทำความดี
ความชอบให้เฉพาะส่วนตัวบุคคลมากสักเท่าใดก็ไม่ได้รับยศถาบรรดาศักดิ์เลยเป็นอันขาด เช่น
พวกเต้นเขนแลพวกเทกระโถนตามวังเจ้าจะไม่มีโอกาสได้เป็นขุนนางเลย

เมื่อการหากินทางสอพล่อใช้ไม่ได้อีกต่อไปแล้วต่างคนก็ต่างมีมานะที่จะคิดช่วยชาติแล
บ้านเมืองให้เจริญต่อไป เงินผลประโยชน์ของแผ่นดินก็จะมีเหลือพอสำหรับบำรุงบ้านเมือง เพราะที่
ประชุมไม่ยอมให้ผู้ใดเอาไปล้างผลาญอีกต่อไป ฝ่ายราษฎรก็อยู่เย็นเป็นสุขเพราะได้รับความ
อิสรภาพทั่วหน้ากัน โดยปราศจากความกดขี่แลเบียดเบียนต่างๆ

การปกครองประเทศ

โดยบังคับให้กระษัตริย์อยู่ใต้กฎหมายนี้เป็นวิธีที่ดีมาก ประเทศอังกฤษเป็นผู้เริ่มใช้ขึ้นก่อน ตั้งแต่ครั้งพระเจ้ายอนเป็นต้นมา เพราะเวลานั้นกระษัตริย์ประพฤติการชั่วร้ายมาก จึงต้องถูกบังคับให้อยู่ใต้กฎหมาย เมื่อได้เปลี่ยนแปลงวิธีปกครองใหม่เรียบร้อยแล้ว ประเทศอังกฤษก็มีความเจริญยิ่งขึ้นทุกที ประกอบด้วยมหาอำนาจอันสูงสุดจนได้อาณาเขตไว้เป็นประเทศราชเกือบทั่วโลก เพราะอังกฤษได้คิดจัดการเปลี่ยนแปลงแบบธรรมเนียมการปกครองก่อนเพื่อน เพราะฉะนั้นประเทศทั่วไปจึงต้องทำตามแบบอย่างบางประเทศก็เลยเป็นรีพับลิคไปทีเดียว ส่วนประเทศที่อยู่ในเอเชียก็ได้คิดจัดการเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองตามแบบใหม่หมดแล้ว เช่น ประเทศตอร์เกีย ญี่ปุ่น แล จีน เป็นต้น ยิ่งแต่ประเทศสยามแห่งเดียวที่ยังคงใช้แบบธรรมเนียมการปกครองอย่างป่าเถื่อน ซึ่งทำให้พวกกระษัตริย์ได้รับความสุขสนุกสบายมากเกินไปจนไม่มีเงินจะบำรุงประเทศ

ว่าด้วยวิธีปกครองประเทศตามแบบรีพับลิค

การปกครองประเทศตามวิธีนี้ยกเลิกไม่ให้มีกระษัตริย์ปกครองอีกต่อไปแต่มีที่ประชุมสำหรับจัดการบ้านเมืองอย่างแข็งแรง แลมีประธานาธิบดีเป็นประธานสำหรับปกครองประเทศ ส่วนราษฎรผู้คนพลเมืองก็เหยียดให้เป็นตระกูลเดียวกันหมด ไม่ยอมให้ใครต่ำใครสูงกว่ากันเหมือนอย่างประเทศที่ปกครองตามวิธีอื่น ซึ่งต้องแบ่งออกเป็นหลายตระกูลด้วยกัน ที่เหยียดให้เป็นเจ้ามีตระกูลอันสูงสุดอย่าง ๑. ถัดลงไปก็คือตระกูลขุนนางซึ่งกระษัตริย์แต่งตั้งให้เป็น นอกจากนี้คือตระกูลคนสามัญ และตระกูลคนต่ำซ้าชั้นค่าทาสทาสา เป็นต้น ถ้าจะพูดอย่างสั้นๆ นั้นคือกระษัตริย์ได้ยกย่องพวกของตนให้มีตระกูลสูงสุดเป็นเทวดา แลเหยียดราษฎรพวกหนึ่งให้เป็นตระกูลต่ำซ้าคล้ายกับสัตว์ แม้ว่าผู้ใดที่ได้ยกย่องให้เป็นขุนนางขึ้นแล้วก็คงไม่พ้นจากค่าทาสของกระษัตริย์อยู่นั่นเอง การที่แบ่งตระกูลของมนุษย์ให้เป็นชั้นต่ำแลชั้นสูงนี้ย่อมทำให้คนทั้งหมดไม่ได้รับความยุติธรรมเสมอหน้ากัน ฝ่ายพวกที่เป็นตระกูลสูงก็เกิดความเย่อหยิ่งแลดูถูกคนชั้นต่ำหรือมีเงินนั้นก็เที่ยวเบียดเบียนคุมเหงเล่นตามสบาย

การแบ่งคนออกเป็นตระกูลสูงแลตระกูลต่ำ เช่นนี้ ประเทศที่เป็นรีพับลิคได้ยกเลิกเสียหมด เหยียดคนทั่วไปให้เป็นตระกูลเดียวกัน ให้มีความอิสรภาพเท่าๆ กัน ไม่มีใครเป็นตระกูลต่ำแลเป็นตระกูลสูงกว่ากัน เพราะฉะนั้นการดูถูกแลการคุมเหงซึ่งกันก็หมดไป ไม่มีใครเป็นค่าเจ้าบ่าวนาย

เหมือนการปกครองวิธีอื่น เพราะฉะนั้นราษฎรทุกประเทศจึงอยากเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศ ให้เป็นรีพับลิคทั้งหมด เวลานี้ประเทศใหญ่น้อยต่างๆ เป็นรีพับลิคกันเกือบทั่วโลกแล้ว เช่น ทวีปอเมริกาเป็นหมดทั้งทวีป ส่วนในทวีปยุโรปนั้น คือ ประเทศฝรั่งเศส โปรตุเกส เป็นต้น ฝรั่งเศสได้เริ่มใช้การปกครองวิธีนี้ก่อนเพื่อน ส่วนโปรตุเกสนั้นเพิ่งเป็นขึ้นเมื่อศกก่อนนี้เอง เวลานี้ในเมืองจีน กำลังรบราฆ่าฟันกันอย่างร้ายแรง ก็เพื่อประสงค์จะเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เป็นรีพับลิค

ภาคผนวก ค

คำพิพากษาโทษ เรื่องนายทหารบก
นายทหารเรือ และบุคคลพลเรือน ซึ่งก่อการกำเริบ ร.ศ. ๑๓๐

คำพิพากษาโทษ

เรื่องนายทหารบก นายทหารเรือ และบุคคลพลเรือน ซึ่งก่อการกำเริบ ร.ศ. ๑๓๐

ที่ศาลว่าการกระทรวงกลาโหม

๔ พฤษภาคม ๑๓๑

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

นายพลเอกพระยาสิทธิราชเดโชไชย

นายพลตรีพระยาวรเดชศักดิ์ดาฐ

นายพลตรีพระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ

นายพลตรีพระยาพิไชยสงคราม

นายนาวาเอกพระยาวิจิตรนาวิ

นายพันเอกพระศรีณรงค์วิไชย

นายนาวาโทพระสุนทรานุกิจปรีชา

กรรมการที่ได้มีพระราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิจารณาปรึกษาโทษเรื่อง นายทหารบก นายทหารเรือ และบุคคลพลเรือนซึ่งก่อการกำเริบได้รับพระราชทานปฏิญาณตนตาม ข้อบังคับแล้วที่จะพิจารณาปรึกษาโทษเรื่องนี้โดยความยุติธรรม และได้พร้อมกันพิจารณาคดีเรื่องนี้เสร็จจำนวนแล้ว ขอพระราชทานคำปรึกษาโทษขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้อหาในคดีเรื่องนี้ตามรายงานกระทรวงกลาโหมมีใจความว่า นายทหารบก นายทหารเรือ และบุคคลพลเรือนสมคบคิดกันก่อการกำเริบขึ้นในพระนคร ด้วยมูลความประสงค์คิดจะเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมืองและเตรียมกระทำการถึงประทุษร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดินและประชาชน ข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาเรื่องนี้ได้ความว่า

(๑) เดิมเมื่อก่อนเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๓๐ มีนายทหารบางคนได้พูดถึงราชการที่เป็นอยู่ในสิ่งซึ่งไม่เป็นที่พอใจและปรารถนาถึงการปกครองประเทศสยามว่า ควรจะเปลี่ยนการปกครองเป็นอย่างลิมิเต็ดมอนากี หรือรีพับลิค จึงได้นัดประชุมกันเป็นครั้งแรก ณ วันเสาร์ที่ ๑๓ มกราคม ร.ศ. ๑๓๐ เวลากลางวันที่เรือนแห่งหนึ่ง ตำบลถนนสาทร กรุงเทพฯ ซึ่งนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ (เหล็ง) เข้าไว้ อยู่ข้างบ้านนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์นั่นเอง นายทหารที่ได้ประชุมกันครั้งแรกมี ๕ นาย คือ

๑. นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ ผู้บังคับกองพยาบาลโรงเรียนทหารบก

๒. นายร้อยตรี เจริญ กรมทหารราบที่ ๑๑ (น้อง)

๓. ว่าที่ร้อยตรี ศิริ กรมทหารราบที่ ๑๑

๔. นายร้อยตรี ม.ร.ว.แฉ่ กองนักเรียนนายสิบกองพลที่ ๑

๕. ว่าที่นายร้อยตรี เขียน กองนักเรียนนายสิบกองพลที่ ๑

๖. นายร้อยตรี ปลั่ง กองปืนกลที่ ๑

๗. นายร้อยตรี เนตร กองปืนกลที่ ๑

๘. นายร้อยตรี สอน กองปืนกลที่ ๑

๙. นายร้อยตรี จรุง กองปืนกลที่ ๑

นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ เป็นผู้จัดสถานที่ประชุมและเลี้ยงอาหาร เมื่อบุคคล ๕ นายนี้มาประชุมกันแล้ว ได้กระทำการปฏิญาณตนทุกๆ คน คำปฏิญาณนั้นเป็นใจความว่า จะซื่อสัตย์ต่อคณะ ไม่นำความพินาศมาสู่คณะ มีความกตัญญูต่อชาติ ต้องเชื่อฟังคำสั่งของคณะที่จะให้กระทำการอย่างใดๆ

ข้อความที่ได้ประชุมกันครั้งนี้ ก็เพื่อประสงค์จะเปลี่ยนแปลงการปกครองตามที่ได้ปรารถนาไว้เบื้องต้น แต่มีความเห็นแตกต่างกัน ด้วยบางคนเห็นควรเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศสยามเป็นรีพับลิค บางคนเห็นว่ายังเป็นรีพับลิคไม่ได้ ควรจะเปลี่ยนเพียงเป็นลิมิเต็ดมอแนกกีเท่านั้น ผลที่สุดของการประชุมจึงยังมิได้ตกลงกัน และเป็นเพราะยังมีสมาชิกน้อยนัก จึงตกลงกันจะเกลี้ยกล่อมให้มีสมาชิกมากขึ้นต่อไป สมาชิกที่ได้มาประชุมในสมาคมครั้งนี้ ต่างคนต่างรับรองว่าจะช่วยกันเกลี้ยกล่อมบุคคลเข้ามาเป็นสมาชิกให้มากขึ้น

(๒) ในระหว่าง ๗ วัน ในคน ๕ คนนี้ ได้ไปเกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นสมาชิกได้อีก ๑๒ นาย ครั้นถึงวันอาทิตย์ที่ ๒๑ มกราคม ร.ศ.๑๓๐ เวลากลางวัน ได้มีสมาชิกไปประชุมสถานแห่งเดียวกัน ครั้งแรก ๒๐ นาย รวมทั้งสมาชิกเก่าด้วยอีก ๘ นาย

ในการประชุมครั้งนี้ นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์เป็นผู้เลี้ยงอาหาร และเป็นผู้ที่ได้เอากระสุนปืนแช่ลงในถ้วยสุราป่นน้ำ นายพันตรีหลวงวิฆเนตรประสิทธิ์วิทย์ กรมแพทย์ทหารบก ซึ่งเป็นผู้ถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก เป็นผู้กระทำการอธิษฐานน้ำป่นสุราอ่อนวอนพระเป็นเจ้า (จุจวิธิแห่งน้ำ) แล้วนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์แจกให้สมาชิกดื่ม เป็นการปฏิญาณตนเช่นเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วใน (๑) และเป็นผู้ได้กล่าวถ้อยคำปลุกใจสมาชิก คือแสดงคุณแห่งความสามัคคี มีวิธีเด็ดใบตะไคร้มาทำหนึ่งเป็นเครื่องอุปมาด้วยคุณความสามัคคี อาจจะยังประโยชน์กิจให้สำเร็จผลเมื่อมีคนเข้าเป็นสมาชิกมากแล้ว จะทำการสิ่งไรก็ตามสำเร็จได้หมด ส่วนนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์เป็นผู้อธิบายถึงการปกครองประเทศจีน และกล่าวถึงนามผู้เป็นหัวหน้าซึ่งคิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศจีนปัจจุบันนี้ และได้เป็นผู้แจกถ้วยปลุกใจสมาชิก มีอักษรพิมพ์ในถ้วยว่า “เสียชีพดีกว่าเสียชาติ จงมีความกตัญญูต่อชาติและกระทำใจให้เป็นไทย” แล้วนายร้อยตรี ม.ร.ว.แช่ กองนักเรียนนายสิบ กองพลที่ ๑ เป็นผู้นำแผ่นกระดาษซึ่งมีรูปกระบี่กับปืน ไขว้กันเข้ามาสู่สมาคม ประสงค์จะใช้เป็นธงสำหรับสมาคมนี้ต่อไปในภายหน้า สมาชิกทุกคนได้จับรูปนี้เพื่อแสดงความพอใจ

ความประสงค์ในการประชุมครั้งนี้ ก็อย่างเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วใน (๑) แต่ก็ยังไม่เป็นที่ตกลงกัน คงตกลงแต่เพียงจะเกลี้ยกล่อมให้มีสมาชิกมากขึ้น ดั่งนัยที่ได้ตกลงกันมาแล้วในครั้งก่อน เวลาคำเลิกประชุม

เมื่อได้เลิกการประชุมแล้ว นายพันตรีหลวงวิมเนตร์ ได้ชักชวนสมาชิกโดยมากให้เลยไปบ้านนายพันตรีหลวงวิมเนตร์ ซึ่งอยู่ในแถวนั้น ได้ดูรูปหมู่ผู้ซึ่งเริ่มคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศจีน

(๓) ต่อจากการประชุมครั้งที่ ๒ นี้ มาอีกอาทิตย์หนึ่ง คือ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๓๐ เวลากลางวัน ได้มีการประชุมกันอีกครั้งหนึ่งที่โบสถ์ร้างวัดช่องลมช่องนนทรี ห้างแม่น้ำเจ้าพระยาประมาณ ๑ เส้น ผู้ที่ได้ประชุมครั้งนี้ มีสมาชิกรวมทั้งเก่าและใหม่ด้วยประมาณ ๓๐ นาย คนซึ่งเป็นตัวสำคัญในเรื่องนี้ คือ นายร้อยโทจรูญ กรมพระธรรมานุยุทธหARBก นายร้อยโทจื่อ สාරองราชการแผนกเสนาธิการกองทัพที่ ๑ และนายร้อยตรีเจือ ประจำกองร้อยที่ ๑ กรมทหาร ปืนใหญ่ที่ ๒ เพิ่งได้เข้าประชุมครั้งนี้เป็นครั้งแรก เหตุใดคน ๓ คนนี้จึงจัดเข้าเป็นจำพวกคนสำคัญนั้น จะปรากฏในความต่อไป

การประชุมครั้งนี้ นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์เป็นผู้จัดการสถานและเลี้ยงอาหาร ทั้งเป็นผู้ที่ได้อธิบายถึงวิธีการปกครองบ้านเมือง แล้วมีคนออกความเห็นในเรื่องที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองพระราชอาณาจักร ตามความมุ่งหมายที่ได้มีมาแล้วแต่ครั้งประชุมก่อนๆ ต่างคนต่างมีความเห็นในวิธีการปกครองเป็น ๒ ประการ คือ ติมเต็ดมอนกัและรีปีบลิก มีคนออกความเห็นไปข้างฝ่ายเป็นรีปีบลิกมากกว่า แต่ก็ยังไม่เป็นที่ตกลงกัน คงมีความหวังว่า จะประชุมและเกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นสมาชิกให้มากขึ้นต่อไป แล้วเลิกประชุม ก่อนที่จะเลิกประชุม นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ได้เป็นผู้กล่าวนำ และกระทำวิธีสาบานด้วยการดื่มสุราเป็นที่หมาย

(๔) ต่อจากการประชุมครั้งที่ ๓ มาแล้วอีกอาทิตย์หนึ่ง คือ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐ เวลากลางวัน ได้มีการประชุมกันที่ทุ่งนาห่างจากสถานีคลองเตยประมาณ ๖๐๐ เมตร มาทางทิศตะวันออกอีกครั้งหนึ่ง มีสมาชิกที่ได้ไปประชุมในที่ประมาณ ๕๐ นาย ทุกคนที่ได้ประชุมแล้วทั่ว ๓ ครั้ง ล้วนแต่เป็นนายทหารบก แต่ครั้งนี้มีคนจำพวกอื่นเข้ามาประชุมด้วย ๓ นาย เป็นบุคคลพลเรือนทั้ง ๓ นาย และรับราชการอยู่ในกองล่ามกรมการศาลฎีกา คือ นายอุไทย บุตรพระสุรทัณฑ์พิทักษ์ นายเปล่ง นายเชียง

การประชุมครั้งนี้ นายร้อยเอกขุนทวยหาญฯ เป็นผู้จัดการเลี้ยงอาหารและจัดที่ประชุม เมื่อได้ประชุมพร้อมกันแล้ว สมาชิกทั้งเก่าใหม่ได้กระทำการสาบานปฏิญาณตนและมีบังคับว่า ถ้าใครนำความไปเปิดเผยจะต้องลงโทษตัดสิน ซึ่งเป็นภาษาที่พวกนี้เข้าใจว่าจะต้องถูกประหารชีวิตโดยทางอ้อม

นายร้อยเอกขุนทวยหาญฯ และนายร้อยโทจรูญ เป็นผู้เห็นข้างรีบปลิก นายร้อยโทจือเป็นผู้เห็นข้างลิมิเต้ดมอนากิ ๓ คนนี้เป็นประธานในที่ประชุม และเป็นผู้ได้จัดการให้ไว้ดทั้งเป็นผู้ที่ได้อธิบายชี้แจงถึงความประสงค์ของการตั้งสมาคมนี้ขึ้น เพื่อจะเปลี่ยนแปลงการปกครองพระราชอาณาจักรไม่แต่เท่านั้นนายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ และนายร้อยโทจรูญได้แสดงความประสงค์ที่จะให้ช่วยกันกำจัดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกจากราชสมบัติ หรือปลงพระชนม์ฝ่ายนายร้อยโทจือซึ่งเห็นข้างลิมิเต้ดมอนากินั้นไม่เห็นด้วยอย่าง ๒ คนประสงค์ ชอบแต่เพียงจะให้ทรงพระราชอำนาจอยู่ได้กฎหมายเท่านั้น จึงได้เกิดไว้ดกันขึ้น โดยวิธีนับนิ้วมือที่ชูขึ้นเป็นคะแนนนับได้พวกข้าง รีบปลิกซึ่งเป็นอย่างเดียวกับนายร้อยเอกขุนทวยหาญฯ นายร้อยโทจรูญนั้นมากกว่าพวกที่เห็นพ้องด้วยนายร้อยโทจือ แล้วเลิกประชุมกัน

(๕) ต่อจากวันประชุม ครั้งที่ ๔ นี้ มาอีกอาทิตย์หนึ่ง คือ ตรงกับวันอาทิตย์ ๑๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐ เวลากลางวัน ได้มีประชุมกันอีกครั้งหนึ่งที่ศาลาแดงที่สวนผักของพระสุรทัณฑ์พิทักษ์ บิดานายอุไทย ซึ่งอยู่ที่ริมบ้านพระสุรทัณฑ์พิทักษ์

การประชุมครั้งนี้ นายอุไทยเป็นผู้จัดการเลี้ยงอาหารและจัดหาที่ประชุมตามคำสั่งของนายร้อยโทจรูญ สมาชิกที่ได้ประชุมครั้งนี้ทั้งเก่าและใหม่ประมาณ ๒๐ นาย มีนายทหารเรือเฟิงเข้าประชุมเป็นครั้งแรกด้วย ๑ นาย คือ นายเรือตรีแสง กรมเรือกล

นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ นายร้อยโทจรูญ นายร้อยโทจือ เป็นประธานในที่ประชุม มีการสาบานปฏิญาณตนตามธรรมเนียม และมีการไว้ดกันเหมือนก่อนพวกที่เห็นข้างลิมิเต้ดมอนากิ แพ้พวกเห็นข้างรีบปลิกอีก ในระหว่างที่ทุมเถียงกันนี้ มีการเสพสุรากันเป็นพื้น บางคนก็มีเมมาถึงกับล้มนอนกลิ้งอยู่ตามพื้นแผ่นดิน แล้วต่างคนต่างกลับ

บุคคลที่ได้เข้าเป็นสมาชิกและไปสู่สมาคมเรื่องนี้ ณ สถานที่นั้นๆ ตามซึ่งได้กล่าวมาแล้ว มีรายชื่ออันปรากฏตามสำนวน ๕๕ นาย คือ

๑. นายร้อยเอก ขุนทวยหาญพิทักษ์ ผู้บังคับกองพยาบาลโรงเรียนทหารบก
๒. นายร้อยโท จรุง กรมพระธรรมานุยุททหารบก
๓. นายร้อยตรี เจือ กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๒
๔. นายร้อยโท จือ กรมบัญชาการกองทัพที่ ๑
๕. นายร้อยตรี เขียน กองนักเรียนนายสิบ กองพลที่ ๑
๖. นายร้อยตรี वास กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๗. นายร้อยตรี ถัด กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๘. นายร้อยตรี ม.ร.ว.แช่ กองนักเรียนนายสิบ กองพลที่ ๑
๙. นายร้อยตรี เจริญ กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๑๐. นายร้อยตรี เจริญ กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๑. นายอุไทย กระทรวงยุติธรรม
๑๒. ว่าที่นายร้อยตรี ทวน กองนักเรียนนายสิบ กองพลที่ ๑

๑๓. นายร้อยตรี เนตร กองปิ่นกลที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๑๔. นายร้อยตรี สอน กองปิ่นกลที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๑๕. นายร้อยตรี ปลั่ง กองปิ่นกลที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๑๖. นายร้อยตรี จรุง กองปิ่นกลที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๑๗. นายร้อยตรี ทองคำ กรมเสนาธิการทหารบก
๑๘. นายร้อยตรี บ้าย กองนักเรียนนายสิบ กองพลที่ ๑
๑๙. ว่าที่นายร้อยตรี ศิริ กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๒๐. นายร้อยตรี จัน แผนกจเรพัสดุ
๒๑. ว่าที่นายร้อยตรี โภย แผนกจเรพัสดุ
๒๒. นายพันตรี หลวงวิมเนตรประสิทธิ์วิทย์ กรมแพทย์ทหารบก
๒๓. นายร้อยตรี บุญ กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๒๔. นายร้อยตรี สนิท กองปิ่นกลที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๒๕. นายร้อยตรี อาจ กรมทหารม้าที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๒๖. นายร้อยตรี บรรจบ กรมทหารม้าที่ ๑ (รักษาพระองค์)

๒๗. นายร้อยตรี ลี กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๒๘. นายร้อยตรี แสง กรมเรือกล กระทรวงทหารเรือ
๒๙. ว่าที่นายร้อยตรี ชื่น กรมทหารราบที่ ๒
๓๐. ว่าที่นายร้อยตรี นารด กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๓๑. นายร้อยตรี คาวเรือง โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม
๓๒. นายร้อยตรี ประยูร กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๓๓. นายร้อยโท แฉล้ม กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๓๔. นายร้อยตรี ซา กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๓๕. นายร้อยตรี ห้อย กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๓๖. ว่าที่นายร้อยตรี ชื่น กรมทหารราบที่ ๒
๓๗. ว่าที่นายร้อยตรี ผุด กรมทหารราบที่ ๒
๓๘. นายร้อยตรี ช่าง กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๓๙. ว่าที่นายร้อยตรี ปรีดา กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๔๐. นายร้อยตรี ส่าง กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)

๔๑. ว่าที่นายร้อยตรี ละม้าย กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๔๒. นายร้อยตรี สอน กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๔๓. นายร้อยตรี อ้วน กรมทหารช่างกองทัพบกที่ ๑
๔๔. นายร้อยตรี ปาน กรมทหารช่างกองทัพบกที่ ๑
๔๕. นายร้อยตรี ดี กรมทหารช่างกองทัพบกที่ ๑
๔๖. นายร้อยตรี ช้อย กรมทหารช่างกองทัพบกที่ ๑
๔๗. นายเชียง กระทรวงยุติธรรม
๔๘. นายเปล่ง กระทรวงยุติธรรม
๔๙. ว่าที่นายร้อยตรี ทอง กรมทหารม้าที่ ๑
๕๐. นายร้อยตรี ฟัก กรมทหารราบที่ ๒
๕๑. นายร้อยตรี หรี กรมทหารราบที่ ๒
๕๒. นายร้อยตรี ชวน แพทย์โรงเรียนนายทหารบก
๕๓. นายร้อยตรี ละม้าย กรมทหารราบที่ ๒
๕๔. ว่าที่นายร้อยตรี ปุ่น กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๕๕. นายร้อยตรี จาบ กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)

(๖) ต่อจากการประชุม ๕ ครั้งนั้นแล้ว ได้ประชุมกันที่อนุภูมคดียกิจ ๓ คราว คราวที่ ๑ ราว กลางเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐ และประชุมที่วันที่ ๒๘ และวันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐ อีก ๒ คราว อันเป็นคราวที่เนื่องจากการประชุม ๕ คราวต่อมา ผู้ที่ได้ไปในที่นั้นแต่ละคราวเป็นสมาชิกอยู่ แล้วบ้าง และเป็นผู้ที่ยังมิได้ไปประชุมในการประชุม ๕ ครั้งบ้าง

อนุภูมคดียกิจนี้ เป็นตึกแถวอยู่ที่หน้าวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็น ออฟฟิศทนายความของนายร้อยโทจรูญ และนายสินนักเรียนกฎหมาย ในเมื่อนายร้อยโทจรูญเป็น สมาชิกแล้ว สถานที่นี้ก็เป็นที่ประชุมสำหรับสมาชิกไปมาพบปะกันอย่างหนึ่ง และเป็นสถานที่สำหรับ สมาชิกเข้าใหม่อย่างหนึ่ง บุคคลที่ได้ประชุมกันที่อนุภูมคดียกิจเฉพาะจำพวกที่ยังมิได้ประชุมใน ๕ คราว มีรายชื่อดังต่อไปนี้

๑. ว่าที่ น.ร.ต. เชื้อ กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๒. นายร้อยโท ขุนภาษาศรีรัตน กรมเสนาธิการทหารบก
๓. นายร้อยตรี वास กรมเสนาธิการทหารบก
๔. นายร้อยตรี มีม กรมเสนาธิการทหารบก
๕. นายร้อยตรี สรวาย กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๖. ว่าที่นายร้อยตรี ชิต กรมทหารราบที่ ๓
๗. นายร้อยตรี แถม กรมทหารช่างที่ ๕ กองพลที่ ๕
๘. นายร้อยตรี นาก กรมเสนาธิการทหารบก
๙. นายร้อยตรี สี่อ กรมเสนาธิการทหารบก

๑๐. นายร้อยตรี เจริญ กรมเสนาธิการทหารบก
๑๑. นายเรือเอก ฟื้น กรมพระธรรมนูญทหารเรือ
๑๒. นายดาบ ตือ กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๓. นายร้อยโท เงิน กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๔. ว่าที่นายร้อยตรี อุ่น กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๕. นายร้อยโท แม่น กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๑๖. ว่าที่นายร้อยตรี เลื่อง กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๗. นายร้อยโท หรั่ง กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๘. นายร้อยตรี เปลียน กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๑๙. นายร้อยตรี หลุย โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม
๒๐. ว่าที่นายร้อยตรี แซ่ม กรมทหารราบที่ ๒
๒๑. นายร้อยตรี ใจ กรมทหารราบที่ ๓
๒๒. นายร้อยโท อยู่ โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม
๒๓. นายร้อยตรี แถบ กรมทหารรักษาวัง

๒๔. นายร้อยตรี อ็อค กรมทหารช่างกองทัพที่ ๑
๒๕. นายร้อยตรี เชื้อ กรมเสนาธิการทหารบก
๒๖. นายร้อยตรี เนือย กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๒๗. นายร้อยเอกขุนศรีสรรพารักษ์ กรมเสนาธิการทหารบก
๒๘. ว่าที่นายร้อยตรี เกิด กรมทหารราบที่ ๑ (รักษาพระองค์)
๒๙. นายร้อยตรี บุญ แผนกจเรพัสดุ
๓๐. นายร้อยโท บรรจง กรมบัญชาการกองทัพที่ ๑
๓๑. นายร้อยตรี ม.ล.ภักดี กรมเรือกล กระทรวงทหารเรือ
๓๒. นายร้อยตรี ฉาย กรมเสนาธิการทหารบก
๓๓. นายร้อยตรี อ้น กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๓๔. นายร้อยตรี พริ้ง กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)
๓๕. นายร้อยตรี แย้ม กรมทหารราบที่ ๑๑ (รักษาพระองค์)

(๗) ข้อความอื่นๆ นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งได้ปรากฏขึ้นมีข้อความดังต่อไปนี้

(ก) ถ้าตกลงจะให้ประเทศสยามปกครองอย่างลิมิเต็ดมอนากิแล้วเมื่อสยามนี้มีกำลังพอ นัยว่าจะทำเป็น ๒ อย่าง คือ ทำหนังสือกราบบัดคมทูลพระกรุณา โดยลุ่ม่อม หรือมิฉะนั้นจะยกกำลังเข้าล้อมพระราชวังแล้วบังคับให้ทรงละพระราชอำนาจมาอยู่ใต้กฎหมาย หรือเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน จะเชิญสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์พินิต หรือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ขึ้นเป็นกษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย ถ้าตกลงจะให้ประเทศสยามปกครองอย่างรีบิลิก ก็เชิญสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ขึ้นเป็นประธานาธิบดี

(ข) จัดสมาชิกให้เป็นพนักงานมีตำแหน่งขึ้น เพื่อบังคับบัญชาให้การของสมาคม ดำเนินไปจนถึงที่สุดสำเร็จผล

ผู้ที่เป็นหัวหน้าของสมาคมนี้คือ นายร้อยเอกขุนทวยหาญพิทักษ์ ที่ ๑ นายร้อยโท จรุงญู ที่ ๒ นายร้อยโท จือ ที่ ๓ ส่วนตำแหน่งนั้นจัดดังนี้

๑. นำที่การปกครอง นายร้อยโท จรุงญู
๒. นำที่เสนาธิการ นายร้อยโท จือ นายร้อยโท ทองคำ เป็นผู้ช่วย
๓. นำที่เงิน นายร้อยเอก ขุนทวยหาร นายร้อยโท จรุงญู เป็นผู้ช่วย
๔. นำที่กฎหมาย นายร้อยโท จรุงญู นายร้อยโท ทองคำ เป็นผู้ช่วย
๕. นำที่ต่างประเทศ นายพันตรีหลวงวิมเนตร ประสิทธิ์วิทย์
๖. นำที่บำนาญพล นายร้อยตรี เจียน นายร้อยตรี โภย นายร้อยตรี ปลั่ง
๗. นำที่จัดการเลี้ยงดู นายร้อยเอก ขุนทวยหาญพิทักษ์

๘. นำที่สืบข่าวส่งข่าว นายร้อยตรี ม.ร.ว.แช่ นายร้อยตรี บัว นายร้อยตรี เนตร นายร้อยตรี สอน

๙. แพทย์ นายร้อยเอก ขุนทวยหาญพิทักษ์

๑๐. ที่ปรึกษาทั่วไป นายร้อยโท จรูญ

ตามที่จัดตำแหน่งและพนักงาน ดังนี้ สมาชิกที่ได้กระทำการตามตำแหน่งของตนๆ ไปบ้างแล้ว ก็คือ นายร้อยเอกขุนทวยหาญฯ ได้เป็นผู้จัดสถานที่และเลี้ยงอาหาร ทั้งเป็นผู้เก็บเงินที่เรียกรายมาได้จากสมาชิกและจ่ายไป นายร้อยโท จรูญ เป็นผู้ได้ลงมือช่วยในเรื่องเลี้ยงและรับจ่ายเงินด้วย

นายร้อยโท จรูญ เรียงวิธีการปกครองบ้านเมืองเป็นหนังสือถึง ๒๕๖ นำกระดาษแผ่นใหญ่ ซึ่งเจ้าพนักงานค้นได้จากใต้ที่นอนบ้านนายร้อยโทจรูญได้พิมพ์ไว้แล้วด้วยไต่ไปไรเตอร์ และได้เป็นที่ปรึกษาของสมาคมทั่วไปจริง

นายร้อยตรี ม.ร.ว.แช่ นั้น ได้ทำโศดสำหรับใช้ในสมาคมนี้ และได้ใช้บ้างแล้ว เพื่อเป็นการที่จะใช้ในวิธีส่งข่าวถึงคณะและสมาชิกด้วยกัน

นายพันตรี หลวงวิมเนศร์ประสิทธิ์วิทย์ ได้รวบรวมบรรดาข่าวหนังสือพิมพ์ซึ่งว่าด้วยประเทศจีนเกิดการจลาจลคราวนี้ตัดเฉพาะข่าวนั้นๆ ส่วนหนึ่งปิดไว้ในสมุดเล่มหนึ่ง ซึ่งเจ้าพนักงานค้นได้จากบ้านนายพันตรี หลวงวิมเนศร์ประสิทธิ์วิทย์

บุคคลที่ได้กระทำตามตำแหน่งไปบ้างแล้วก็ดีหรือบุคคลอื่นๆ ที่ได้มีตำแหน่งแล้วก็ตาม ก็ได้กระทำตามตำแหน่งไปได้เพียงไร หรือยังเลย ในทางพิจารณาไม่ปรากฏคงปรากฏแต่เพียงที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

(ค) ธรรมเครื่องศาสตราวุธจนถึงได้จัดการที่จะได้สั่งปืนเบรานิง ๒๐๐ กระบอกมาใช้ ทั้งหวังใช้อาวุธประจำตัวทหารจะกระทำการถูกละหุขึ้นเวลาใดก็ได้ และได้เกาะการที่จะเกลี้ยกล่อมนายทหารในกรมแสงสรรพาวุธ กระทรวงกลาโหมให้เข้าเป็นสมาชิกเพื่อประสงค์จะได้ใช้อาวุธกรมแสงสรรพาวุธอีกด้วย

(ง) สมาชิกทุกคน ต้องมีหน้าที่เกลี้ยกล่อมคนให้เข้าเป็นสมาชิก การนี้สมาชิกโดยมากจะได้กระทำไปบ้างแล้วและปรากฏว่าสมาชิกบางคนมีหน้าที่ๆ จะต้องไปเกลี้ยกล่อมทหารตามหัวเมือง คือนายร้อยตรี ม.ร.ว.แช่ เกลี้ยกล่อมทหารมณฑลกรุงเก่า ได้ไปเกลี้ยกล่อมแล้วแต่ไม่ทันสำเร็จ ก็ถูกจับต้องหาในเรื่องนี้เสีย

นายร้อยตรีเขียนเกลี้ยกล่อมนายทหารเมืองราชบุรีได้ลงมือ เกลี้ยกล่อมแล้วถึง ๔ นาย แต่ยังไม่ทันเข้ามาประชุมก็พอเกิดเหตุเรื่องนี้ขึ้น

นายร้อยตรีบุญจะไปเกลี้ยกล่อมนายทหารเมืองเพชรบุรี แต่ไม่ปรากฏว่าได้เกลี้ยกล่อมกลายเป็นนายร้อยโท จรูญ ไปเกลี้ยกล่อมเสียเอง แต่ผู้ที่ถูกเกลี้ยกล่อมไม่สมัคร

นายร้อยตรีจัน แพนกจเรพัศดู มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมทหารมณฑลนครสวรรค์ แต่ยังไม่ปรากฏว่าได้ไปเกลี้ยกล่อม

นายร้อยโท ชะลอ กองพลที่ ๗ มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมทหารมณฑลพิษณุโลก แต่ยังไม่ปรากฏว่าได้เกลี้ยกล่อม

ว่าที่นายร้อยตรี ทวน มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมนายทหารมณฑลนครไชยศรี แต่ยังไม่ปรากฏว่าได้เกลี้ยกล่อม

นายร้อยตรี แถม กองพลที่ ๕ มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมนายทหารมณฑลนครราชสีมา แต่ยังไม่ปรากฏว่าได้เกลี้ยกล่อม

(จ) สมาชิกจะต้องออกเงินเรียราย อย่างน้อยที่สุดร้อยละ ๕ บาทของเงินเดือนที่ได้รับพระราชทาน เพื่อจะได้ใช้อุดหนุนสมาชิกบางคนที่ยึดสน ใช้ในการเลี้ยงดูสมาชิกเวลาประชุม และใช้สำหรับเป็นค่าพาหนะที่จะส่งสมาชิกไปเกลี้ยกล่อมตามกองทหาร

สมาชิกหลายคนได้ออกเงินบำรุงแก่สมาคมบ้างแล้ว คงเก็บได้แล้วโดยมากคนละ ๖ บาท อยู่ในร้อยละ ๑๐ ของเงินเดือน มีรายเดียวที่ได้ให้ถึง ๔๐๐ บาท คือ นายอุไทย แต่ตามที่ตกลงกันว่านายอุไทยจะให้ถึง ๑,๐๐๐ บาท

(ฉ) จะชักน่านายสิบ พลทหาร ก่อการจลาจลขึ้นทั่วไป ในเมื่อจะลงมือทำการ และสมาชิกที่เป็นนายทหารบังคับบัญชา นายสิบพลทหาร โดยตรงจะต้องเป็นผู้สั่งสอนให้นายสิบพลทหารในบังคับบัญชาของตนโดยเคร่งครัดในขณะที่สั่งให้ใช้อาวุธในทางที่ผิดเพื่อไว้เมื่อเวลาจะทำการให้ถูกลหุกขึ้น

นายทหารกรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ลงมือกระทำการสั่งสอนนายสิบ พลทหารบ้างแล้ว คือ เวลาที่นายทหารสั่งสอนทหารในบังคับบัญชาของตนตามธรรมดาทุกๆ วันนั้น นายร้อยตรี วาศ นายร้อยตรี บุญ นายร้อยตรี เจริญ นายร้อยตรี ถัด รวมทหารทั้ง ๔ หมวด เข้าอธิบายถึงวิธีการปกครองประเทศ และแสดงให้เห็นว่าเครื่องอุปโภคบริโภคและเงินเดือนทหารนั้นเป็นของราษฎรไม่ใช่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานกับยกเหตุต่างๆ ขึ้นแนะนำให้ทหารขาดความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นเหตุที่จะให้รู้สึกเกิดความเดือดร้อนและกระด้างกระเดื่อง ถึงสามารถอาจจะให้เกิดเหตุร้ายขึ้นเป็นไปตามประสงค์ของสมาคมนี้ได้

(ซ) บรรดาถ้อยคำของบุคคลที่ขึ้นชื่อว่าเป็นหัวหน้าก็ดี หรือถ้อยคำที่ใช้ในการเกลี้ยกล่อมให้คนเข้าเป็นสมาชิกก็ดี ซึ่งได้กล่าวแล้วในที่ประชุมที่อื่นๆ นั้น เป็นถ้อยคำปรปวาทพระราชจริยานุวัตร ซึ่งเป็นทางให้เห็นได้ว่าจะกระทำให้ผู้สดับเมื่อไม่ตรงให้เห็นเหตุผล หมดความหวังต่อพระมหากษัตริย์และขาดความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(๘) ในระหว่างพิจารณาเรื่องนี้ นายร้อยตรี เจือ กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๒ ซึ่งเป็นสมาชิกในเรื่องนี้ด้วย หาได้อยู่ในกักขังไม่ต้องออกนอกราชการโดยเหตุหนึ่ง ครั้นต่อมาความปรากฏขึ้นตามคำพยานว่า นายร้อยตรี เจือ ผู้นี้กำลังพยายามประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยจะเอาชีวิตของคนเข้าแลกเอา และขณะนี้ นายร้อยตรี เจือ จะเป็นผู้ถือธงริบเลิกเข้าแย่งชิง นายร้อยโท จรุงมาเป็นหัวหน้าคิดเรื่องนี้ต่อไป นายร้อยตรี เจือ ได้กล่าวว่า ถึงวันที่ ๒๗ เมษายน ๑๓๑ นายร้อยตรี เจือ จะประชุมกับพรรคพวกคิดการเรื่อง ยังไม่ถึงวันกำหนดเจ้าพนักงานได้จับตัว นายร้อยตรี เจือ มากักขังไว้เสียด้วยเหตุนี้ เรื่องที่นายร้อยตรี เจือจะเป็นผู้ถือธงริบเลิกนั้น นายร้อยตรีเจือได้เขียนหนังสือไว้แล้วเพื่อจะบอกไปยังพวกสมาชิก ซึ่งต้องกักขังอยู่ในกองมหันตโทษให้ทราบไว้ เจ้าพนักงานจับหนังสือนี้ได้จึงยังมีได้บอกไป

ยังได้ความประกอบกับเรื่องนี้อีก คือ เดิมเจ้าพนักงานจับได้หนังสือลับของนายร้อยโท จรุง ซึ่งมีถึงนายร้อยตรี เจือ ใจความในหนังสือนั้นมีว่า นายร้อยโท จรุง ได้รับหนังสือฉบับหนึ่งของพวกที่คิดเรื่องนี้กำลังพยายามประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถ้าใครเป็นผู้คิดขอให้ นายร้อยตรี เจือห้ามเสียด้วย นายร้อยโท จรุงทราบความว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะยกโทษพระราชทานให้แก่พวกนี้อยู่แล้วไม่ควรพวกนี้จะคิดประทุษร้ายอีกต่อไปอีก ครั้นสอบถามนายร้อยโท จรุงเพื่อหาตัวเจ้าของหนังสือและต้นหนังสือเดิมนายร้อยโท จรุงให้การว่าทราบตัวเจ้าของหนังสือไม่ได้ เพราะไม่ได้ลงชื่อโดยตรงมีแต่เครื่องหมายแทนชื่อ หนังสือนั้นได้ฉีกทิ้งเสียแล้ว ครั้นถามถึงผู้ที่นำหนังสือมาให้ นายร้อยโท จรุงให้ถ้อยคำว่า ผู้คุมในกองมหันตโทษเป็นผู้นำมาให้แต่ไม่ได้รู้จักชื่อด้วย

(๙) เมื่อได้ความตามทางที่พิจารณาดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าวินิจฉัยได้ว่าเรื่องนี้เดิมทีเดียวดูเหมือนสมาคมที่ตั้งขึ้นเพียงจะเปลี่ยนการปกครองบ้านเมืองแต่ส่วนเดียว แต่ครั้นพิจารณาละเอียดลงไปกลับได้ความว่า สมคบกันเพื่อการประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยบุคคลบางคน แม้ถึงว่าจะไม่มีเจตนาโดยตรงที่จะประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยบุคคลบางคน แม้ถึงว่าจะไม่มีเจตนาโดยตรงที่จะประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยก็ดี ถึงกระนั้นก็ได้สมรู้เป็นใจช่วยปกปิดความประสงค์ของสมาคมเสีย มิได้อาความนั้นมาร้องเรียนขึ้นเมื่อจะกล่าวโดยลักษณะความผิดแล้ว บุคคลจำพวกเหล่านี้ได้กระทำความผิดต่อกฎหมายลักษณะอาญา มาตรา ๕๗ ตอนที่ ๒ โทษประหารชีวิตด้วยกันทุกคนไป บุคคลบางคนได้กระทำความผิดมาก ไม่สมควรจะลดโทษเลยก็มีแต่บุคคลบางคนได้กระทำความผิดน้อยบ้าง ให้การรับสารภาพให้เป็น

ประโยชน์ในทางพิจารณาบ้าง และมีเหตุผลอื่นๆ สมควรจะลดหย่อนผ่อนความผิดให้เบาบางลงได้บ้าง อันเป็นเหตุควรลดโทษฐานปรานีลงได้อีกโสดหนึ่งตามกฎหมายลักษณะอาญามาตรา ๕๕ เพียงส่วน ๑ ใน ๓ และกึ่งหนึ่งจากโทษประหารชีวิตตามกฎหมายลักษณะอาญามาตรา ๓๗ จึงได้วางเป็นเกณฑ์กำหนดโทษแบ่งลงเป็น ๕ ชั้น ดังนี้

ชั้นที่ ๑ ให้ลงโทษประหารชีวิต

ชั้นที่ ๒ ให้ลดโทษลงส่วน ๑ ใน ๓ เพียงจำคุกจนตลอดชีวิต

ชั้นที่ ๓ ให้ลดโทษลงส่วน ๑ ใน ๓ เพียงจำคุกมีกำหนด ๒๐ ปี

ชั้นที่ ๔ ลดโทษลงกึ่งหนึ่งเพียงจำคุกมีกำหนด ๑๕ ปี

ชั้นที่ ๕ ลดโทษลงกึ่งหนึ่งเพียงจำคุกมีกำหนด ๑๒ ปี

จึงได้พร้อมกันปลุกษาโทษบุคคลพวกนี้โดยลักษณะการที่ได้กระทำผิด และได้วางกำหนดโทษตามลำดับขั้นนั้นๆ เป็นคนๆ ไปดังนี้

๑. นายร้อยเอก ขุนทวยหาญพิทักษ์ ประชุมครั้งแรกที่บ้านขุนทวยหารฯ และประชุมในที่นั้นอีก ๑ ครั้ง ต่อมาเข้าประชุมที่วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง รวม ๕ ครั้ง เป็นเจ้าสำนักแห่งสถานที่ประชุมตำบลถนนสาทร จัดการเลี้ยงในคราวประชุมบางครั้ง ในคราวประชุมทุกๆ คราว ได้กระทำการกล่าวคำนำปฎิญญาตน ชี้แจงอธิบายการบ้านเมือง ถามความเห็นแก่ลี้กล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก แลรับรักษาพยาบาลพรรคพวกที่เจ็บป่วยเป็นหน้าที่รับเงินจ่ายเงินของคณะได้ร่างข้อบังคับสำหรับคณะและร่างคำอธิบายการปกครองบ้านเมือง เป็นผู้มีความเห็นที่จะเปลี่ยนการปกครองเป็นรีบปติก ค้นได้หนังสือและบายชีซึ่งเกี่ยวกับการที่กล่าวนี้ ทั้งบายชีรายชื่อพรรคพวกในคณะ อยู่ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ เมื่อเวลาประชุมได้แสดงความประสงค์ในที่ประชุมว่าที่จะให้เป็นรีบปติก หรือ ลิมิเต้ดมอนากินั้น จะต้องกำจัดพระเจ้าอยู่หัวให้ออกจากราชสมบัติหรือปลงพระชนม์เสีย แล้วจะโหวตว่าใครจะเห็นทางฝ่ายรีบปติกหรือลิมิเต้ดมอนากิและได้ตกลงกัน

ต่อไปว่าการปกครองจะเป็นรีบิลิก หรือลิมิเต้ดมอนากี้ก็ดีจะชักนำทหารให้แนะนำนายสิบ พลทหารก่อการจลาจลขึ้นทั่วไป

หัวหน้าของพวกนี้ ตามคำโดยมากเข้าใจว่านายร้อยเอกขุนทวยหารฯ นายร้อยโท จรุง นายร้อยโท จือ เป็นหัวหน้า เพราะมีแค่ ๓ คนนี้เป็นหัวหน้าอธิบายชี้แจงอยู่ในที่ประชุม และมีหลายคน ที่เข้าใจว่านายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ เป็นหัวหน้า ตามถ้อยคำซึ่งมีดังประกอบกับการต่างๆ ที่ กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น ทั้งบรรดาคำต่างๆ ของคณะก็รวบรวมเป็นหลักที่อยู่นายร้อยเอกขุนทวย หารพิทักษ์ทั้งสิ้น จึงลงเนื้อเห็นว่านายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ เป็นต้นคิดและหัวหน้าคณะ แห่ง คนพวกนี้ที่ปรากฏว่าคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมือง และคิดกระทำการประทุษร้ายต่อ ประชาชนและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

๒. นายร้อยโท จรุง ฐ,ท, เป็นผู้ได้เข้าประชุม ๓ ครั้ง คือ วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผัก ศาลาแดง เมื่อเวลาประชุมได้แสดงความประสงค์ในที่ประชุมว่าจะให้เป็นรีบิลิกนั้น จะต้องกำจัด พระเจ้าอยู่หัวให้ออกจากราชสมบัติหรือปลงพระชนม์เสีย แล้วนำโหวตว่าใครจะเห็นทางฝ่ายรีบิลิกหรือลิมิเต้ดมอนากี้ และได้ตกลงกันต่อไปว่าการปกครองจะเป็นรีบิลิกหรือลิมิเต้ดมอนากี้ก็ดี จะชักนำนายทหารให้แนะนำนายสิบพลทหารก่อการจลาจลขึ้นทั่วไป ได้เป็นผู้ชี้แจงอธิบายการ ปกครองบ้านเมืองในที่ประชุมสอบถามความเห็นมีตำแหน่งเป็นผู้ร่างกฎหมายข้อบังคับของคณะ หรือการใดๆ ที่เกี่ยวกับกฎหมาย ได้เกลี้ยกล่อมเข้าเป็นพรรคพวกแล้ว ๑๗ คน และได้ออกไป เกลี้ยกล่อมถึงเมืองเพชรบุรี เป็นผู้จัดคนให้ออกกระทำการจัดหาอาวุธตามที่นายอุไทยให้เงินแก่ คณะ ๔๐๐ บาท ก็มีหนังสือส่งให้นายร้อยโท จรุง เงินรายนี้ปรากฏว่ารับให้ ๑,๐๐๐ บาท แต่ให้แล้ว เพียง ๔๐๐ บาท ซึ่งเกี่ยวกับการจัดหาอาวุธเป็นผู้มีความเห็นที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็น รีบิลิก

๓. นายร้อยโทเจือ ป, ๓ เข้าประชุม ๓ ครั้ง คือ วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง ภายหลังเกลี้ยกล่อมคนจะเข้าแย่งพวกคนที่ต้องกักขังในเวลาใดเวลาหนึ่งสุดแต่จะมีโอกาส กับ พยายามประทุษร้ายพระเจ้าแผ่นดิน

รวม ๓ คน มีความผิดเป็นชั้นที่ ๑ ควรถลงโทษประหารชีวิต

๔. นายร้อยโท จื่อ กรมบัญชาการกองทัพที่ ๑ ประชุม ๓ ครั้ง คือวัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง ในบางคราวเป็นผู้อธิบายชี้แจงการปกครองบ้านเมืองในที่ประชุม มีตำแหน่งหน้าที่วางระเบียบในหน้าที่เสนาธิการของคณะ ได้เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑๐ คน มีหนังสือให้คณะจ่ายเงินให้นายร้อยตรีเขียนที่ไปในการทำงานของคณะ เป็นผู้มีความเห็นเป็นหัวหน้าฝ่ายลิมิเตดมอเนกิ แลเป็นผู้ที่คัดค้านผู้ที่คิดจะปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว

ตามคำให้การปรากฏว่า จะร้องขอให้มีปาลิเมนต์ ถ้าไม่ได้ก็จะเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน

นายร้อยโท จื่อ เป็นผู้ที่ทำให้การชี้แจงโดยตั้งใจที่จะไม่ให้การยากแก่การไต่สวน และร้องขอความกรุณา

๕. นายร้อยตรี เขียน ร.น.ส. เป็นผู้ประชุมครั้งแรกและต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๒ ครั้ง รวม ๓ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ ๒ ครั้ง กับทุ่งคลองเตย ได้เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑๑ คน ไปเกลี้ยกล่อมคนถึงเมืองราชบุรี มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการบายูชีคนบายูชีเงินรับคำสั่งจากนายร้อยโทจรรยาให้จัดหาอาวุธ คือ ต้องการปืนเบรานิง ๑๐๐ กระบอก หรือ ๒๐๐ กระบอก ได้ไปจัดการกับเงินฝ่องรับจัดหาให้

๖. นายร้อยตรี วาส ร.๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๗ คน ได้กระทำการสำคัญอันหนึ่ง คือ เวลาสั่งสอนทหารในบังคับบัญชาของตนตามธรรมดาทุกๆ วันนั้น ยกเหตุต่างๆ ขึ้นมากล่าวแนะนำให้ทหารไม่พอใจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและชี้แจงการปกครองบ้านเมือง กับแนะนำสั่งสอนทหารฟังบังคับบัญชานายหมวดโดยเคร่งครัดที่จะสั่งให้ใช้อาวุธปืนในทางที่ผิด

๗. นายร้อยตรี ถัด ร.๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง คือ สวนผักศาลาแดง รับจะไปเกลี้ยกล่อมคนที่หัวเมือง แต่ยังไม่ได้ไปก็ได้กระทำการสำคัญอันหนึ่ง คือ เวลาสั่งสอนนายทหารในบังคับบัญชาของตนตามธรรมดาทุกๆ วันนั้นยกเหตุต่างๆ ขึ้นกล่าวแนะนำให้ทหารไม่พอใจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และชี้แจงการปกครองบ้านเมืองซึ่งจะไม่ให้เป็นที่น่าพอใจในวิธีการปกครองปัจจุบันนี้ แนะนำสั่งสอนทหารฟังบังคับบัญชานายหมวดโดยเคร่งครัดที่จะสั่งให้ใช้อาวุธปืนในทางที่ผิด

๘. นายร้อยตรี ม.ร.ว.เพชร, น.ส. เป็นผู้ประชุมครั้งแรกและต่อมาได้ประชุมอีก ๓ ครั้ง คือ บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ ๒ ครั้ง กับวัดช่องลม ทุ่งคลองเตย รวมเป็น ๔ ครั้ง ได้เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๕ คน ไปเกลี้ยกล่อมคนที่กรุงเก่าก็พอถูกจับ รับทำโค็ดสำหรับใช้ในคณะซึ่งได้ทำขึ้นแล้ว และรับสืบข่าวคราว ทำบายูชีรายชื่อสมาชิกเมื่อประชุมครั้งที่ ๒

ตามคำให้การปรากฏว่า เมื่อนายทหารเป็นพวกมากแล้วจะให้ทหารที่อยู่ในบังคับเข้าล้อมพระราชวัง

๙. นายร้อยตรี เจริญ ร, ๑ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑ คน กับเมื่อ นายร้อยตรี วาศ นายร้อยตรี ถัด นายร้อยตรี บุญ สอนทหาร ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น นายร้อยตรีเจริญ อยู่ในเวลาสอนนั้นด้วย

๑๐. นายร้อยตรี เจริญ ร, ๑๑ (น้องนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ) เป็นผู้ประชุมครั้งแรก และต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๔ ครั้ง รวมเป็น ๕ ครั้ง บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ ๒ ครั้ง กับวัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๒๑ คน ทั้งได้เกลี้ยกล่อมคนเข้าประชุมครั้งแรกด้วย

๑๑. นายอุไทย กองล้ามกระทรวงยุติธรรม เข้าประชุม ๒ ครั้ง คือที่ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เป็นเจ้าสำนักแห่งสถานที่ประชุมตำบลศาลาแดง จัดการเลี้ยงในการประชุมคราวนี้ เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑ คน รับเงินให้แก่มณะ ๑๐๐๐ บาท ได้ให้แล้ว ๔๐๐ บาท

๑๒. ว่าที่นายร้อยตรี ทวน ร, น.ส. เข้าประชุม ๔ ครั้ง คือ ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหาร วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๔ คน รับจะไปเกลี้ยกล่อมคนที่มณฑลนครไชยศรี

ตามคำให้การปรากฏว่า จะทำหนังสือกราบบังคมทูลหรือกำจัดพระเจ้าอยู่หัวเสีย เข้าใจว่าความคิดของพวกประชุมว่า จะใช้กำลังบังคับและเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน

๑๓. นายร้อยตรี เนตร ป,ก, ๑ เป็นผู้ประชุมครั้งแรก และต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๓ ครั้ง รวมเป็น ๔ ครั้ง คือที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ ๒ ครั้ง กับวัดช่องลมและทุ่งคลองเตย เกือบล้อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๔ คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการเงินของคณะ

๑๔. นายร้อยตรี สอน ป,ก,๑ เป็นผู้ประชุมครั้งแรกและต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๑ ครั้ง รวมเป็น ๒ ครั้ง คือ บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารและทุ่งคลองเตย เกือบล้อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๕ คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการเงิน

๑๕. นายร้อยตรี ปลั่ง ป,ก, ๑ เป็นผู้ประชุมครั้งแรก และต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๒ ครั้ง รวมเป็น ๓ ครั้ง คือบ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ ๒ ครั้ง กับทุ่งคลองเตย เกือบล้อมคนเป็นพรรคพวก ๔ คน มีหน้าที่ช่วยในการบัญชีคน

๑๖. นายร้อยตรี จรูญ ป,ก, ๑ เป็นผู้ประชุมครั้งแรกและต่อมาได้เข้าประชุมอีก ๔ ครั้ง รวมเป็น ๕ ครั้ง คือ บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ ๒ ครั้ง กับที่วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เกือบล้อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๓ คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการเงิน

ตามคำให้การปรากฏว่า ที่ประชุมออกความเห็นจะใช้กำลังบังคับให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง หรือเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน

๑๗. นายร้อยโท ทองคำ ส,ท, เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่สวนผักศาลาแดง เกือบล้อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๓ คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยเสนาธิการของคณะ ได้ออกเงินช่วยคณะ ๑๕ บาท แปลกกว่าคนอื่นที่ออก ๑๐ เปอร์เซ็นต์ของเงินเดือน

ตามคำให้การ นายร้อยโท ทองคำ ปรากฏในการที่คิดกันถ้าตกลงเป็นลิมิเต้ดมอนากี้แล้ว มีความพอใจจะเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน

๑๘. นายร้อยตรี บัว ร,น.ส. เข้าประชุม ๓ ครั้ง คือ วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง เกือบล้อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๓ คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการเงิน

๑๙. ว่าที่นายร้อยตรี ศิริ ร, ๑๑ เข้าประชุมครั้งแรกและต่อมาอีก ๓ ครั้ง คือที่บ้าน นายร้อยเอกขุนทวยหารฯ ๒ ครั้ง กับทุ่งคลองเตยรับช่วยเหลือกลุ่มคนเข้าเป็นพรรคพวก

๒๐. นายร้อยตรี จัน แพนกจเรพัศคุ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่ บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ กับ ทุ่งคลองเตย ปรากฏตามรายงานและคำนายร้อยตรีว่าศว่า เป็นผู้รับจะไปเกลี้ยกล่อมคนที่มณฑล นครสวรรค์ (แต่ยังไม่ได้อำไป)

๒๑. ว่าที่นายร้อยตรี โภย แพนกจเรพัศคุ เข้าประชุม ๒ ครั้ง คือ ที่บ้านนายร้อยเอก ขุน ทวยหารฯ กับทุ่งคลองเตย ในคำนายร้อยโท จื่อ ปรากฏว่าเป็นหน้าที่ผู้ช่วยบัญชาชีพ (แต่ยังไม่ ปรากฏว่าได้กระทำหน้าที่แล้วหรือไม่)

๒๒. นายพันตรีหลวงวิมเนศร์ประสิทธิ์วิทย์ กรมแพทย์ทหารบก เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่บ้าน นายร้อยเอกขุนทวยหารฯ กับนายพันตรีหลวงวิมเนศร์ประสิทธิ์วิทย์นี้เป็นผู้นำคำสั่งในที่ประชุม

๒๓. นายร้อยตรี บุญ ร, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง สอนฝึกศาลาแดง รับจะไปเกลี้ยกล่อมคนที่ เมืองเพชรบุรี กับได้กระทำการสำคัญหนึ่ง คือเวลาสั่งสอนทหารในบังคับบัญชาของตนตาม ธรรมดาทุกๆ วันนั้นยกเหตุต่างๆ ขึ้นกล่าว แนะนำให้ทหารไม่พอใจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและชี้แจงการปกครองบ้านเมืองซึ่งจะไม่ให้เป็นที่น่าพอใจวิธีการปกครองปัตยุบันนี้กับ แนะนำสั่งสอนทหารฟังบังคับบัญชานายหมวด โดยเคร่งครัด ที่จะสั่งให้ใช้อาวุธในทางที่ผิดรวม ๒๐ คน มีความผิดเป็นชั้นที่ ๒ ควรลงโทษจำคุกตลอดชีวิต

๒๔. นายร้อยตรี สนิท ป,ก, ๑ เข้าประชุม ๒ ครั้งคือ บ้านนายร้อยเอก ขุนทวยหารฯ ทุ่ง คลองเตย เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑ คน

๒๕. นายร้อยตรี อาจ ม, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารฯ เกลี้ยกล่อม คนเข้าเป็นพรรคพวก ๒ คน

๒๖. นายร้อยตรี บรรจบ ม, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้งที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ เกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๒ คน

๒๗. นายร้อยตรี ลี เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย กับชักชวนคนเข้าประชุม ๑ คน
๒๘. นายร้อยตรี แสง กระจ่างทหารเรือ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่สวนผักศาลาแดง กับชักชวนคนเข้าประชุม ๒ คน
๒๙. ว่าที่นายร้อยตรี ชื่น ร, ๒ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตยกับเกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๑ คน
๓๐. นายร้อยตรี นารถ แพทย์ ร, ๑๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย กับเกลี้ยกล่อมคนเข้าเป็นพรรคพวก ๒ คน
๓๑. นายร้อยตรี คาวเรือง ร,น.ร. เข้าร่วมประชุม ๓ ครั้ง คือ ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง
๓๒. ว่าที่นายร้อยตรี ประยูร ร, ๑๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่วัดช่องลม
๓๓. นายร้อยตรี แฉล้ม ป, ๑ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่วัดช่องลมและศาลาแดง
๓๔. นายร้อยตรี ชา ร, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่สวนผักศาลาแดง
๓๕. นายร้อยตรี ห้อย ร, ๑๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่สวนผักศาลาแดง
๓๖. ว่าที่นายร้อยตรี ชื่น ร, ๒ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ ทุ่งคลองเตย
๓๗. ว่าที่ร้อยตรี ผุด ร, ๗ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย
๓๘. นายร้อยตรี ช่วย ร, ๑๑ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย สวนผักศาลาแดง

๓๙. ว่าที่นายร้อยตรี ปรีดา ร, ๑๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๐. นายร้อยตรี สง่า ร, ๑๑ เข้าประชุม ๒ ครั้ง ที่วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย
๔๑. ว่าที่นายร้อยตรี ละม้าย ป, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๒. นายร้อยตรี สอน ป, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๓. นายร้อยตรี อ้วน ช, ทัพ ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๔. นายร้อยตรี ปาน ช, ทัพ ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๕. นายร้อยตรี ดี ช, ทัพ ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย
๔๖. นายร้อยตรี ช้อย ช, ทัพ ๑ เข้าประชุม ๓ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์ และทุ่งคลองเตยแลสวนผักศาลาแดง
๔๗. นายเซียง กองล้ามกระทรวงยุติธรรม เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย ทราบจากที่ประชุมนี้ว่าคิดจะประทุษร้ายพระเจ้าแผ่นดินและจึงจะจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองต่อไป
๔๘. นายเปล่ง กองล้ามกระทรวงยุติธรรม เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย กับเป็นผู้ถือจดหมายนำเงินของนายอุไทย ๔๐๐ บาท ไปให้นายร้อยโทจรรยา ทั้งเป็นผู้ชี้แจงเรื่องขบถในประเทศเซอร์เวีย
๔๙. ว่าที่นายร้อยตรี ทอง ม, ๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่สวนผักศาลาแดง
๕๐. นายร้อยตรี พัก ร, ๒ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่วัดช่องลม
๕๑. นายร้อยตรี หรี ร, ๒ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์

๕๒. นายร้อยตรี ชวน แพทย์ ร,น,ร, เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหาร พิทักษ์

๕๓. นายร้อยตรี ละม้าย ร, ๒ เข้าประชุม ๓ ครั้ง คือ ที่บ้านนายร้อยเอกขุนทวยหาร วัดช่องลม ทุ่งคลองเตย

๕๔. ว่าที่นายร้อยตรี ปุ่น ป,อ. เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย

๕๕. นายร้อยตรี จาบ ร,๑๑ เข้าประชุม ๑ ครั้ง ที่ทุ่งคลองเตย

รวม ๓๒ คน มีความผิดเป็นชั้นที่ ๓ ควรลงโทษจำคุก ๒๐ ปี

๕๖. ว่าที่ร้อยตรี เชื้อ ร, ๑๑ เข้าประชุมที่อนุญาติกิจ ๑ ครั้ง โดยทราบเรื่องนี้แล้ว กับชักชวนคนเข้าประชุม ๑ คน

๕๗. นายร้อยโท ชะลอ กองพลที่ ๗ เป็นผู้รู้เห็นในเรื่องนี้ และรับเกลี้ยกล่อมคนที่มณฑลพิษณุโลก

๕๘. นายร้อยโท ขุนภาษาศรีรัตน์ ส,ท. เข้าประชุมอนุญาติกิจ ๑ ครั้ง กับมีเสียงในที่ประชุมด้วยกับคั่นหนังสือได้จากนายร้อยโท ชะลอ เป็นหนังสือของนายร้อยโท ขุนภาษา ซึ่งพูดเป็นทางยุยงเกลี้ยกล่อม

๕๙. นายร้อยตรี วาศ ส,ท. เข้าประชุมที่อนุญาติกิจ ๑ ครั้ง โดยทราบเรื่องนี้แล้ว กับชักชวนคนเข้าประชุม ๑ คน

๖๐. นายร้อยตรี มีม ส,ท. เข้าประชุมที่อนุญาติกิจ ๑ ครั้ง โดยทราบเรื่องนี้แล้ว กับชักชวนคนเข้าประชุม ๑ คน

๘๘. นายร้อยตรี ฉาย ส,ท, เข้าประชุมที่อนุภูมคคีกิจ ๑ ครั้ง

๘๙. นายร้อยตรี อ้น ร,๑ เข้าประชุมที่อนุภูมคคีกิจ ๑ ครั้ง

๙๐. นายร้อยตรี พริง ร,๑๑ เข้าประชุมที่อนุภูมคคีกิจ ๑ ครั้ง

๙๑. นายร้อยตรี แย้ม ร,๑๑ เข้าประชุมที่อนุภูมคคีกิจ ๑ ครั้ง

รวม ๓๐ คน มีความผิดเป็นชั้นที่ ๕ ควรลงโทษจำคุก ๑๒ ปี

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

นายพลเอก	พระยาสิทธิราชเดโชไชย
นายพลตรี	พระยาราชเดโชศักดิ์ดาฐ
นายพลตรี	พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ
นายพลตรี	พระยาพิไชยสงคราม
นายนาวาเอก	พระยาวิจิตรนาวิ
นายพันเอก	พระศรีณรงค์วิไชย
นายนาวาโท	พระสุนทรานุกิจปรีชา

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ - นามสกุล

นายกิตติศักดิ์ เจริญทรัพย์

วัน เดือน ปี ที่เกิด

วันที่ **26** เดือนเมษายน พ.ศ.**2528**

สถานที่เกิด

จังหวัดเพชรบุรี

ประวัติการศึกษา

ศิลปศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทุนการศึกษาที่ได้รับ

ทุนผู้ช่วยสอน ประจำปีภาคต้น ปีการศึกษา **2551**

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทุนผู้ช่วยสอน ประจำปีภาคปลาย ปีการศึกษา **2551**

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ ประจำปี **2551-2552**

สำนักวิจัยและพัฒนา สถาบันพระปกเกล้า